

BREDA VERTELT VAN ZIJN BEVRIJDING

A. H A L L E M A

KAART
DER GEMEENTE
BREDA

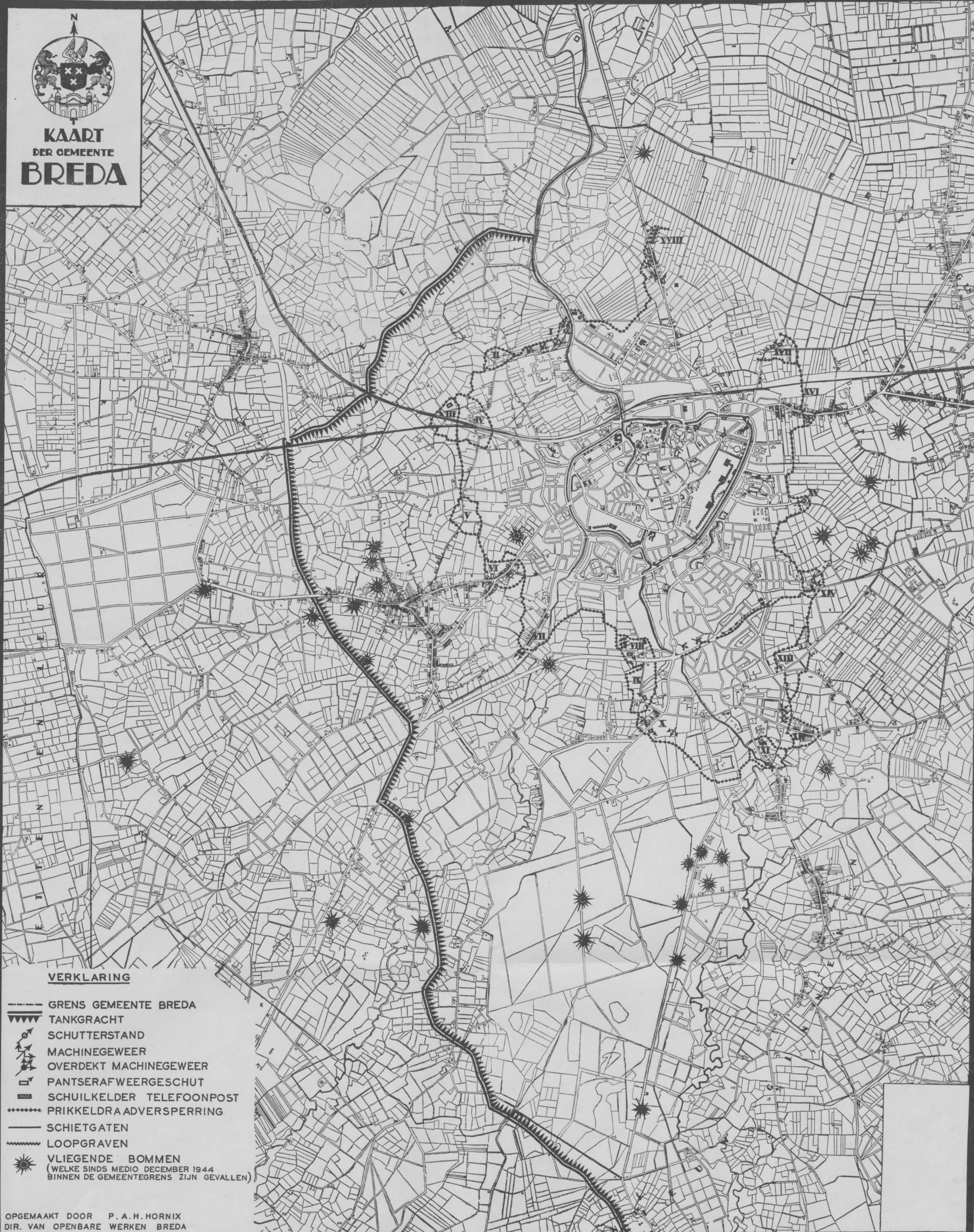

VERKLARING

- GRENS GEMEENTE BREDA
- TANKGRACHT
- ☛ SCHUTTERSTAND
- ☛ MACHINEGEWEER
- ☛ OVERDEKT MACHINEGEWEER
- ☛ PANTSERAFWEERGESCHUT
- ☛ SCHUILKELDER TELEFOONPOST
- +++++ PRIKKELDRA ADVersperring
- SCHIETGATEN
- ~~~~~ LOOPGRAVEN
- ☛ VLIEGENDE BOMMEN
(WELKE SINDS MEDIO DECEMBER 1944
BINNEN DE GEMEENTEGRENS ZIJN GEVALLEN)

KAART
DER GEMEENTE
BREDA

VERKLARING

- GRENS GEMEENTE BREDA
- TANKGRACHT
- SCHUTTERSTAND
- MACHINEGEWEER
- OVERDEKT MACHINEGEWEER
- PANTSERAFWEERGESCHUT
- SCHUIKELDER TELEFOONPOST
- PRIKKELDRAADVERSPERRING
- SCHIETGATEN
- LOOPGRAVEN
- VLIEGENDE BOMMEN
(WELKE SINDS MEDIO DECEMBER 1944
BINNEN DE GEMEENTEGRENS ZIJN GEVALLEN)

BREDA VERTELT VAN ZIJN BEVRIJDING

28-30 OCTOBER 1944

DOOR

A. HALLEMA

MET EEN INLEIDING VAN
DEN BURGEMEESTER VAN BREDA

MCMXLVII BREDA

N.V. v/h BROESE & PEEREBOOM

*Generaal MACZEK
Commandant van de 1ste Poolse Pantserdivisie
Bevrijder van Breda*

Foto N. v. Zijverden, Breda

INLEIDING

Hoe leefden de burgers van Breda tijdens de belegering van de stad door de Spanjaarden in 1625 en wat maakten zij mee, toen het beleg eindigde met den val der vesting?

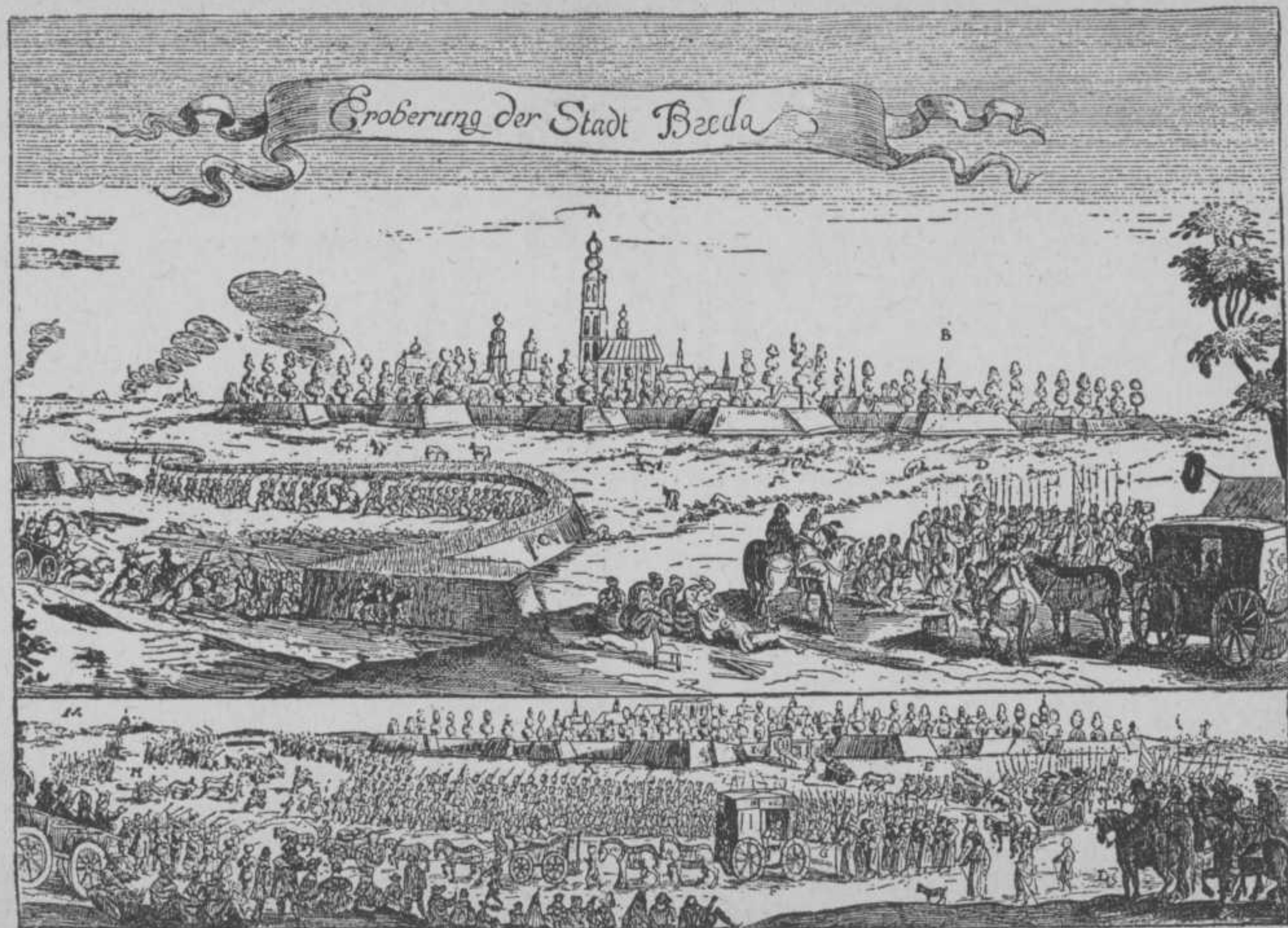
Wat ondervonden de Bredanaars, toen de Fransche troepen der revolutie onder Dumouriez de stad binnendrongen en wat gebeurde er, toen de soldaten van Napoleon in 1813 het hazenpad moesten kiezen?

Dit zijn vragen, die velen interesseeren. Dat slechts betrekkelijk weinigen hun nieuwsgierigheid bevredigen, is begrijpelijk; de bronnen ervoor liggen niet zoo voor de hand. Was dat wel het geval, dan zou kennisneming van de omstandigheden, waaronder de vroegere bewoners onzer stad gedurende schokkende gebeurtenissen uit de geschiedenis verkeerden, meer algemeen zijn.

Het is de verdienste van den Heer Hallema, die zijn sporen op het gebied van geschiedschrijving reeds geruimen tijd geleden verdiende, dat hij hetgeen de Bredasche burgerij tijdens de bevrijding der stad in October 1944 beleefde, heeft vastgelegd. Heeft vastgelegd voor ons als een herinnering aan moeilijke, spannende dagen, voor hen, die na ons komen, als een verslag, dat ooggetuigen van de woelige dagen hebben gegeven.

Ongetwijfeld vindt het boek nu en later gretig lezers. Het zal zichzelf aanbevelen.

VAN SLOBBE,
Burgemeester van Breda.

Verovering van Breda en uittocht der Spanjaarden (1637). Naar een Duitsche prent van dat jaar in den Atlas van Stolk

VOORBERICHT

Dit boek heeft zoowel de uitgeefster als den schrijver veel zorgen gebaard en bij de samenstelling en vóór de verschijning. Het werd ontworpen direct na de bevrijding van onze stad en haar onmiddellijke omgeving, opdat aller versche indrukken van wat toen gebeurd is, voor het nageslacht zouden worden vastgelegd.

Breda heeft namelijk in den loop der eeuwen verschillende belegeringen en veroveringen doorstaan, waarvan de geschiedenis eerst veel later is vastgelegd, hetgeen niet ten goede is gekomen aan de historische waarheid en dat moest o.i. ditmaal worden voorkomen.

Vandaar dat zooveel mogelijk aller indrukken werden verzameld en verwerkt, doch het was niet mogelijk, die verwerking van het verzamelde materiaal in haar geheel af te drukken, want dan zou het boek te omvangrijk en te duur zijn geworden.

Aan medewerking heeft de samensteller inderdaad niet te klagen gehad en daarvoor is hij zijn medewerkers oprecht dankbaar. Het zijn geleerden en ongeletterden, officieele instanties en particulieren en om ze alle op te sommen zou enkele bladzijden druks vullen, die in dezen tijd van papierschaarschte beter benut kunnen worden.

Volstaan we dus met allen onzen dank te betuigen, die aan de totstandkoming van dit boek een steentje hebben bijgedragen en wel in de eerste plaats aan het hoofd der gemeente Breda, Burge-meester B. W. Th. van Slobbe, dat hij in deze kwaliteit zich heeft bereid verklaard, om het boek in te leiden.

Ten gevolge van papierschaarschte en andere stagnaties moest de verschijning ervan telkens worden uitgesteld en daardoor is veler geduld op de proef gesteld.

Opzettelijk zijn geen namen genoemd van leden der plaatselijke ondergrondsche organisaties, wier verzetswerk ten dienste der bevrijding van onze stad in de volgende bladzijden is beschreven. Om begrijpelijke redenen zal men geheimhouding daarvan, tot volgende generaties openbaarmaking wenschelijk en noodig achten, ons ten goede houden. Alleen zijn de gevallen in een slothoofdstuk herdacht en bij hun namen — loffelijker memorie! —

de beeltenissen geplaatst, voorzover ze te onzer beschikking zijn gesteld. „Men love hunne namen en prijze hunne daad!“

Ten slotte een woord van hartelijken dank aan de directie der N.V. Uitgeversmaatschappij v/h Broese en Peereboom alhier, welke deze uitgave onder moeilijke omstandigheden verzorgde.

Breda, November 1946.

DE SCHRIJVER.

INHOUD

	Blz.
Inleiding van den Burgemeester van Breda	3
Voorwoord van den schrijver	5
Hoofdstuk I. Opvolgende belegeringen, waaraan Breda in den loop der eeuwen heeft blootgestaan: 1577, 1581, 1590, 1625, 1637, 1793, 1813. Lotgevallen der burgerij in die belegeringen. Hoe Breda toen werd bevrijd	9
Hoofdstuk II. Breda door de Duitschers bezet in Mei 1940. Lotgevallen der burgerij tijdens de bezetting. Breda en andere Noordbrabantsche steden sedert begin September 1944. Hoe de verdrijving der Duitschers uit deze provincie zich in verschillende etappes voltrok. Polen en Canadeezen, Engelschen en Amerikanen rondom en vóór Breda in September en October 1944	33
Hoofdstuk III. Hoe de bevrijding van Breda strategisch en tactisch geschiedde door de Geallieerden van buiten met medewerking van diverse verzetsgroepen van binnen uit. De tactiek der Polen, Canadeezen en Engelschen	76
Hoofdstuk IV. Hoe ook de burgerij medehielp bij de bevrijding en hoe zij de bevrijders ontving. Een samenvatting der indrukken van de bewoners der verschillende wijken en straten, die achtereenvolgens zijn bevrijd. Gevechten in de stad en de buitenwijken. Gevangenneming van verspreid opereerende Duitschers, die nog verzet bleven bieden, zorg voor de slachtoffers onder de militairen en burgers. Het inhalen van den teruggekeerden burgemeester, die het bestuur over de gemeente Breda weer op zich neemt	126
Hoofdstuk V. Gevolgen van den slag om de bevrijding van Breda. Het uiterlijk stadsbeeld direct na de bevrijding. Enthousiasme der bevolking. Ziekenhuizen en andere verplegingsinrichtingen. Kerken, scholen en charitatieve instellingen. Rijks- en gemeentelijke gebouwen. Fabrieken en industrieën. Particuliere gebouwen en woningen. Het leed der bezetting en bevrijding in cijfers	166

Hoofdstuk VI. Gevaren, welke de stad kort na haar bevrijding nog bedreigden. Wraakneming door de verdreven Duitschers. Bezetting van Breda door de Poolsche, Canadeesche en Engelsche troepen. Arrestatie van Duitschgezinde elementen in de stad. Het werk van P.O.D., N.B.S. en andere illegale werkers. Hoe de bevrijding van verschillende dorpen in de Baronie van Breda en den Westhoek geschiedde. Bezoek van H.M. de Koningin aan de stad. Ulvenhout tijdelijke residentie van de Koninklijke familie 242

Hoofdstuk VII. Korte biografieën van Bredanaars, die in den strijd tegen den vijand zijn gevallen, met enkele portretten 272

HOOFDSTUK I

Opvolgende belegeringen, waaraan Breda in den loop der eeuwen heeft blootgestaan: 1577, 1581, 1590, 1625, 1637, 1793, 1813. Lotgevallen der burgerij in die belegeringen. Hoe Breda toen werd bevrijd.

Breda in het verleden te midden van het strijdgewoel der volken is op zich zelf reeds een levendige geschiedenis vol lotswisselingen zijner inwoners en vaak met schokkende bladzijden over hetgeen de altijd wreede oorlog in het uiterlijk der stad veranderde. De litteratuur daarvan is nog weinig geordend, doch anderzijds bestaan er militaire monographieën en detailgeschiedenissen van de vesting Breda¹⁾ en haar kasteel²⁾, welke menig grootere stad ons benijdt en die heel wat bouwstoffen leveren voor dit speciale onderdeel van Breda's historie³⁾. Een samenvatting daarvan meenen wij onzen lezers niet te mogen onthouden als passende inleiding op het verhaal van de bezetting der stad door de Duitschers en vooral van het relaas hoe zij haar na een ruim vierjarig schrikbewind weder moesten afstaan.

Tevens worde daarbij in de eerste plaats het accent gelegd op de wijze, waarop van deze oorlogsgebeurtenissen in en rondom Breda door tijdgenooten getuigenis en verslag werden geleverd, hoe zij daarop reageerden en hoe dus ook in vroeger eeuwen door de ingezetenen en andere belangstellenden daaromtrent historische bouwstoffen werden bijeengebracht, waaruit wij thans onze kennis putten van de militaire situatie in en rondom de stad. In het kort gezegd: wij streven er naar om in dit boek te laten zien hoe zoowel in vroeger eeuwen als in den jongsten tijd Breda of

¹⁾ G. G. van der Hoeven, Geschiedenis der vesting Breda. Breda, Broese & Comp. 1868.

²⁾ Th. M. Roest van Limburg, Het Kasteel van Breda. Schiedam, H. A. M. Roelands 1903.

³⁾ Aanvullingen daarop vindt men vooral in het Gemeentearchief van Breda, vgl. den wel verouderden, doch tot dusverre eenig bruikbaren „Inventaris van het archief der Stad Breda“, loopende tot 10 December 1813, opgemaakt door J. H. Hingman, 1884, inz. blz. 86-94, hfst. Militaire Zaken, en verder de in boek en blad verspreide historische artikelen over Breda en zijn militaire geschiedenis, waarvan hierna de belangrijkste zullen worden aangehaald of genoemd. In een moderne plaatselijke en streekgeschiedenis van Breda, thans in bewerking, zal ook dit onderwerp eerlang op wetenschappelijke wijze worden behandeld.

de Bredanaars en verder vele anderen vertelden van hun bevrijding.

„Daar is wellicht geen plaats in den lande, welke de ellende van den krijg meer gevoeld heeft dan Breda. In ieder tijdperk onzer geschiedenis, waarin er sprake is van oorlog of onlusten, kreeg Breda, als zijnde de frontier-stad, ruimschoots haar deel van al de wederwaardigheden, van al den nood, van al de rampen, welke den krijg vergezellen of er het gevolg van zijn". Aldus leidden de heeren Dr. J. F. Corstens en G. Snellen hun bijdrage over Breda in het „Historisch Gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813" ¹⁾ in en met recht. Verder dient men er nota van te nemen, dat in de opvolgende oorlogen, waarin Breda was betrokken door verovering en herovering der veste, de buitenlandsche verslaggeving de relazen en rapporten der Bredanaars en Brabanders aanvulde en completeerde, ook wel eens corrigeerde en rectificeerde. Vele van dgl. bronnen voor het nageslacht zijn verloren gegaan, doch ook zijn er waardevolle gedenkstukken van bewaard gebleven.

Van de **buitenlandsche** rapporten zijn die betreffende de Bredasche turfschiphistorie het meest volledig tot ons gekomen ¹⁾ en die onder de **plaatselijke** rapporten, in 1637 te Breda samengesteld, het meest interessant. ²⁾ In de eerst bedoelde documenten worden echter geen gegevens verstrekt over de lotgevallen der burgerij tijdens deze bevrijding van Breda en het accent valt geheel op de voorbereiding en uitvoering der militaire operatie. Anders is het met de gedenkschriften van 1637, waarin zelfs veel wordt verteld over het wel en wee der Bredasche ingezetenen, toen de gevechten rondom de stad plaats vonden. Men vindt er zelfs frappante gelijkenissen en overeenkomstige gebeurtenissen in, welke ook in de rapporten van 1944 de aandacht zullen trekken van elken lezer, die belang stelt in de geschiedenis, welke zich in den loop der eeuwen zoo dikwijls herhaalt, zij het dan onder andere

¹⁾ Uitgegeven onder het patronaat der Commissie voor Geschied. en Oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde onder leiding van G. J. W. Koolemans Beijnen, Haarlem, 1913, dl. IV, 475-511.

²⁾ Afgedrukt in mijn artikel in „Het Boek" Maart-April 1925: De oudste gedrukte bronnen der Bredasche turfschiphistorie uit de jaren 1590-'91, blz. 97-128. Vgl. verder: *Taxandria*, 20ste jrg. 1913, blz. 216-228, waar men een art. over dit onderwerp vindt onder den titel van: De verovering van het Kasteel en de stad Breda door middel van een turfschip in 1590, geschreven door Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt.

omstandigheden, in gewijzigden vorm en met verschillende uitwerking. Op een enkele parallel in wat er gebeurde in het Breda van 1637 en van 1944 zij hier even terloops gewezen, het verder aan onze lezers overlatende het interessante boekje van pater van Miert in zijn geheel te lezen.¹⁾

Zoo mogen wij er reeds in de eerste plaats op wijzen, dat de schrijver van 1637 zich evenals die van 1946 refereerde aan het getuigenis van betrouwbare personen in en buiten Breda, die hem aan waardevolle en geloofwaardige gegevens voor de samenstelling van zijn geschrift hadden geholpen. De bewuste passage van 1637, die thans woordelijk zou kunnen worden herhaald, luidt namelijk aldus: „Mijn eenige bedoeling is, in het kort samen te vatten wat er bij de belegering van Breda is geschied. En om dit te lichter en gemakkelijker te doen en tevens aan mijn verhaal grootere geloofwaardigheid te verzekeren, heb ik alles wat ik zelf gezien of van betrouwbare getuigen vernomen heb, in een dagboek opgeteekend. En ik verklaar, hier niets te zullen neerschrijven dan wat ik uit dat vroeger geschreven relaas getrouw overnam”.

En al was drie eeuwen geleden de strategische beteekenis van de vesting Breda als frontierstad en tussenstation Antwerpen—'s-Hertogenbosch groter dan thans, toch zijn er ook ten aanzien van de militaire situatie punten van overeenkomst tussen heden en verleden. Ik moge hier even herinneren aan wat het gedenkschrift van 1637 dienaangaande vermeldt: „Deze stad Breda is zeer gunstig gelegen op geringen afstand van de Hollandsche wateren en daarom uiterst geschikt om van daaruit invallen te doen op het gebied van den tegenstander, en om van den anderen kant vijandelijke troepen bijna uit geheel Brabant te weren. Daarenboven kon het onlangs veroverde 's-Hertogenbosch²⁾ het bezit van het Bredasche gebied beveiligen en uitbreiden. Breda toch

¹⁾ Vertaald uit het Latijn, met inleiding en aantekeningen voorzien door L. van Miert S.J. onder den titel van: Verhaal van hetgeen er onlangs bij de belegering en inneming van Breda is voorgevallen (1637); 's-Hertogenbosch 1917. Van het origineel: *Narratio rerum gestarum in urbe Bredae nuper obsessa et expugnata*, is de auteur tot dusverre niet bekend geworden. Pater van Miert onderstelt op goede gronden, dat het Pater Andreas Janssens S.J. moet zijn geweest, destijds te Breda leeraar der rhetorica en poesis in het Bredasche klooster dezer orde.

²⁾ Zooals men weet, was reeds 8 jaren daarvóór, in 1629, Frederik Hendrik er in geslaagd het voor onneembaar gehouden 's-Hertogenbosch te veroveren, nadat Otto van Gent zich van Wezel, stapelplaats van den vijand, had meester gemaakt.

ligt op ongeveer gelijken afstand van Antwerpen en 's-Hertogenbosch en heeft, gelijk ik zooeven reeds opmerkte, van de laatste stad niets te duchten, maar is, als het bij de Vereenigde Provinciën wordt ingelijfd, een voortdurende bedreiging van de andere. Intusschen was er nog een zaak van niet geringe beteekenis, die Oranje, den bevelhebber van het leger, aandreef. Het was hem (namelijk) niet onbekend, dat onder de vele rijke bezittingen, hem door zijn voorouders nagelaten, de baronie van Breda een zeer voordeelige en waardige plaats zou innemen. Hij wist, dat deze stad om haar vruchtbaren bodem, haar zacht klimaat, haar aangename ligging, gedurende twee honderd jaar de aloude zetel der Nassau's was geweest. Deze en nog vele andere redenen van verschillenden aard prikkelden in niet geringe mate zijn toch reeds vurige begeerte om zijn Tempe — een naam, die het om zijn heerlijke omstreken verdient —, te heroveren en Maurits' nagedachtenis te wreken door den Spanjaard uit het voorvaderlijk erf te verdrijven."

Ook destijds had reeds **evacuatie**, op beperkte schaal, van jeugdige burgers uit de belegerde vesting plaats. Nadat namelijk het buiten de muren en wallen grazende vee binnen de stad was gehaald evenals de te velde staande oogst, kreeg een groot aantal jongelui verlof en gelegenheid Breda te verlaten, waaronder ook verschillende studenten van het gymnasium der Jezuïeten-societeit, die, hetzij door de vrees voor den oorlog, hetzij door de bezorgdheid hunner ouders, naar buiten werden gelokt." Dit Jezuïetencollege stond in de St. Janstraat, waar in 1625 een klooster van die orde was gesticht.

Eveneens stonden bij deze verovering van Breda **Engelschen** met Walen voor de stad, die in het internationale leger van den Stedendwinger meer dan andere buitenlandsche groepen tot onze bondgenooten mochten worden gerekend. Na een mislukten uitval der belegerden stormden de Engelschen en Walen den 3den Augustus 1637 op de aanvallers los, wierpen ze terug, doch konden nog niet binnen de goed verdedigde poorten in de stad doordringen. Eenige dagen later nestelden zij zich echter wel in het Speelhuis, voor prins Maurits' genoegzaam daar destijds gebouwd en fraai versierd, waarvan men in het „Verhaal" van 1637 deze merkwaardige aantekening leest:

„De vijand, d.w.z. het leger van den prins, werd met den dag sterker, terwijl hij noch in den rug noch in het front iemand had te vreezen. Dicht bij de stad ziet men een huis, naar zijn vorm

de „pyramide“ genaamd, (elders „Speelhuys“), gelegen aan de oevers van de Mark, op het punt, waar zij haar wateren in de richting van Holland voortstuwt. Het steekt boven de vlakte uit, meer door zijn hoogere ligging dan door zijn versterkingen en was door de onzen verlaten.

Midden in den nacht werd het door minstens vijf honderd man bezet en terstond versterkt tegen de kanonskogels, die bij het aanbreken van den dag uit de stad daarop afgeschoten zouden worden.

Maar ook de artillerie van de belegeraars vanuit het legerkamp leverde een voortdurend gevaar op voor de burgerij. De eerwaarde schrijver vertelt aithans, dat de kerk der paters Jezuïeten moest gesloten worden en alleen voor de leden der Sociëteit een huisaltaar kon worden opgericht op een plaats, die door vijf of zes zware muren tegen het gevaar werd beschermd. Toch moest voor de geregelde bewoning van den **kelder** gebruik worden gemaakt, om zich te beveiligen tegen de zware kogels. Hoe ze dit deden, leert het volgende citaat uit het „Verhaal“. „Zij (d.w.z. de kloosterlingen en nog overgebleven studenten) waren er, de hachelijke omstandigheden in aanmerking genomen, tamelijk veilig, omdat ons huis aan de zuidzijde, tegenover het zuidelijk gedeelte van 's prinsen legerkamp, vanwaar het hevigst kanongebulder gehoord werd, door vijf of zes zware muren tegen het gevaar werd beschermd. Aan den noordkant scheen er minder te vreezen, omdat de huizen en de talrijke hoge daken het vreeselijk verderf, door de vuurmonden uitgebraakt, onderschepten, alvorens het onze woning bereikte. Onze eetzaal evenwel was niet zoo goed tegen een dergelijk gevaar beschermd: daarom gingen we nog dienzelfden dag naar een ruimen en geriefelijken kelder over. Den volgenden nacht werkten we met alle macht om de sacristie, die aan hetzelfde gevaar blootstond, en vooral de kast met antipendia¹⁾ te barricadeeren. Enkele dagen maakten we gebruik van de hulp der leerlingen, totdat een groote hoop zand uit den tuin en een aantal takkebossen ons van alle vrees volkomen hadden bevrijd.“

Zelfs de verraderlijke **mijnen** ontbraken toen ook al niet om aan weerszijden dood en verderf, vernieling en verwoesting te zaaien. Aan de voorwerken van de Ginnekenpoort had begin September

¹⁾ Antipendium — voorhangsel voor de altaartombe, dikwijls van kostbare stof vervaardigd en met borduurwerk versierd, (N.v.d.V.).

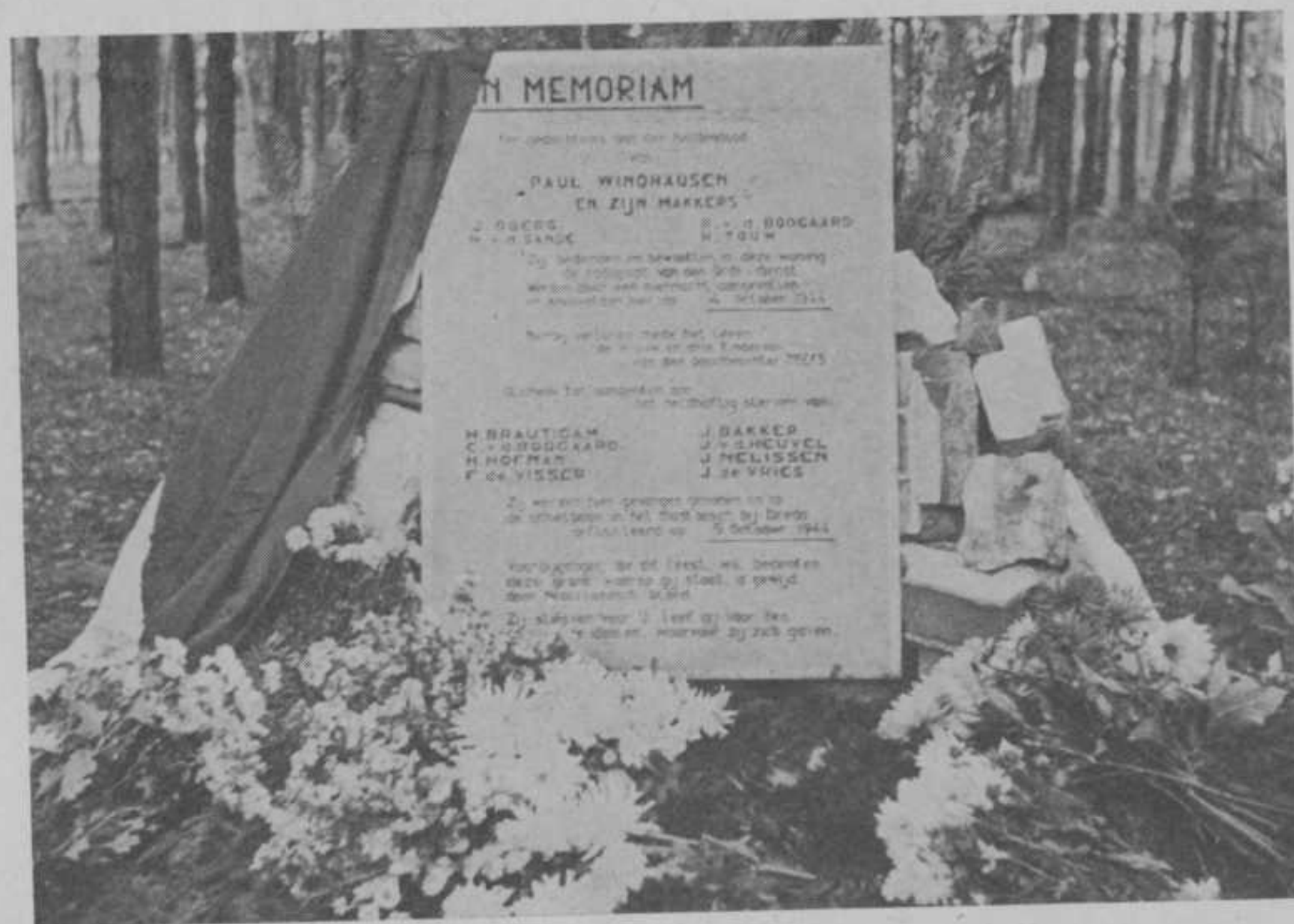
een bloedig treffen tusschen beide partijen plaats. „Intusschen naderde de vijand”, schreef de auteur van het „Verhaal”, „vertrouwend op zijn moed, zijn wapenen en zijn overmacht, tegen den morgen het hoornwerk. Eenigen van hen vertoonden zich aan den voet van den wal om de soldaten der bezetting naar de plaats te lokken, waar zij daags te voren een mijn hadden gelegd. Het garnizoen, dat zich veilig voelde, in de valsche meening, dat de vijand was afgetrokken en dat uitgeput was door de nachtelijke gevechten en uitvallen, nam juist een weinig rust om zijn krachten te herstellen. Door verward geschreeuw en wapengekletter uit den slaap gewekt, liepen de manschappen naar den wal. Op dat oogenblik echter vloog de mijn in de lucht, tegelijk ontbrandde een vreeselijke strijd. Telkens stroomden nieuwe troepen uit de legerplaats aan; de eerste werden voortgedrongen door de volgende en aangezet door de hoop op zege en de schande van den vroegeren mislukten aanval, drongen ze in dichte menigte door de bres, die de kruitmijn had geslagen. Hun aanval werd vooral gesteund door het bulderen der kanonnen, dat donderde door de stad. De onzen verweerden zich krachtig en heldhaftig. Dit kon men vooral opmaken uit de afgrijselijkheid der wonden en het groot aantal gekwetsten”. Ja, het was zóó erg, schreef de pater, dat het leek alsof **„heel Breda tot puin zou geschoten worden en de stad in een ruïne dreigde te veranderen.** Bijna voortdurend bleven de kanonnen donderen en overal zag men losgelaten steenen en puinbrokken op den grond liggen. Als men half verdoofd van het geraas de verwoesting aanschouwde, wist men waarlijk niet, wat het veiligst was: voortgaan of stilstaan, daar er geen plaats was, waar men buiten gevaar verkeerde”.

Het gebruik van een voor dien tijd bijzondere, speciale of nieuw type projectielen in het kamp der belegeraars wijst ook al op vooruitgang van de oorlogstechniek dier dagen. Zoo rapporteerde onze auteur van 1637 dit: „Intusschen hielden de Hollanders niet op, telkens opnieuw hun schrik verspreidende kogels in de stad te werpen, zoodat ieder van ons, die van het college terugkeerde, meende, dat zijn laatste uur gekomen was, vooral omdat het overgroot aantal gewonden in de straten der stad hem zijn eigen einde scheen te voorspellen..... Bovendien had de vijand een mortier op het hoornwerk geplaatst. Daarmee wierp hij in een groote boog veertig of meer kogels (**bommen** genaamd), op de plaats der nieuwe versterking, meer tot ontsteltenis dan tot

*H.M. Koningin Wilhelmina en H.K.H. Prinses Juliana
op het bordes van het stadhuis in bevrijd Breda
4 Mei 1945*

Foto N. v. Zijverden, Breda

*Op 4 October 1946 werd op de plaats van de overvol, links van het vernielde huisje,
een gedenkplaat onthuld*

Foto M. de Deugd

schade van de werklieden.¹⁾ Want tengevolge van het geheel verschillend geluid dezer bommen, hun minder snelle vaart door de lucht en den afstand, waarop men het gevaar zag aankomen, hadden de meesten tijd om ze te ontwijken. Men meende, dat de vijand van overloopers alles vernam, wat er plaats had en vooral bekend was met den bedrijvigen arbeid van het groot aantal religieuzen."

Hoe men destijds met **kunstverlichting** ook des nachts den oorlog voortzette, de actie van den vijand tegenging of eigen operaties bevorderde, wordt door de volgende mededeeling van onzen zegsman toegelicht. „Intusschen werd vooral 's nachts — 't was inmiddels October geworden —, aan de galerijen voortgewerkt, om niet bloot te staan aan een beschieting uit de stad. Overdag staakte men ongeveer het werk, maar hield niet op de stad te bombardeeren en het garnizoen af te matten. Toch bemoeilijkten de verdedigers krachtig den aanleg van loopgraven. Om dit met beter gevolg te doen, lieten zij 's nachts, als de zwakke schemering het gezicht vanaf den walmuur belette, groote ijzeren kandelaars en tal van fakkels, die op geschikte plaatsen waren opgesteld, hun licht verspreiden. Hun schijnsel straalde uit naar alle zijden en deed als bij daglicht de plaats der galerij ontdekken en vertraagde aldus ten zeerste de voltooiing van het werk."

Ten slotte zal de lezer het niet onbelangwekkend vinden hier nog een enkele mededeeling aan te treffen aangaande de verzorging van zieke en gewonde soldaten te Breda anno 1637, althans voor zoover het de verpleging van deze militairen betrof, in het daarvoor gebruikte hospitaal of „algemeen ziekenhuis", gelijk de pater het in zijn „Verhaal" noemde. Het is een wat luguber slot van bovenstaande notities en toch kan de beschrijving er van hier niet best gemist worden in vergelijking met de betekenis en rol der ziekenhuizen van het huidige Breda in oorlogstijd. „Want al de ellende van zooveel gekwetsten, het afsterven van zooveel helden, het gejammer en de klachten, nu eens van enkele personen, dan weer van allen gezamenlijk, kan ik evenmin onder woorden brengen als een ander ze zich kan voorstellen. 't Leek wel of bijna alle jammeren op één plaats waren bijeengekomen en samengedrongen. De meesten schenen geen menschen meer doch afzichtelijke wangestalten; als men ze aandachtig be-

¹⁾ Deze versterking was een binnenwal van aarde en zoden, om den belegeraars te beletten nog dichter de stad te naderen en ergens een bres te forceeren.

schouwde, wist men waarlijk niet, wie het meest deernis verdiende.

„Bij sommigen was een musketkogel door slapen en hersenen gedrongen, bij anderen was door het springen van een verroest geweer een deel der handen of armen weggescheurd, of waren gelaat en oogen zoo gruwelijk verbrand, dat men huiverde om ze aan te zien. Nog anderen, en dit waren er niet weinigen, hadden het verlies van beenen of voeten te betreuren, of waren zwaar gekwetst door granaatsplinters, die alles wat er in den strijd verschrikkelijk is, overtreffen. En toch deed de ellende, welke hier de oogen aanschouwden, niet zoo pijnlijk aan als het leed, dat de ooren der bezoekers trof. Droevig snikkend uitte hier iedereen, wat hij van de hulp en de kunst der genees- en heelmeeesters verwachtte. Er waren er ook, die klaagden, — want in het ongeluk is immers iedereen bijna tot klagen geneigd —, dat de geneesmiddelen zoo weinig hielpen, om de vreeselijke pijn hunner wonden te verlichten of weg te nemen. En wat de ellende niet weinig verzwaarde, was de drukkende last der armoede. Ontzaggelijk groot was het aantal gekwetsten, maar wegens den geringen voorraad matrassen was men genoodzaakt ze in een onbegrijpelijk kleine ruimte samen te dringen. Langzamerhand evenwel werd in dit ongerief voorzien, toen de magistraat het aangrenzend pand ten gebruike van het ziekenhuis stelde. Aan linnen — onmisbaar vooral voor zieken — was groot gebrek en nog kariger was het gesteld met de levensmiddelen. Bovendien dreigde, terwijl men binnen jammerklachten hoorde, van buiten geen geringere dreiging. Want het legerkamp (van Oranje) was zóó aangelegd en het gasthuis zóó gelegen, dat zijn langste zijde juist blootstond aan het geschut der batterijen vóór de Ginnekenpoort. Vandaar bleef de beschieting van huizen en daken zonder tusschenpoozing aanhouden, en waren de vrome maagden, die met de bediening van het ziekenhuis belast waren, genoodzaakt, — wat iedereen met verbazing zal vervullen —, in hetzelfde godshuis, waarin zij dagelijks haar lichaamskrachten, zoo noodzakelijk bij zulk een zwaren arbeid, door voedsel en slaap moesten onderhouden, ook verschillende lijken van overleden soldaten te begraven.”

Men kan zich thans moeilijk meer voorstellen, gezien de uitstekende outillage onzer moderne ziekenhuizen, hoe het mogelijk was, dat ruim 160 gewonde soldaten, waarvan het „Verhaal” gewaagt, op eenmaal in zulk een enge ruimte verpleegd en ge-

neeskundig behandeld moesten worden. Wel deed de Bredasche burgerij wat ze kon, om zooveel mogelijk het lijden en de smarten der patiënten te verzachten, doch wat vermocht zij tegen de infectie, wondkoortsen en gebrekkige heilkundige hulp der chirurgen van drie eeuwen geleden, die bovendien hun medische hulp, wondbehandeling, amputaties enz. moesten uitvoeren zonder verdoovende middelen? Waarlijk, wat ook in dit ziekenhuisje geleden is geworden, voordat de verlossende dood een einde aan het lijden maakte of een langzame genezing den patiënt weer eenigszins valide maakte, is met geen pen te beschrijven. Iets in die ouderwetsche hulpverlening doet intusschen toch weldadig aan, te meer omdat die in den wreeden tijd van oorlogsverschrikingen, welke we thans gezamenlijk doormaakten, al evenzeer wordt gevoeld en gewaardeerd als een pijnstillende balsem op een smartelijke wonde, in het lichaam der gemeenschap geslagen en op langzame heeling wachtende.

Na te hebben verteld van den geestelijken bijstand, welke den patiënten van dit ziekenhuis werd verleend door de paters Jezuïeten uit de St. Janstraat, gewaagt de auteur van het „Verhaal” aldus van dien burgerschapszin en filantropie der Breda-naars zijner dagen. „Niet minder ijverig toonde zich de milddadigheid van vele burgers in het verlichten der lichamelijke ellenden. Sommigen gaven, voor zoover hun armoede en de achteruitgang van hun zaken het toelieten, met milde hand een grooten voorraad wittebrood, anderen schapenvleesch en wijn, nog anderen weer geld. Ook P. Rector droeg het zijne bij. Meermalen liet hij tarwebrood, wijn en boter in ruime mate naar het ziekenhuis brengen. Daarvan toch was overvloed in het college aanwezig, omdat men tevoren een grooten voorraad had ingeslagen.”

Ziehier enkele gemeenschappelijke trekken van oorlogsleed en onderlinge hulpverlening in het Breda van drie eeuwen terug, vergeleken met overeenkomstige toestanden in het jongste verleden. Ook de geschiedenis onzer stad in December 1813 verschaft dienomtrent meer dan één frappante parallel, waarop hier ook nog even moge worden gewezen. Er zijn bovendien uit die zooveel jongere periode heel wat meer historische gegevens beschikbaar met betrekking tot Breda in den Franschen tijd en de daaraan onmiddellijk voorafgaande jaren¹⁾, zoodat het niet te

¹⁾ Behalve naar het hiervoor reeds genoemde opstel over Breda in het vrijheidsjaar 1813 van de heeren Dr. J. F. Corstens en G. Snellen in het „Historisch Gedenkboek” kan hier nog verwezen worden naar een oorspronkelijke bron voor de

verwonderen valt, dat in dit historische vlak de punten van overeenkomst nog meer opvallen dan bij de meer sobere gegevens uit de 17de eeuw.

Na de onafhankelijkheids- en zelfstandigheidsverklaring van Holland door het moedige driemanschap Van Hogendorp—Van der Duijn van Maasdam—Van Limburg Styrum in November 1813 was dit jaar het vrijheidsjaar geworden na een lange periode van Fransche overheersching. Ook voor de stad Breda, den 10den December door de aldaar jaren lang gelegeerde Fransche bezetting hals over kop verlaten. Toch moest nog in diezelfde maand een geallieerd legertje samen met de Bredasche burgerij gedurende enkele dagen den strijd aambinden tegen de opnieuw uit het Zuiden aanrukkende Fransche troepen. Toen zat men alhier ook weer in den kelder, om zich te dekken tegen inslaande granaaten en andere projectielen, verkeerde men in grooten angst om nogmaals door den gehaten vijand te worden bezet en was ook toen de heerschende voedselnood een der grootste problemen, die met inkwartiering van een groot aantal buitenlandsche militairen, ernstige verarming der bevolking, gebrek aan loonende werkobjecten, lichamelijke en geestelijke verzwakking en ontredde der burgerij tengevolge van een jarenlange uitmergeling door de toenmalige bezetters om een spoedige oplossing vroegen.

Tot 10 December 1813 had het steeds meer geslonken Fransche garnizoen het te Breda nog kunnen uithouden, toen de adjunct-maire W. N. Verlegh onverwacht van den onder-prefect P. Peppe de mededeeling ontving, dat hij de stad ging verlaten. De Franschen wenschten ook in deze stad niet langer te blijven te midden van een hun vijandig gezinde bevolking en met het gevaar voor oogen, dat zij door de troepen der Geallieerden: Russen, Pruisen, Engelschen, zouden worden gevangen genomen. Reeds stonden de Kozakken voor de Boschoort en de listige notaris van Werkendam, B. A. de Jong, had daags te voren, op verzoek van den Commandant der Russische voorhoede, den gen. majoor Staal, binnen Breda het gerucht verspreid, dat een aanzienlijk geallieerd leger op weg was naar deze vesting, om haar te omsingelen en te veroveren. Toch waren er, toen de Fransche militairen de

Bredasche stadsgeschiedenis van 1793, n.l. „De voornaamste en minst bekende Bijzonderheden; voorgevallen gedurende de belegering, inneming en herneming der stad Breda in den jaare 1793" (Bergen op Zoom, z. j. en zonder naam van den schrijver). In de volgende bladzijden willen we echter weer vooral historische getuigenissen van Bredanaars aanhalen als bron van ons geschiedverhaal.

stad in den vroegen morgen van 10 December hadden verlaten, nog geen ambachtslieden te vinden, die de gesloten poorten voor het geallieerde leger durfden openbreken! Zóó diep zat de schrik voor de bezetters er nog in! Zekere heer Sassen uit 's-Hertogenbosch en genoemde notaris De Jong moesten dan ook eigenhandig bij de Boschpoort eerst het voorbeeld geven met een grooten hamer en beitel, om de kleine poortdeur te forceeren, waarna anderen volgden.

Om halftien in den morgen van dienzelfden dag kwamen de eerste Kozakken van generaal Staal door de genoemde poort binnen Breda, zoodat al spoedig overal in de Boschstraat de Oranjevlag uithing, ook vanuit den toren der Groote Kerk en andere torens. Ieder vertoonde zich met Oranje getooid op straat en algemeene vreugde over de bevrijding maakte zich van de bevolking meester. Een soort van land- of vrijwillige burgerwacht werd ingesteld onder de ingezetenen van Breda, waarvan de staf werd gevormd door den luit. kolonel N. P. Janssens, luit. kwartiermeester J. Olivier en 1e luit.-adj. K. van Dalsum, terwijl als commandanten van de 5 compagnieën, waaruit dit korps bestond, fungeerden de kapiteins W. Verlegh, P. Hoppenbrouwers, J. van Oeckelen, W. A. van Gool en J. van Son, allen bekende namen dragende van thans nog wijd vertakte Bredasche families. Hoezeer de diensten van dit korps werden gewaardeerd, blijkt wel duidelijk uit het besluit van den Souvereinen Vorst dd. 5 Februari 1815, No. 12, ingevolge waarvan onder dankbetuiging voor bewezen diensten alle officieren werden begiftigd met een zilveren eerepenning, waarop de beeldzijde het stedelijk wapen met het onderschrift: „Voor Burger Trouw en Moed, December 1813”, droeg, terwijl aan de keerzijde was gegraveerd: „De Souvereine Vorst van Nederland aan de Officieren der Schutterij van Breda”. Bij ditzelfde besluit werd aan de onderofficieren en minderen een geldelijke vergoeding toegekend van resp. 15 en 10 stuivers voor elke 24 uren verrichten werkelijken dienst.

Voorts werd reeds den 16den December een voorloopig bestuur voor civiele zaken gekozen, om leiding te geven aan den nieuwen staat van zaken, waarvan J. H. R. Damisse de Roos en W. N. Verlegh als burgemeester en vice-burgemeester aan het hoofd stonden. Een van deze bestuursleden, Johan Pieter Anthonie Reigersman, vertrok naar Den Haag in gezelschap van een Hollandsch officier, om den Souvereinen Vorst — Willem I — de sleutels der stad Breda aan te bieden met de hulde der bevolking,

een symbolische handeling, welke bleek zeer op prijs te worden gesteld. Uit de ietwat gezwollen samenspraak, bij deze gelegenheid gehouden, citeeren we slechts deze passage :

„Bezield met gevoelens van zuivere liefde en oprechte verknochtheid aan den Koninklijken Baron en Heer van Breda, was de gansche burgerij dezer stad nauwelijks door het vertrek van het Fransche Garnizoen **van hunne kluisters verlost** en door de Kozakken van Z.R.K.M. onder bevel van Generaal-Majoor Staal **van hunne vrijheid verzekerd**, of het verlangen werd algemeen om de gevoelens der brave Bedanaars ter kennis van hunnen Souvereinen Heer te brengen.

„Is er eene Burgerij in ons Vaderland, welke in alle opzichten de bescherming en toegenegenheid van den Souverein verdient, dan is dat gewis de **Bredasche**, welke onder den onspoed nimmer de liefde voor Uw Doorluchtig Huis heeft afgelegd en straks, nu de Zon van voorspoed luisterrijk aan de kimme rijst, van verlangen blaakt, om die liefde uit te drukken en de bevelen van hunnen Souverein te vernemen, om zich daarnaar te gedragen.”

Willem I zegde den heer Reigersman toe, om zoodra de omstandigheden dit zouden toelaten, zelf naar Breda te zullen komen om de hulde der Bredasche bevolking te aanvaarden en persoonlijk nader in alles te voorzien. Commissarissen voor de bestuursorganisatie werden door hem aangesteld en dezen aanvaardden spoedig hun functie onder het luiden der klokken, carillonmuziek en de muziek der schutterij. Onder de leden van het provisioneel bestuur komen we vele, echt Bredasche namen tegen: Verlegh, Verhey, Van Gils, De Haan, Verspyck, Reigersman, Faes, Kerstens, Van Mierlo, doch de beide Commissarissen waren van buiten het gewest, n.l. W. B. Donker Curtius, afkomstig van Dordrecht en G. A. M. van Bommel uit Leiden.

Den 19den December nam voorts generaal-maj. A. H. J. van der Plaat, die zich als Nederlandsch genie-officier reeds in het Russische leger had onderscheiden, als Gouverneur van Breda het bevel over deze vesting over van den Russischen generaal Staal. Op hem rustte de zware taak de in slechten staat van verdediging verkeerende stad te beschermen tegen de nu weer uit Antwerpen in den aanval gekomen Fransche troepen, en dat met behulp van slechts drie zwakke bataljons Russische infanterie, eenige afdeelingen Kozakken, die op vertrek stonden en maar vier stukken veldgeschut.

Toen de Franschen ook Willemstad hadden verlaten, had de

commandant der artillerie, luit.-kol. C. C. P. Steinmetz, aldaar geschut en munitie in bezit genomen, dezen oorlogsbuit voor Breda bestemd en daarheen per schip en per as doen vervoeren, zoodat hij alvast met 4 zesponders, 2 drieponders en 2 houwitsers den 18den December de vesting bereikte. Deze stukken werden op last van den Gouverneur op het front van de Antwerpsche poort geplaatst, terwijl het andere materiaal, te water aangevoerd, werd ingezet, toen de Franschen opnieuw de veste bestormden.

Reeds dadelijk werden bij hun nieuwen aanval de Russische voorposten bij Wuest-Wezel en Hoogstraten ter bescherming van de groote wegen naar Breda en Den Bosch teruggeslagen tot Zundert en van daar naar Princenhage. In allerijl werden uit Holland en van de Geallieerden van elders versterking, wapenen en munitie gevraagd, terwijl behalve Russen nu ook Pruisische troepen aan de verdediging der stad kwamen meehelpen. Een Fransche parlementair, die de vesting reeds kwam opeischen, werd afgewezen, waaruit blijkt, dat de geest onder de bezetting goed was ondanks de overmacht der Franschen, die ten getale van ruim 10000 man en met minstens 30 stukken geschut de stad weder trachtten te hernemen. Ze hadden Ginneken al weer bezet en deden den 20sten December voor Breda een hevigen aanval op de Antwerpsche poort, die evenwel werd afgeslagen en waarbij zich o.m. onderscheidde zekere majoor **Rost van Tonningen**, commandant van het bataljon hulptroupen uit het regiment Phaff en dus blijkbaar een degelijker vaderlander dan zijn beruchten naamgenoot van de Nederlandsche Bank tijdens de Duitsche bezetting! Vele Bredasche burgers hadden zich mede zeer verdienstelijk gemaakt als de **ondergrondsche hulptroupen** dier dagen bij het onder moeilijke omstandigheden in stelling brengen van ijlings van elders aangevoerde veldstukken, het maken van schietgaten en beddingen, het aanvoeren van munitie bij de toegangswegen naar de Antwerpsche poort, die opnieuw zwaar bedreigd werd. Ofschoon nog weinig bedreven in het behandelen der stukken, hielpen deze militante burgers zelfs bij de bediening van het geschut, hoewel de Babylonische spraakverwarring, welke hier heerschte onder de Russen, Pruisen, Engelschen en Bredanaars, de aan elk hunner gestelde zware taak en organisatie van het geheel er niet gemakkelijker op maakte voor hun respectievelijke commandanten. De Franschen hadden reeds stellingen betrokken aan den Oranjeboom, aan den Kleiberg achter de Blomkool en tusschen dit laatste punt en het Duitenhuis ten noorden van

den straatweg Breda-Princenhage en de toestand liet zich voor de onzen dan ook niet al te gunstig aanzien.

Nu volgde er een hevig artillerieduel, tengevolge waarvan de bezetting al dadelijk 20 gewonden en 1 doode had te betreuren, de laatste een Russische jager. Het gelukte den verdedigers echter spoedig de meeste vuurmonden van den vijand tot zwijgen te brengen en daarna probeerden de Franschen het nog eens met een stormloop van hun veel sterkere infanterie, ditmaal gericht tegen de Waterpoort en de Boschpoort, doch ook deze aanvallen werden afgeslagen. Er werd op sommige plaatsen bij tegenaanvallen der bezetting hevig gevochten en bewonderenswaardige staaltjes van moed, beleid en dapperheid werden er aan weerskanten geleverd. Zoo maakten de militaire rapporten der Bredasche commandanten melding van het feit, dat een dapper Bredasche ingezetene, de sergeant **J. T. Kouwenberg**, alleen vocht tegen vier Fransche soldaten, waarvan hij er drie neervelde en één gevangen nam. Toen de vijand na vergeefsche bombardementen, — dat van 22 December duurde niet minder dan acht uur aaneen, van 's morgens zeven tot 's middags drie uur —, ten slotte in den nacht van 23 December onverrichter zake aftrok, werden bij dien aftocht de dorpen Princenhage, Ginneken, Zundert en Rijsbergen nog eens deerlijk uitgeplunderd en zelfs ten deele verwoest. Doch in de stad zelf werden wonder boven wonder geen non-cambattante burgers gedood, zelfs niet noemenswaardig gewond, doordat het overgrootste deel veilig in de stevige, **ouderwetsche kelders** dekking had gezocht en gevonden tegen het artillerievuur. De familie Reigersman bijvoorbeeld was naar het getuigenis van een der voorzaten gezeten in den ruimen kelder van het huis, dat thans deel uitmaakt van het militair hospitaal, binnen welken kelder nauwelijks eenig geluid van het oorlogsgeweld doordrong.

Hoewel de oogenblikkelijke dreiging daarmee voor Breda was weggenomen, bleven nog lang de schrik en angst voor een nieuwen aanval de gemoederen der zoo zeer geschokte en verarmde burgerij kwellen. Wel werd de vesting spoedig in een beteren staat van verdediging gebracht en kwamen nog meer geallieerde hulptroepen binnen Breda, doch de inkwartiering en voeding daarvan verschaften den Gouverneur Van der Plaat tevens nieuwe en zware zorgen. Op het Kasteelplein werd een wagenpark ingericht, voerlieden, karren en paarden gevorderd, terwijl het voorloopig stadsbestuur aan alle timmerlui, wagenmakers, smeden,

boerenarbeiders en ander geschikt werkvolk een lastgeving deed toekomen, om zich op den daartoe vastgestelden tijd aan te melden voor het stadhuis. Bezwaarlijker voor de bevolking waren de talrijke requisities: er werd ten behoeve van het abnormaal groote garnizoen zooveel gevorderd, in zoowel als buiten Breda in de Baronie, dat er ten slotte niets meer te vorderen viel. De ingezetenen hadden al hun levensmiddelen, veel kleeding, fourage, brandstoffen enz. reeds ter beschikking gesteld van de bij hen ingekwartierde militairen, vaak 10 en meer personen in één gezin. Die last drukte té zwaar op de bevolking en er moest dan ook spoedig hulp komen uit Rotterdam, Amsterdam en andere plaatsen boven den Moerdijk, om het uitgeputte en totaal verarmde Breda weer op de been te brengen. Teekenend voor de moeilijke omstandigheden, waaronder hier destijds moest worden geleefd, is de volgende Oudejaarsbrief van 1813, dien de Bredasche burgervader zond aan zijn collega te Rotterdam, één lange noodkreet: Hannibal nog voor de poorten en in de stad aan alles gebrek! Wij drukken een deel er van hier af.

„De positie, waarin wij ons alhier bevinden, dwingt mij de pen op te vatten om UWelEdel Gestrenge's dadelijke hulp in te roepen. Door de Fransche troepen op het onverwachtst verlaten op den 10en dezer, heeft men ons niets achter gelaten dan zieken ter verzorging; de stad (is) van magazijnen ontbloot; de winkelier (is) zonder provisie, wachtende op een omkeering van zaken en niet hebbende durven ordonneeren en tans in de onmogelijkheid gesteld, om voorraad op te doen, voornamelijk omdat er niets van hetgeen gekocht wordt, wordt of kan worden betaald. Alle de Mams (zijn) den geheelen dag aan de vesting in arbeid, en in huis (zijn) 10 a 12 en meer verdedigers gelogeerd en in de kost en alzoo uitgegeten en de brand uitgestookt. De magazijnen (zijn) niet aan te halen, het vee (is) ter slachting opgevoerd, de consumptie (is) onbeschrijfelijk en alle de kassen (zijn) ledig. Terwijl de menschelijkheid vordert, ja de onmogelijkheid gebiedt zelfs het invorderen der verschuldigde contributie te supercedeeren, bevinden wij ons in het midden van den winter met eenen stouten vijand in de nabuurschap, onvoorzien van alles en buiten staat, om betaling uit te loven voor hetgeen er vereischt wordt, terwijl het platte land, gedeeltelijk uitgeplunderd, met ons zeer souffreert onder de last der noodzakelijke requisitiën. Ik voege hiernevens een lijst van verschillende objecten, waaronder vele reeds volstrekt niet meer voorhanden zijn. Onder dezelve zoude Uwe stad

ons wel het een en ander kunnen bijzetten, en ik bidde U.W.E.G. alzoo het mogelijke te contribueeren ten einde in onzen nood te helpen voorzien en deze importante vesting, door Uwe eigene kinderen ²⁾ verdedigd, voor het vaderland te behouden en met den eersten naar deze stad enkel ten dienste der troupes te willen afzenden."

De vice-burgemeester (get.) W. N. VERLEGH."

Tot de gevraagde artikelen, speciaal voor het garnizoen, behoorden: rijst, gort, parelgort, rundvleesch, suiker, koffie, chocolade, thee, vischlijm, tarwe, meel, steenkolen, zout, peper, turf, schrijfpapier, paillassen en beddekoetsen, beddedekens, lakens, maar ook brandewijn, cognac, Madera-wijn „voor de tafels der Heeren Generaals." Zelfs werd zekere Kocken naar Holland gezonden om 100 okshoofden jenever voor het leger te Breda aan te koopen en verzocht de commissaris-generaal van oorlog den 19den December aan de stedelijke regeering van Schiedam om 1000 ankers jenever vandaar af te zenden. Ondertusschen klaagde generaal Van der Plaat, dat er geen haver voor de cavalerie-paarden was en dat ook andere magazijnvoorraden totaal uitgeput waren. „Niets is in voorraad en niets komt uit Holland — men leeft bij den dag, hetgeen ook niet al te lang zal kunnen duren." De „agent principiaal ter verzorging van de levensmiddelen voor de Troupen der geallieerde Mogendheden" te Breda, de heer Broers, had dan ook een zware en ondankbare taak, ook al doordat de Engelsche en Russische hulptroepen in en rondom Breda elkaar het weinige, dat er nog viel te verdeelen en te distribueeren, op weinig vrede-lievende wijze betwistten.

En hoewel de Bredasche burgerij zelf gebrek leed, leverde de stad aan gerequireerde goederen van allerlei soort ten behoeve van het leger tusschen 10 December 1813 en 6 Januari 1814 nog voor een bedrag van dertig tot veertig duizend gulden. 11 Januari was de toestand nog weinig verbeterd. „Te Breda is aan alles gebrek. Troepen en burgers lijden honger. De passage der rivieren is zeer moeilijk. Ik heb gelast al het mogelijke te zenden en heb gerequireerd van Rotterdam 5000 pond brood, 10 okshoofden jenever, 25 beesten. De nood is dringende", schreef van Tets van Goudriaan, commissaris-generaal voor de Monden van de Maas op dien dag uit Dordrecht. En generaal Van der Plaat teekende

¹⁾ Kolonel Phaff had namelijk veel jonge soldaten, die Breda hadden verdedigd, te Rotterdam gerecruteerd.

de verkeerde wijze van distributie van het weinige voedsel en andere voorraden op 15 Januari aldus: „hetgeen meer na eene plundering dan geregelde uitdeeling gelijk.” Het werd wat beter, toen in Maart 1814 de heer Schaley belast werd met de verzorging van de troepen der geallieerde mogendheden in en bij Breda bij wijze van **aanbesteding**, vooral doordat het vervoer uit Holland nu gunstiger was geworden. Doch tegelijkertijd klaagden de voerlieden weer steen en been, doordat zij geen loon ontvingen en het voeder van hun paarden zelfs werd gevorderd voor de cavaleriepaarden der Geallieerden. Ook andere burger-employés, die werkzaam waren ten behoeve van de troepen, waren zeer ontevreden over de behandeling en belooning van hun diensten. De lasten der inkwartiering en de financieele nood in de stad waren schier ondragelijk geworden. Wat de laatste betreft: „de stad zucht weder onder immense nieuwe schulden; de gewone uitgaven, zelfs voor het laatste kwartaal zijn in 't geheel niet betaald; de geëmployeerden schreeuwen te vergeefs om onderstand met en benevens de administratiën der arme fondsen”, schreef dezelfde burgemeester Verlegh op 3 Januari 1814 aan den provisioneelen commissaris voor het arrondissement van Breda. En Jhr. Mr. A. Reigersman vertelde eens, dat destijds de met gobelins behangen eetzaal in het huis van zijn grootvader, Mr. A. Reigersman, oud-schepen en secretaris van Breda, door de Kozakken werd gebruikt als paardenstal. De rivaliteit tusschen de Pruisische en Russische hulptroupen in de stad was zóó groot, dat het herhaaldelijk op handgemeen, moord en doodslag uitliep, waartegen ook generaal Van der Plaat weinig vermocht te doen. „Van de onaangenaamheden, die ik alle oogenblikken met de Pruisische officieren en soldaten heb en de veelvuldige klachten der ingezetenen, waarmede ik gekweld word, zal ik U geen gewag maken. Ik heb lang, dan eens met strengheid, dan met lijdzaamheid gewerkt, — onder ons wil geen burger niet liever een Cozak dan een Pruisisch officier of soldaat hebben —”. Zoo liet deze garnizoenscommandant zich o.m. uit over de moeilijkheden ter zake van de inkwartiering der vreemde troepen in Breda gedurende den winter van 1813 op 1814.

Er zou dan ook nog veel te vertellen zijn over de klachten, onregelmatigheden en lasten van deze inkwartiering, de nooden der burgerij en de zorgen en verantwoordelijkheid, welke door den oorlog op de militaire en civiele autoriteiten van Breda als een

looden last waren gelegd, doch er moge met het vorenstaande worden volstaan.

En daarom besluiten we dit relaas met een merkwaardig getuigenis van een Russisch officier, die zich in gebrekkig Duitsch op zijn wijze uitliet over zijn Bredaschen kwartiergever, die zich volgens hem al even weinig hoffelijk toonde jegens de buitenlandsche zonen van Mars. Ook dit merkwaardige attest bleef bewaard in het Bredasche gemeente-archief en vertaling er van zou het effect en den indruk er van bij onze lezers slechts schaden.

Als volgt schreef namelijk Br. Geismar, zich noemende „Obrist von der Russisch Kaiserlichen Garde“: „Gestern bei meiner Ankunft allhier hat man mir bei Herrn van Doren No. 64 auf dem groszen Markte einquartiert, bei welchem zu wohnen eine Strafe Gottes ist, da ich nun keine Sünden begangen, welche bei Herrn van Doren abbüßen wollte, so bitte mir ein besseres Quartier anzuweisen, um nicht gezwungen zu sein, meinem Hausherrn Unannehmlichkeiten zu verursachen. Mein Adjutant und zwei Bediente müssen mit mir in einem Hause sein, 10 Pferde und 4 Mann können in einem nahe gelegenen Hause liegen.“

Het was waarlijk een lichtpunt in het duister der toenmalige tijden, dat eerst op 8 Januari 1814 prins Frederik en generaal Von Bülow de in nood verkeerende vesting Breda bezochten en dat daarna op 21 Januari de erfprins van Oranje, nu Souverein Vorst, de hulde der bevolking van de Baronie in ontvangst kwam nemen. Spoedig werd nu ook een nieuw stedelijk bestuur benoemd ter vervanging van de oude municipaliteit, doch al keerden orde en rust in de stad langzamerhand terug, nog lang daarna heeft Breda de naweeën van den oorlog tegen de Franschen gevoeld als een pijnlijke herinnering aan wat de stad en haar ingezetenen hadden geleden gedurende bijna 20 jaren.

Resumeerende, wat van 1577 af tot 1813 Breda tengevolge van zeven belegeringen doorstond en ondervond, stelden we onderstaand chronologisch schema bij wijze van kort overzicht op ter vergelijking met de jongste overeenkomstige lotgevallen der stad in October 1944. De oorlogen en belegeringen, waaraan de stad vóór 1577 heeft blootgestaan, laten we geheel buiten beschouwing, om niet te uitvoerig te worden, hetgeen in dezen tijd van papiernood allerminst verantwoord is.

1577.

Kolonel Friendsperg of Fronsberg, bevelhebber van een regiment

Duitsche huurtroepen in dienst van den koning van Spanje, wilde Breda, dat krachtens de Pacificatie van Gent aan zijn wettigen heer, den prins van Oranje moest overgaan, niet overgeven en versterkte de stad tegen een belegering door Oranje. De burgerij werd geprest om daaraan mee te werken. Uit elk huisgezin moest dagelijks een man of vrouw naar de wallen gaan, om onder toezicht der Duitschers schans- en graafwerk te verrichten. Daarvoor gold als commando: Aantreden op het Nonnenveld. Requisities van het graan der burgers en andere eerste levensbehoeften volgden. Nadat de soldaten hun bevelhebber nog gevangen gezet hadden, met ketenen vastgekluiserd aan den grooten waterput op de Groote(?) Markt, werd een accoord of verdrag gemaakt namens den prins van Oranje met de Duitsche officieren en trok de bezetting op 4 October 1577 af. Er waren toen ook al, wat men thans noemt: ondergrondschen of verzetslieden in actie geweest, o.a. een Fransch soldaat, die bij de Gasthuispoort over de gracht was gezwommen om een Duitsch vaandel van den wal te halen en die zich zwart had gemaakt om voor den duivel(!) gehouden te worden, en de molenaars van den nieuwen watermolen, die door gebruik te maken van eb en vloed, briefwisseling hadden weten te onderhouden met den graaf van Hohenlo.

1581.

Claude de Berlaumont, Heer van Haultepenne, en Maarten Schenk wisten met behulp van de verraders Charles de Grave, Heer van Fressin en den Luikschen overlooper Balafre het kasteel van Breda te bemachtigen. Burgemeester Godevaert Montens trachtte nog wel met het kleine garnizoen van de stad de aanvallers te verdrijven (26 Juni), doch werd gewond en verloor, al retireerende maar dapper vechtende, hoe langer hoe meer terrein, totdat de heldhaftige verdedigers door de groote overmacht van den vijand eindelijk den strijd moesten opgeven. De daarna gevolgde massaslachting — furie van Haultepenne —, eischte 584 dooden onder de burgerij en vele gewonden. De meeste families verlieten het uitgemoorde en leeggeplunderde Breda en vestigden zich o.m. in Oosterhout. De schans bij Engelen, sedert 1587 Crèvecoeur genoemd, waar Haultepenne in dat jaar sneuvelde, was de plaats der wraak, waar de eisch der gerechtigheid zich aan dezen oorlogsmisdadiger voltrok, die den dood van meer dan duizend onschuldige vrouwen, kinderen, geestelijken en andere burgers van Breda op zijn geweten had. Ook zijn handlanger bij deze gruwe-

len, Maarten Schenk, vond twee jaren later een gewelddadigen dood bij een poging tot overrompeling van de stad Nijmegen. Tot 1590 werd de nog overgebleven burgerij van Breda gekweld door het harde lot der inkwartiering en bezetting door Spaansche, Waalsche en Duitsche hulptroepen, in dienst van den koning van Spanje. Zware belastingen en verlies van nering en ambacht verhoogden de armoede en het leed der inwoners.

1590.

Met de verrassing van Breda door middel van het turfschip op 4 Maart van dat jaar werd bijkans een sprookjeshistorie in de annalen van het vaderland opgeteekend. Doch het was geen sprookje wat de schippers Van Bergen, de dapper en koene aanvoerder Charles de Héraugière en zijn manschappen achter-eenvolgens uitvoerden: zich onder dekking van Spaansche of Italiaansche soldaten tot in het hol van den leeuw, in dit geval het Bredasche kasteel, te laten slepen, dit te veroveren en den weg vrij te maken voor het prinselijk leger, dat reeds naar de stad Breda was opgerukt. Met het „Wilhelmus” werd prins Maurits in het veroverde Breda ontvangen en, zoo schrijft een tijdgenoot, „dit liedeken gaf het volc sulcken coragie, dat se wel gewilt hadden alrede mette Italianen, inder stadt legghende, doende te wesen.” Doch deze Italianen namen in 1590 te Breda even rap de beenen als drie en een halve eeuw later hun landgenooten in de Sahara, die in 1942 in Lybië en Cyrenaica voor den Führer vochten! Hoe de Bredasche burgerij over dezen lafhartigen aftocht van haar toenmalige wreede bezetters dacht, blijkt het best uit hetgeen de geschiedschrijver dier dagen heeft geboekstaafd: de troepen vloden, achterlatende „neffens haer blootheydt een grouwelyck naedencken der straffe Gods over haer menichvuldige **roveryen ende andere grouwelycke oneerbare zonden**, niet behoorlyk te noemen, inde stadt van Breda begaen.” Wel was dus ook toen de last der bezetting zwaar geweest, waarbij nog kwamen de lasten van nieuwe inkwartiering, welke voor de totaal verarmde stad al spoedig bijna honderduizend gulden beliepen. Doch slachtoffers waren er bij deze bevrijding zoo goed als niet gevallen met uitzondering van die aan 's vijands zijde. En de oud-burgemeester Godevaert Montens, in 1581 als door een wonder ontkomen, hoewel gewond geweest, en in Zevenbergen langen tijd **ondergedoken**, werd met veel feest-

vertoon en blijden jubel in het bevrijde Breda binnengehaald en weer in zijn ambt hersteld.

1625.

Vergeefs had Parma tot tweemaal toe gepoogd de belangrijke vesting te hernemen, doch strooptochten van den vijand in de Baronie legden den handel en de nijverheid in de stad lam, terwijl het garnizoen zich aan allerlei knevelarijen schuldig maakte, want ook dit bestond grootendeels uit huursoldaten van allerlei slag, die zich, niet in oorlog zijnde, aan de krijgstucht weinig stoorden. Tusschen 1590 en 1624 werden de versterkingswerken der stad door bekwame ingenieurs en militaire deskundigen in voortreffelijken staat van verdediging gebracht, hoewel de stad zelf nog maar van geringe beteekenis was, nauwelijks 1200 huizen tellende als gevolg van het oorlogsgeweld, dat gedurende een halve eeuw door drie belegeringen over Breda was uitgestort. Doch op strategisch en tactisch gebied de leerschool geworden voor een deel van Europa, omdat onder prins Maurits niet alleen Nederlandsche maar ook Engelsche, Fransche en Duitsche krijgslieden er praktische lessen in de strategie en fortificatie haalden, was Breda nogmaals voorbestemd het noodlottig voorwerp van belegering, verovering en bevrijding te worden.

Dat begon, toen de geniale Spaansche bevelhebber Ambrosius Spinola eerst, namelijk in 1622, het beleg deed slaan voor Bergen op Zoom, dat echter door Prins Maurits werd ontzet, om zich vervolgens op Breda te werpen. Hij was reeds in 1607 in deze stad geweest ter gelegenheid van de voorbereiding van het Twaalfjarig Bestand, had toen terdege rondgekeken, hoe sterk de vesting was, en ook waar zij haar zwakke plaatsen had, om in Juli 1624 tamelijk onverwacht met de belegering van deze stad te beginnen. Justinus van Nassau, erkende natuurlijke zoon van prins Willem I en de Bredasche goudsmidsdochter Eva Elinckx, was te dien dage bevelhebber der vesting, bekwaam strateeg en tacticus, hetgeen hij bewees door de verdediging bijna elf maanden vol te houden. Ongeveer 5000 man troepen, behalve Nederlanders, Franschen, Walen en Engelschen, stonden onder zijn bevelen. Doordat deze belegering van Breda echter uit een langdurige blokkade en uithongering heeft bestaan, zegt de kwaliteit, speciaal van de stedelijke schutterij, hier meer dan de kwantiteit. Deze schutterij, ruim 1800 gewapende burgers onder commando van den drossaard van Breda, Jan van Aerssen, heer van Wern-

hout, heeft bijzonderen moed, beleid en trouw aan den dag gelegd ondanks honger, ziekte en uitputting. Het leger van Spinola telde 18000 man, grootendeels veteranen. Ontzettingsoogingen door de prinsen Maurits en Frederik Hendrik mochten niet baten en na een langdurige uithongeringstactiek volgde de capitulatie op 5 Juni 1625.

Door het gebruik van slecht voedsel sedert den aanvang van 1625 waren in de stad besmettelijke ziekten ontstaan. De soldaten aten toen reeds brood met een smeersel van raapolie, doch konden ten huize van den beul, die table d'hôte hield, een portie gebraden hondenvleesch krijgen à 3 stuivers. Pest, scheurbuik en roode loop sleepten 5000 menschen ten grave, ongeveer een derde van de bevolking. Bijzetting der lijken geschiedde in alle stilte zonder klokgelui en rouwvertoon. Hoewel de kanonnades van den vijand ook nog verscheidene huizen in de stad in puin deden storten, werden daardoor toch maar weinigen gedood of gewond. De echtgenoot van den drossaard Van Aerssen reed ter aanmoediging van de bezetting meermalen „in haer carosse de wallen rond.” Ook de pogingen tot ontzet, ondernomen door Frederik Hendrik na den dood van zijn broeder Maurits — 25 April 1625 —, hadden geen succes, waardoor de moed der belegerden verflauwde en de hoop tot uitredding werd opgegeven. De prijzen der levensmiddelen in de belegerde veste stegen nu weldra tot een ongekennde hoogte: 48 gld. voor een kalf, 150 gld. voor een varken en het goede brood was niet meer te betalen, aangezien de grondstoffen er voor ontbraken. Een kleine hoeveelheid tabak, die toen normaal nog geen vijf gulden kostte, werd op het eind van het beleg voor 1200 gld. verkocht, aangezien ze tegen scheurbuik werd aangewend en zoo goed als alle geneesmiddelen verbruikt waren.

1637.

De reeds hiervoor beschreven verovering van Breda door Spinola, het laatste belangrijke wapenfeit der Spanjaarden, had aan Spanje echter 8 miljoen gulden gekost en daardoor ontstond groot geldgebrek in het vijandelijke kamp. Ook de bezetting van de veroverde stad verslond veel geld, doch kwam voor een ander deel ten laste der opnieuw uitgemergelde bevolking, zoodat in 1631 te Breda 700 huizen leeg stonden en de bevolking van 16000 zielen, met inbegrip van het garnizoen, tot 7202 was verminderd. En toen in Februari 1635 een aanvallend en verdedigend verbond

tusschen ons land en Frankrijk tegen Spanje was gesloten, kreeg Frederik Hendrik een nieuwe kans, om Breda te heroveren, hetgeen hem na een even meesterlijke belegering als die van Spinola in 1624—'25 ook gelukte na de capitulatie der vesting op 6 October 1637. Spoedig waaiden nu weer de Oranjevlaggen van de torens en gebouwen in Breda en vierde men feest, ondanks het verlies van 800 dooden en 12000 gewonden. We schetsten reeds het lijden in de stad tijdens dit beleg in de eerste bladzijden van dit hoofdstuk.

1793.

Zoo dapper belegerd-Breda in de 17de eeuw door vriend en vijand is verdedigd geworden, zoo lafhartig is deze vesting, hoewel behoorlijk versterkt en ruim voorzien van oorlogsbehoeften en levensmiddelen, op het einde der 18de eeuw overgegeven aan de Fransche revolutionnairren, die haar in Februari van het jaar 1793 tot tweemaal toe opeischten. Het hoogste militaire gezag was er toen in handen gelegd van den generaal-majoor der infanterie Alexander graaf van Bijlandt, die echter niet bleek gesneden uit het hout van een Héraugière, Spinola of Frederik Hendrik. Na een korte beschieting door de Fransche artillerie op 23 Februari werd de vesting reeds den daarop volgenden dag door den bevelhebber overgegeven, waarvoor mede verantwoordelijk waren zestien hoofdofficieren en één kapitein. Ook het stedelijk bestuur speelde hierbij een weinig fraaie rol en de Franschgezinde elementen onder de bevolking hadden bijna tot het laatst toe het contact met den vijand kunnen onderhouden en verraad plegen. Ook bij de verdediging en levensmiddelenvoorziening was vooraf voor bijna niets gezorgd. Nadat de stad was overgegeven, hadden de Fransche indringers korten tijd vrij spel om in de Groote Kerk de wapens van het Oranjehuis en diverse monumenten te vernielen tot de kerkboeken toe, doch nadat de vrijheidsboom met de galg er bij op de Groote Markt vóór het stadhuis waren opgericht, werd aan dat vandalisme gelukkig een einde gemaakt. Na den slag van Neerwinden in Maart 1793 werd Breda spoedig weer door de Franschen ontruimd. De personen, die onder den vijand het civiele bestuur der stad op zich genomen hadden, werden eenigen tijd gegijsseld, doch naderhand „ten volle gedechargeerd“.

In de toen volgende militair zeer bedrijvige periode gedurende den zomer van 1794 werd Breda hospitaalstad en het Speelhuis in den Belcrum veldbakkerij voor het Engelsch-Nederlandsche

leger. Toen de stad in September d.v. weer door de Franschen bedreigd werd, volgde een wilde uittocht uit de stad, totdat de eigenmachtige evacuatie werd verboden en de vijand optrok naar 's-Hertogenbosch. Het dorp Ginneken werd het zwaarst gehavend en in Januari 1795 moest Breda opnieuw haar poorten voor de Franschen openen, thans op last van de Algemeene Staten. Tijdens de Fransche bezetting, die nu volgde, ging de stad steeds meer achteruit doch bleef gelukkig voor de rampen van den oorlog bewaard. Haar lotgevallen na den aftocht der Franschen op 10 December 1813 en den daarop spoedig gevolgden intocht der Russische Kozakken hebben we hierboven reeds in het kort verhaald.

HOOFDSTUK II

Breda door de Duitschers bezet in Mei 1940. Lotgevallen der burgerij tijdens de bezetting. Breda en andere Noordbrabantsche steden sedert begin September 1944. Hoe de verdrijving der Duitschers uit deze provincie zich in verschillende étappes voltrok. Polen en Canadeezen, Engelschen en Amerikanen rondom en vóór Breda in September en October 1944 ¹⁾

Toen de eerste Duitsche stoottroepen in den nacht van Zaterdag 11 op Zondag 12 Mei het grondgebied der gemeente Breda, Ginneken en Princenhage — de laatste beide toen nog zelfstandig —, betraden en deze verkenden, vonden zij een zoo goed als uitgestorven stad, die nog slechts op enkele punten werd verdedigd door een kleine Fransche achterhoede. De gedwongen evacuatie had het grootste deel van de burgerij naar elders verplaatst en die achtergebleven waren, meest ouden van dagen, zieken en zwakken, enkele plichtsgetrouwen en de weinigen, die om de een of andere reden niet wilden of konden vluchten, bleven wijselijk in hun schuilkelders uit vrees voor de Duitsche stuka's, die laag over de stad gierden of uit angst voor de gemotoriseerde indringers en brute stoottroepers, die zich ondanks hun door Hitler geprezen doodsverachting toch niet zelden zeer nerveus toonden.

Want er waren nog altijd Fransche militairen in de stad, hetgeen den Duitschers bekend was, die dan ook elk huis, waar zij menschen meenden ontdekt te hebben, doorzochten. Fransche troepen waren namelijk Zaterdagmorgen 11 Mei in de vroege Breda binnengetrokken evenals verder den Westhoek in, Zuid van Willem-

¹⁾ Over den algemeenen militairen toestand en de gevechtshandelingen der Duitschers in Brabant en speciaal in en rondom Breda gedurende 10-14 Mei 1940 en later staan ons nog maar weinig bronnen ter beschikking. In mijn bezit zijn eenige rapporten van militairen, die toen in deze provincie hebben gevochten, doch ze geven nog slechts persoonlijke, hoewel op zich zelf waardevolle indrukken weer. Het zal nog wel geruimen tijd duren, voordat vanwege den Generalen Staf uit de voorhanden militaire documenten een totaalbeeld van de toenmalige situatie wordt samengesteld. Tot dusverre verschenen van de hand van Lt. Kol. J. Visser, gewezen commandant 16 R.I., „Vijf dagen oorlog in Nederland“, 1946; Gen. b.d. I. H. Reynders, „De wisseling in het opperbevel enz.“, 1945; Lt. Gen. A. Q. H. Dijkshoorn, „Antwoord enz.“, 1946; Gen. b.d. I. H. Reynders, „Nogmaals de wisseling enz.“, 1946, en verder enkele verspreide artikelen in kranten en tijdschriften, inzonderheid in de „Militaire Spectator“.

stad en meer naar het Oosten op Vught aan. Maar het doel waarvoor zij eigenlijk hier kwamen, namelijk de te vroeg gevallen Peel-Raamstelling te helpen verdedigen, kon helaas niet worden bereikt door het snelle doorstooten van de Duitse troepen via de onbeschadigd veroverde Maasbrug van Gennep (spoorlijn Goch-Tilburg) en het overtrekken van de Maas op verscheidene andere plaatsen, o.m. met behulp van rubberbootjes. Er is in verschillende kazematten van genoemde stelling alsmede op andere verspreide posten in Oost-Brabant door onze mannen wel verwoed gevochten tegen een technisch perfect uitgeruste vijandelijke overmacht, gesteund door gevechtsvliegtuigen, die ons leger miste, en waartegen de weinige Nederlandsche bataljons, die deze linie bezetten, dan ook een poover figuur maakten. Doch vooral tengevolge van het niet tijdig tot standkomen van de verbinding tussen het geallieerde leger en onze troepen in het gebied ten Zuiden der rivieren was er geen mogelijkheid meer, dat ook West-Brabant nog verdedigd zou kunnen worden.¹⁾

Nadat de Duitschers er namelijk in geslaagd waren bij Mill een omsingelingsbeweging uit te voeren met behulp van een pantser-trein, waardoor ze een deel onzer troepen in die stelling in den rug konden aanvallen, verloren de troepencommandanten steeds meer den onderlingen samenhang en moesten zij meest op eigen initiatief terugtrekken over de bruggen van Keizersveer, richting Gorkum, om zich aan te sluiten bij het derde Nederlandsche Legerkorps te Kuilenburg of om naar Zeeland uit te wijken, waar meer geallieerde troepen waren aangekomen en de strijd zou worden voortgezet. Ondertusschen waren ook in Tilburg reeds enkele Fransche gemotoriseerde eenheden binnenge trokken en van Tilburg tot Rijen werd nu de hoofdweg op 11 Mei van 16.30—20.00 uur door bombardementsvliegtuigen ernstig beschadigd evenals de kunstweg Princenhage—Roosendaal, om de troepenbewegingen te belemmeren. Doch hierdoor werden tevens een aantal vluchtende burgers, die al vóór de eigenlijke evacuatie Breda, Ginneken, Princenhage en verder gelegen plaatsen hadden verlaten, gedood of gewond.

Hoewel het in de bedoeling van de Fransche generaals Gamelin

¹⁾ Vgl. bijvoorbeeld over den dapperen tegenstand onzer troepen ter weerszijden van Boxmeer, het verslag der gevechtshandelingen in kazemat 65B bij Boxmeer en kazemat 38 aan het defensiekanaal bij Mill, over wat moedige burgers deden bij Cuyk en Lottum, de „Militaire Spectator”, dl. 41, 1941, passim. Sergeant J. M. A. F. van Rooyen was commandant van kaz. 65B.

en Durand heeft gelegen om den sector van de Mark met inbegrip van de stad Breda te verdedigen, is hiervan gelukkig niet gekomen, gezien de geringe sterkte en mindere gevechtswaarde van dit hulpleger, als men het vergelijkt met de vijandelijke Duitse overmacht. Reeds op Zaterdag 11 Mei was verwarring ontstaan in de Fransche gelederen, waarin ook de aanwezigheid der te hulp snellende Fransche pantsertroepen te Tilburg geen verandering kon brengen. Allen waren diep onder den indruk van de uitwerking der Duitse stuka's, die toen nog onbetwist heer en meester in de lucht waren. Het stafkwartier der Peeldivisie trok zich nog op 10 Mei van Helmond terug naar Vught, vandaar op 11 Mei naar Tilburg (P.T.T. gebouw), Princenhage (10 uur v.m. hotel Burk), Wouw (20 u. n.m. kasteel Ruitershoeve) en op 12 Mei naar Middelburg, waarmede de verdediging van West-Brabant practisch opgegeven was. Analooq daaraan verliet het gros der Fransche troepen eveneens Brabant, even snel als zij er gekomen waren. De bruggen bij Hedel en Heusden over de Maas en bij Zaltbommel over de Waal werden vernield, de schip- en pontonbruggen afgebroken, hetgeen beteekende, dat Brabant reeds beschouwd werd als buit der indringers en dat nog getracht werd van de gewesten boven de rivieren te behouden en zoo mogelijk te heroveren wat mogelijk was.

De Peeldivisie zette ook op den volgenden dag, 12 Mei, in opgelosten toestand haar triesten terugtocht voort, waardoor een groot deel Zeeland nog kon bereiken, deels via Antwerpen en Zeeuwsch-Vlaanderen, terwijl op dienzelfden dag 's middags om vier en zes uur sterke Duitse eenheden van een pantserdivisie door de Langstraat in Westelijke richting oprukten, om bij den Moerdijk verbinding te krijgen met de aldaar gelande valschermjagers. En zoo lag al spoedig de Zuidelijke toegang tot de Vesting Holland voor den vijand open, moest de Fransche divisie, die zich volgens Gen. Dijkshoorn tot einddoel had gesteld de lijn Waveren—Leuven—Breda te bezetten, doch die volgens Gen. Reynders wel degelijk de bedoeling had onze troepen bij te springen in de Peel-Raamstelling, op 12 Mei wel den terugtocht aanvaarden, om niet afgesneden te worden en was Breda dus een gemakkelijke prooi voor den vijand geworden. De kapitein van de Kon. Marechaussee, de heer F. J. J. M. van der Kroon, districtscommandant van dit wapen te Breda, trad op als verbindingsofficier van de Fransche troepen en zocht nog contact met den commandant van het Vlegrensbatalljon, hetwelk tot taak had het door de Duitse val-

schermjagers bezette bruggenhoofd ten Zuiden van de Moerdijkbruggen aan te vallen, doch toen dit contact tot stand kwam en genoemde grenscommandant Breda bereikte, bleek hem, dat de van Zundert oprukkende Fransche troepen bij de Roskam onder Princenhage werden opgehouden door den aldaar versperden weg. Deze Franschen waren echter ook niet bestemd voor den sector van de Mark-Breda doch voor de Peel-Raamstelling. Zoo ver kwamen ze echter toen niet meer.

Er was den Duitschers dus alles aan gelegen, om de Franschen zoo spoedig mogelijk weer terug te dringen in de richting van Antwerpen—Hoogstraten—Turnhout en dit doel bereikten zij met hun stuka's en andere typen gevechtsvliegtuigen. Toen deze aftocht, die ten slotte in een bloedige achtervolging door de Duitschers en een panische vlucht der Franschen ontaardde, ongeveer gelijktijdig plaats had met de vlucht op de groote wegen der Bredasche burgerij, die wel móest evacueeren, aangezien door de aanwezigheid der Fransche achterhoede in Breda nog altijd de kans bestond, dat onze stad tooneel van den strijd tusschen twee buitenlandsche legermachten zou worden, waarbij de Deutsche Luftwaffe ook nog door de Engelsche Royal Air Force werd aangevallen, was de positie der geëvacueerde bevolking op vele plaatsen hachelijk geworden en vielen onder hen dan ook slachtoffers. Wie eenig begrip toonde voor deze gevaarlijke situatie, maakte zich derhalve zoo spoedig mogelijk los van de kluwen der vluchtenden langs de hoofdwegen en ging langs veiliger zijwegen de bosschen of het vrije veld in, om een goed heenkomen te zoeken in de verspreid gelegen boerderijen, ver van de drukke wegen. Want de Deutsche vliegtuigen bombardeerden en mitrailleurden onophoudelijk de vluchtende Fransche troepen, onverschillig of zich daarvoor, -tusschen of -achter de non-combattante Bredasche evacuée's bevonden. En zelfs in de bosschen tot aan de grens, waar zich vluchtende Nederlandsche militairen onder de burgers mengden, waren de laatsten niet veilig voor de achtervolgende Deutsche infanterie, gemotoriseerde eenheden en vliegtuigen.¹⁾

De moeilijkheden en het lijden der duizenden vluchtelingen, die in de eerste oorlogsdagen Breda en omstreken verlieten, worden

¹⁾ De geschiedenis dezer evacuatie, hoe belangrijk op zich zelf, valt buiten het bestek van dit boek. Indien er belangstelling voor bestaat, zal worden overwogen hiervan eveneens een historisch overzicht te doen verschijnen.

op boeiende wijze geschetst in een overigens wel wat romantisch gekleurd werkje van Karel van Waerle, in 1940 te Amsterdam verschenen onder den titel: „In den maalstroom van den Oorlog, de lijdensweg der burgers van Breda", doch behalve de trieste romantiek in dit relaas is stuitend voor den goeden vaderlander de daarin op elke bladzijde tot uiting gebrachte bewondering voor de „superioriteit" van het Duitsche luchtwapen en de onoverwinnelijkheid van het „superieure" Duitsche leger, waarmee nota bene óns land werd verwoest, ónze burgers werden gedood en ónze Koninklijke familie van huis en haard werd verdreven. Trouwens zonder die loftuitingen had een dergelijke adoratie in romanvorm ook toen al niet meer mogen verschijnen en tot verontschuldiging van den schrijver moge slechts strekken het feit, dat een groot deel van het Nederlandsche volk hem tóen nog zonder eenigen weerzin en nationale verontwaardiging in die dwaze adoratie van den vijand volgde. Eerst veel later zou men algemeen afleeren de militaire krachtpatserij van de Hitlermatie te bewonderen, helaas door schade en schande wijs geworden!

Doch wie in die dagen, toen bijkans iedereen uit Breda en zijn randgemeenten vluchtte bij het gerucht, dat de Franschen de stad wilden verdedigen en de Duitschers een ultimatum hadden gesteld om Breda te bombardeeren, indien het werkelijk verdedigd zou worden, wél bewondering verdiende was de burgemeester van de toen nog zelfstandige gemeente Ginneken, wln. Jhr. Mr. Th. E. Serraris, die op zijn post bleef en op het bordes van zijn gemeentehuis met nauwelijks verholen tegenzin en gloeiende vijandschap jegens den indringer den Duitschen commandant ontving, aangezien hij het zijn plicht achtte om te blijven en te waken voor de aan zijn zorgen toevertrouwde gemeentebelangen. Kort daarna was dezelfde burgervader in het geweer om te waken tegen plundering en diefstal in leegstaande winkels en woningen, of ambtshalve aanwezig bij het opgraven van lijken in het Mastbosch, waar volgens de toen al heetgebakerde en verontwaardigde Duitschers landgenooten van hen zouden vermoord zijn. Zulk een voorbeeld van persoonlijken moed, plichtsgetrouwheid en onversaagdheid liet dan ook niet na zelfs bij de indringers diepen indruk te maken!

De oorlog, waarin ons land nu verder was betrokken, liet ook overigens in Breda diepe sporen achter, al werd onze stad verhoudingsgewijze en in vergelijking met andere steden en dorpen niet zwaar getroffen. Met betrekking tot de bevolking kwamen

de ernstigste gevolgen in het eerste jaar der bezetting vooral door en tijdens de evacuatie. De meeste schade aan gebouwen en eigendommen werd veroorzaakt door bomtreffers (10 en 12 Mei 1940) en het grootste aantal slachtoffers van het oorlogsgeweld in de eerste periode van den oorlog stierf of werd gewond, ziek en invalide tijdens de evacuatie in België en Noord-Frankrijk (12 Mei—Juni 1940).¹⁾ Het gemeente-verslag 1940 met zijn bijlagen, vooral die betreffende den dienst der Luchtbescherming, Politie, Openbare Werken enz., geeft daarvan een even sober als getrouw relaas en overzichtelijk beeld, waaraan tal van droevige herinneringen voor vele onzer stadgenooten zijn verbonden en waarvan voor de thans volgende historische beschrijving een dankbaar gebruik is gemaakt. Ook van de tot dusverre niet in druk verschenen Gemeente-verslagen over de jaren 1941 t/m '44 is, dank zij de welwillend verleende medewerking van de desbetreffende instanties, in de volgende bladzijden gebruik gemaakt.

Oorlogshandelingen in en om de stad.

Breda en de omliggende gemeenten werden in de periode 10 tot en met 13 Mei door de Duitschers herhaaldelijk beschoten en vanuit de lucht gebombardeerd. Eveneens werd hier en daar schade aangericht tengevolge van afweergeschut, luchtgevechten en andere oorlogshandelingen. Feitelijk verkeerden Breda en omstreken in voortdurenden alarmtoestand tengevolge van het vele overvliegen van de bebouwde kom. Herhaaldelijk werden dan ook sirenes in werking gesteld. Er kon geen sprake van zijn, dat het alarmsein der Luchtbescherming ter waarschuwing van naderend gevaar gegeven werd; dat gevaar bestond feitelijk doorlopend. Het in werking stellen der sirenes had dan ook meer de bedoeling het publiek van de straat te houden, aangezien het merkwaardige verschijnsel zich voordeed, dat het overvliegen van vliegtuigen het publiek in sterke mate uit de huizen lokte. Zelfs het loeien der sirenes vermocht het gewenschte resultaat niet in voldoende mate op te leveren; de bevolking was te zenuwachtig en opgewonden, wel diep onder den indruk van het vreeselijk

¹⁾ Op deze evacuatie is veel critiek geleverd, doch een aparte publicatie daarover zou kunnen leeren, dat de schuld hiervan rust op de Fransche legerleiding in Brabant en op de gemeene Duitsche oorlogspraktijken. De evacuatie zelf was goed voorbereid, doch door de Fransche zelfoverschatting en den loop der omstandigheden konden rampen bij dezen massalen uittocht niet meer voorkomen worden. Daarover hierna nog eenige bijzonderheden.

gebeuren van een modernen oorlog, die thans werkelijkheid was geworden, ook voor ons land en onze stad, doch te nieuwsgierig om ten volle het gevaar te beseffen, dat onmiddellijk dreigde bij een opeenhooping van veel menschen, die zich argeloos blootstelden aan telkens dreigend luchtgevaar. De ordedienst van den L.B. moest dan ook in werking worden gesteld, om zulk een ongewenschte opeenhooping te voorkomen, vooral op open markten en pleinen, een tegenover het op nieuwsgierigheid en sensatie beluste publiek voorzeker ondankbare taak. Eerst toen onder de bevolking de mare doordrong, dat ook hier reeds vele slachtoffers tengevolge van luchtaanvallen waren gevallen, werd de voorzichtigheid wat meer in acht genomen.¹⁾

In den ochtend van 12 Mei, toen Breda nog herhaaldelijk werd overgevlogen, werden de sirenes niet meer in werking gesteld, ten einde de zenuwachtige stemming, die zich onder de bevolking in verband met de op handen zijnde evacuatie begon te openbaren en die maakte, dat bij het krieken van den dag in sommige buurten reeds velen gepakt en gezakt op straat stonden, niet te verergeren. Gelukkig vielen de eerste projectielen dien dag eerst, nadat het overgrootste deel der bevolking de evacuatie was begonnen.

Toch is ondanks de nieuwsgierigheid van velen, om zich onbeschermd op straat te begeven, van 10—13 Mei een ruim gebruik gemaakt van de schuilgelegenheden. Verschillende schuilkelders en overdekte schuilgangen herbergden doorlopend een aantal gezinnen, die dakloos waren geworden of uit angst niet waren te bewegen hun woning opnieuw te betrekken. Hoewel de schuilgelegenheden daarvoor feitelijk niet waren bestemd, heeft het gebruik tot geen bezwaren, overlast en overbevolking geleid, aangezien de groote ruimte dezer schuilplaatsen nog voldoende gelegenheid bood om plotseling dekking zoekenden op te nemen. Ook aan vluchtelingen, die uit de richting Tilburg via Breda hun weg namen, kon op deze wijze nachtverblijf worden verleend. Menig Vak- en Wijkhoofd van den L.B. heeft te dien opzichte er toe bijgedragen met tact de gevaren te bezweren, die zoo licht van angststemming tot paniek hadden kunnen leiden.

En toen een groot deel van den L.B. ook met de geëvacueerde

¹⁾ In Breda waren, voordat werd geëvacueerd, door bommen reeds dooden gevallen, benevens een aantal gewonden. Vrijdag 10 Mei: aan den rand der stad: 2 dooden, 3 gewonden; omgeving Baronielaan 3 dooden, 1 gewonde; Belcrumpolder, Terheydenscheweg en omgeving station: enkele dooden en gewonden.

Bredanaars buiten de stad een goed heenkomen zocht, bleven andere leden van dezen dienst op hun post. Zoo de bezetting van de Hulppost-Lachapelle aan den Terheydenscheweg, die van geen heengaan wilde weten, zoolang de burgers, Nederlanders en vreemde militairen, die daar hulp zochten, niet afdoende waren geholpen.

Tijdens gevechten langs den Bredascheweg in Princenhage bleven EHBO-ers van Vak Princenhage in actie, om zelfs tijdens het vuurgevecht, sluipende van tuin tot tuin, gewonde militairen in de huizen te slepen en hun daar de eerste hulp te verleen. Het zou onbillijk zijn hier namen te noemen, aangezien vele dezer zeer verdienstelijke mannen onbekend wilden blijven en deswege ook onbekend gebleven zijn, doch voor het nageslacht is het jammer hun uitstekende daden van moed, beleid en trouw niet in bijzonderheden te kunnen boekstaven. Zodoende straalt de lof, die zij verdienen, af op al hun collega's bij den L.B., die in die moeilijke dagen er naar hunkerden zich tegenover de ingezetenen van onze stad verdienstelijk te maken.

Ongeveer gelijktijdig in den nacht van 10 op 11 Mei, had zich reeds een groot deel van de bezetting van het Vak Ginnekenstraat beijverd om met het noodige gereedschap zich ten spoedigste in open vrachtauto's naar den Rijsbergscheweg te begeven, ten einde een daarin vernielde duikerbrug voorloopig weer begaanbaar te maken en een aldaar aanwezige versperring op te ruimen.¹⁾

Schade, toegebracht aan verschillende wijken, straten, gebouwen, huizen en beplantingen tengevolge van oorlogsgeweld. Oorlogsslachtoffers.

Des Vrijdagmiddags 10 Mei kwam op den Teteringschedijk een projectiel tot ontploffing, waarbij drie personen, waaronder een Bredanaar, werden gedood en aanzienlijke materiele schade werd aangericht aan de omliggende gebouwen en huizen, terwijl enkele personen minder ernstige kwetsuren opliepen. Op Zaterdag 11 Mei werd er diverse keeren luchtalarm gegeven, doch slechts materiele schade viel dien dag te betreuren, aangezien door de bevolking over het geheel genomen vlug aan de bevelen der politie werd voldaan om de wegen en straten te verlaten en dekking te zoeken. Degenen, wier huizen waren beschadigd,

¹⁾ Verslag van den Luchtbeschermingsdienst over 1940.

vooral in de omgeving van het station N.S., vonden bij familie en vrienden veelal een onderdak, terwijl ook ten politiebureele aan velen onderdak en voeding werden verstrekt. In den avond van dien Zaterdag verspreidde zich onder de bevolking het gerucht, dat de evacuatie van Breda nog slechts een kwestie van uren was en vermoedelijk in den nacht van Zaterdag op Zondag zou plaats vinden. Talloos waren de verzoeken om inlichtingen daarover en hoewel de politie deze geruchten zoo goed mogelijk onderdrukte, kon niet voorkomen worden, dat velen zich gereed maakten voor een evacuatie en op eigen gelegenheid de stad verlieten, veelal in de richting België.¹⁾

Toch was het tijdstip der evacuatie van de Bredasche bevolking niet meer ver af, want reeds op 12 Mei, dus in den loop van Zondag, had deze plaats op last der Fransche legerautoriteiten, welke den Duitschers nog slechts één dag het bezit van de stad zouden betwisten. Over de door de oorlogshandelingen gedurende die Meidagen toegebrachte schade en gevallen slachtoffers te Breda geven we hier de volgende bijzonderheden.

Tengevolge van rechtstreeksche bomtreffers, bominslag in de nabijheid met al of niet daarna ontstaan brand tijdens de oorlogsdagen in Mei vonden beschadigingen en vernielingen plaats. Ze betroffen de volgende panden:

Terheijdenscheweg no. 116, eigendom van den heer J. Verschueren, werd door een voltreffer geheel vernietigd. De pakhuizen van de Ned. Spoorwegen, in huur bij de N.V. Vereenigde Brandstoffenhandelaren, werden nagenoeg geheel verwoest. De huizen, in de nabijheid gelegen, ondervonden veel glasschade.

Door bominslag in de nabijheid van Polderstraat en Putterstraat werden van een tweetal woningen de keukens weggeslagen; van enkele woningen werden ramen, deuren, goten, daken enz. beschadigd, terwijl verder verschillende woningen veel glasschade kregen.

Door bominslag in het wegdek Speelhuislaan werd een 10-tal woningen zóó zwaar beschadigd, dat zij tijdelijk onbewoonbaar waren; verschillende woningen leden veel glasschade.

Tengevolge van bominslag in het wegdek van den Oude Terheijdenscheweg kregen de woningen, in de nabijheid gelegen, veel glasschade. De bominslagen in de Terheijdenstraat hadden ten gevolge, dat 9 woningen, gelegen aan deze straat, en 4 wonin-

¹⁾ Verslag van den toestand van de politie der gemeente Breda over het jaar 1940.

gen aan de Ceresstraat door den later ontstane brand totaal zijn uitgebrand en gesloopt moesten worden. Verder werd een 3-tal woningen zwaar beschadigd en kregen 15 woningen veel glasschade. Het patronaatsgebouw met daaraan grenzende woningen, gelegen aan de Ceresstraat, is uitgebrand (vermoedelijk door een brandbom). Door bominslagen in de Ceresstraat werden verder van de St. Josephschool enkele leslokalen weggeslagen. Een 30-tal woningen werd meer of minder ernstig beschadigd.

De in de Tuinbouwlaan ingeslagen bom heeft de in de onmiddellijke nabijheid gelegen woningen zwaar beschadigd; diverse woningen ondervonden veel glasschade. De woning aan den Teteringschedijk 42 werd vermoedelijk door een brandbom getroffen; de zolder brandde geheel uit.

Door bominslagen werden voorts woningen aan den Nassausingel en de Spoorstraat dermate beschadigd, dat zij eveneens tijdelijk onbewoonbaar waren.

Verder kregen een aantal woningen en het nieuwe Stationspostkantoor veel glasschade. Ook in de nabijheid van de Julianalaan werden tengevolge van bominslag van verschillende huizen de ruiten vernield.

Door het opblazen van de houten voetbruggen aan den Wilhelminasingel nabij de Vierwindenstraat en Nassaustraat werden van de in de omgeving gelegen woningen, alsmede ziekenhuizen nagenoeg alle ruiten vernield.

Diverse woningen aan de Oranjelaan kregen glasschade, vermoedelijk door het in de nabijheid van de Boschlaan (Ginneken) explodeeren van een landmijn of tengevolge van andere gevechtshandelingen.

Verder leden verschillende woningen, gelegen op diverse plaatsen in de gemeente Breda, schade door afgeschoten projectielen en granaatscherven.¹⁾

Tijdens de oorlogsdagen werd eveneens veel schade toegebracht aan parken van Breda, vooral aan het Valkenberg.²⁾

Door het oorlogsgeweld stierven alhier 11 militairen en 90 burgers. Hierbij valt op te merken, dat de burgerbevolking door oorlogshandelingen, vooral gedurende de evacuatie in België

¹⁾ Verslag van den dienst van Openbare Werken te Breda 1940.

²⁾ Verslag van den dienst der Beplantingen over het jaar 1940.

en Noord-Frankrijk, in Mei 1941 91 personen verloor. Bovendien werd een aanzienlijk aantal gewond en genas, doch bleef als verminkt over.¹⁾ In Sint Nikolaas hebben 51 van onze gevluchte medeburgers den dood gevonden bij een bomaanval op een school. Verder sneuvelden er 29 dooden op den weg naar Zundert, 6 op dien naar Lier en ook elders waren er onder de geëvacueerde Bredamaars nog slachtoffers te betreuren.

Vooraf in 1944 beschadigden luchtbombardementen opnieuw verschillende gebouwen en woonhuizen in de stad, o.a. aan den Ouden Terheijdenscheweg, de Spoorstraat, Willemstraat, Duivelsbruglaan, waardoor het geheele Bad Wörishofen aldaar werd verwoest en de Ned. Herv. Kerk van Ginneken zwaar werd beschadigd. Terwijl bij de bevrijding van Breda betrekkelijk weinig schade aan de gebouwen werd aangericht, werden er van de 26 bruggen 18 geheel vernield. Daarover in hfst. V meer bijzonderheden.

Evacuatie als gevolg van militaire maatregelen en daden van oorlogsgeweld. Terugkeer der bevolking te Breda.²⁾

Hoewel goed voorbereid, — we merkten dit reeds hiervoor op —, is de uittocht der Bredasche bevolking tengevolge van onvoorziene omstandigheden en andere onberekenbare factoren voor velen tot een catastrophalen exodus geworden, niet het minst doordat de Duitschers even lukraak op de burgerbevolking als op de door hen achtervolgde Fransche colonnes hun bommen hebben afgeworpen, terwijl luchtgevechten boven de hoofdwegen naar het Zuiden ook vele burgers hebben gedood of gewond. Nog enkele bijzonderheden daaromtrent vermelden we hier, die het wel verdienen even te worden gememoreerd, als zijnde van historische beteekenis voor het getroffen Breda in de oorlogsdagen van Mei 1940, alsmede om sommige punten van de critiek tegen het overheidsbeleid in die dagen recht te zetten. Vooreerst is alles gedaan om de Franschen te doen afzien van

¹⁾ Jaarverslag van den Gemeentelijken Geneeskundigen en Gezondheidsdienst der gemeente Breda over het dienstjaar 1940.

²⁾ Vgl. ook: Breda evacueerde. Een herinnering aan de evacuatie van Breda op Pinksteren 1940. Samengesteld naar de gegevens van reportages in het Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland. Aangezien de pers reeds toen genuilekorid was, vindt men ook hierin natuurlijk geen woord van protest tegen de Duitsche terreurdaden en gemeene oorlogspraktijken.

hun voornemen, Breda tot een tweede Dixmuiden te maken ¹⁾, en de evacuatie der ingezetenen te voorkomen. In verband daarmee werden Zaterdagmiddag 11 Mei wethouder Mr. Struycken en de sous-chef van den Economischen Dienst der Burgerwacht, de heer Samuel, naar Etten afgevaardigd, om in dien zin met het Fransche legercommando besprekingen te voeren. Volgens toen ingewonnen informaties werden de te Breda, Etten en Princenhage gelegerde Fransche afdeelingen geschat op 40000 man. In het patronaatsgebouw te Etten stond kolonel Denin de Bredasche gedeputeerden te woord en deelde mee, dat de bevelvoerende generaal voornemens was Breda tot het uiterste te verdedigen als knooppunt in de Marklinie en dat zijn mannen hier wel 5—8 dagen de Duitschers zouden kunnen tegenhouden, vooral als de te verwachten zware artillerie en het luchtdoelgeschut tijdig zouden komen. Maar natuurlijk zou dan de evacuatie van Breda noodzakelijk zijn.

Op de vragen van de Bredasche afgevaardigden, waarheen die evacuatie dan moest geschieden en langs welke wegen, en of gedeeltelijke ontruiming niet voldoende was, deelde de Fransche kolonel mede, dat de bevolking onmogelijk kon blijven. De eenige wegen, die openstonden voor evacuatie, waren die in de richting Hoogstraten en Zundert naar Antwerpen. Hoezeer Mr. Struycken en de heer Samuel ook betoogden, dat de evacuatie van vijftig- tot zeventigduizend menschen niet minder dan een ramp betekende en dat de gemeentelijke overheid gaarne een groot risico zou nemen, wanneer de bevolking van Breda zou kunnen blijven, de kolonel achtte dit uitgesloten. „Il faut évacuer!” Wel achtte hij het nog mogelijk, dat het vertrek tot Maandag zou worden uitgesteld en dat bijvoorbeeld op Zondag met de evacuatie der zieken en ouden van dagen een aanvang werd gemaakt, om dan des Maandags de overige bevolking te laten vertrekken.

Nadat Mr. Struycken en de heer Samuel het patronaatsgebouw hadden verlaten, om naar Breda terug te keeren, moesten zij herhaaldelijk dekking zoeken tegen de bomaanvallen der Duitsche vliegtuigen. De Franschen wachtten nog steeds vol ongeduld op hun afweergeschut, dat volgens hun verklaring wonderen zou

¹⁾ Een der Fransche officieren van den staf van generaal Durand, die Zaterdagmiddag 11 Mei in Breda kwam, deelde burgemeester Van Slobbe mee, dat ten Zuiden van de Mark een sterke linie zou worden opgeworpen: „Nous ferons une ligne du Mark. Il est possible que Breda sera une deuxième Dixmude.”

doen en de Duitse vliegtuigen kon uitschakelen! Het zou wel-
dra anders blijken.

Nadat beide genoemde heeren te Breda rapport hadden uitge-
bracht aan den burgemeester, hoorde men hier geruchten over
evacuatie reeds den volgenden morgen of des nachts! Den ande-
ren dag vroeg werd onmiddellijk contact opgenomen met den
Bredaschen stadscommandant aan het Van Coothplein, waarheen
zich nu de heeren Mrs. Struycken en Van Meerwijk met spoed
begaven. Deze deelde mede, dat de Duitschers reeds voorbij Til-
burg waren en dat de Franschen zich achter de Marklinie terug-
trokken en de toegangswegen in de richting Tilburg en Terheijden
om 10 uur zouden afsluiten. Ook hij bevestigde het evacuatiebevel
en verklaarde nogmaals, dat de Franschen de stad Breda zouden
verdedigen „avec toute la force française.” Het rapport van Mr.
Struycken over de pogingen, om alsnog evacuatie te voorkomen,
eindigt dan aldus:

„Een jong officier verduidelijkte, dat wij den ernst van zijn plan-
nen niet betwijfelden, doch dat wij slechts wilden weten of het
bevel tot evacuatie absoluut was en of niet het risico kon worden
genomen om te blijven. Hierop antwoordde de commandant dat
blijven onmogelijk was (*c'est impossible*), en dat de toestand
thans zoodanig was, dat evacuatie op Maandag niet tijdig was,
doch onmiddellijk moest aanvangen.

Nadat wij op den ernst van zulk een besluit hadden gewezen
en hem hadden gevraagd onze verantwoordelijkheid te begrijpen,
waneer wij betwijfelden of het leed en de ellende van een evacu-
atie wel zou opwegen tegen het vermijden van een beleg van
eenige dagen, werd ons nogmaals te kennen gegeven: „il faut
évacuer immédiatement”.

Nadat ten aanzien van Breda sedert 10 Mei 1940 een kritieke
situatie was geschapen, noopten de Fransche militaire maatrege-
len op 12 Mei dus onmiddellijk tot de gedwongen evacuatie der
stad. Doordat het bevel tot evacuatie door den militairen com-
mandant veel eerder werd gegeven dan aanvankelijk werd be-
paald en in den nacht vóór de evacuatie vrijwel alle gereed-
staande transportwagens door militairen waren opgevorderd of
eenvoudig werden meegenomen, konden de maatregelen, welke
voor een eventueele spreiding der bevolking waren getroffen, niet
volgens het vastgestelde plan worden uitgevoerd. Op het laatste
moment moest de regeling geheel worden veranderd. De bevol-
king werd nu in Zuid-Westelijke richting afgevoerd. Zij werd daar-

toe gesplitst in twee colonnes, elk van plm. 25000 personen. Een colonne, omvattende de bevolking der wijken 1—25, die aanvankelijk onder leiding zou staan van de heeren Meeùs en Mr. van Mierlo, begaf zich via Zundert in de richting Antwerpen, doch kwam niet verder dan Achtmaal, vanwaar zij na een driedaagsch verblijf naar Breda, dat inmiddels door de Duitsche troepen was bezet, kon terugkeeren. De andere colonne (wijken 26—51), die over Hoogstraten onder leiding van de heeren Asselbergs en Mr. van Woensel, via Oost- en West-Malle marcheerde, bereikte met het gros der geëvacueerden in den avond van den 13den Mei Antwerpen. Vandaar zijn een tienduizendtal van deze groep verder getrokken, o.a. naar St. Niklaas, Gent, Brugge en Frankrijk. Een andere groep van plm. 2000 personen toog onder leiding van het Hoofd van den Economischen Dienst van de Burgerwacht, den heer C. J. Asselbergs, naar Zeeuwsch-Vlaanderen en heeft eenigen tijd in Koewacht en omgeving vertoefd. De ouden van dagen, (**niet**-zieken of bedlegerige personen) werden bij aparte bekendmaking van 12 Mei opgeroepen om zich te melden bij het R. K. Gasthuis aan den Haagdijk, om vandaar van gemeentewege geëvacueerd te worden.

BEKENDMAKING

aan de Burgerij van Breda.

DE BURGEMEESTER VAN BREDA :

Brengt ter algemeene kennis :

dat het noodzakelijk is, dat al degenen, die slecht ter been en niet tegen een marsch van enkele uren bestand zijn, o.a. de ouden van dagen (**NIET** zieken of personen, die bedlegerig zijn), zoo spoedig mogelijk de stad verlaten, en tijdelijk in de omgeving van Breda worden ondergebracht.

Hij maant daarom alle ouden van dagen en gebrekkig loopenden zich op het hieronder aangegeven tijdstip naar het R. K. Gasthuis aan den Haagdijk te begeven, vanwaar door de zorgen van de Overheid met auto's en bussen vervoer naar elders zal plaats vinden.

Laten alle gebrekkig loopenden aan dezen oproep gevolg geven. Diegenen, voor wie het moeilijk valt hiertoe te besluiten, mogen bedenken, dat zij, te Breda blijvend, een blok aan het been zullen zijn voor het geval een algeheele ontruiming der stad zal moeten plaats vinden.

Alle ouden van dagen en gebrekkig loopenden vervoegen zich dus op het hieronder aangegeven tijdstip bij het R. K. Gasthuis aan den Haagdijk.

BREDA, 12 Mei 1940.

De burgemeester van Breda
VAN SLOBBE.

De Stadscommissaris afvoer Burgerbevolking bepaalt, dat de ouden van dagen en gebrekkig loopenden zich naar het R. K. Gasthuis aan den Haagdijk, ingang Leuvenaarstraat, moeten begeven op hedenochtend 11 uur voormiddag (dus om 11 uur op den ochtend van den eersten Pinksterdag).

Met deze wordt tevens ter kennis gebracht, dat ook zieken op heden worden afgevoerd.

Den wijkleiders wordt opgedragen een opgave van de zieken hedenochtend vóór 10 uur aan ondergeteekende te verstrekken.

De zieken dienen om 12 uur voor vertrek gereed te zijn.

Zij worden alsdan afgehaald door de zorgen van de Overheid.

Breda, 12 Mei 1940.

De Stadscommissaris voornoemd,
J. M. MEEUS.

Aan het overhaaste tempo, waarin geëvacueerd moest worden, en aan de zeer snelle ontwikkeling van de gevechtshandelingen in Westelijke richting, waardoor de geëvacueerden in de gevechtzone geraakten, is het te wijten, dat de evacuatie niet naar wensch is verlopen en de geëvacueerden op hun tocht veel hebben moeten doorstaan en dikwerf aan levensgevaar waren blootgesteld.¹⁾

Een 88-tal geëvacueerden viel dan ook helaas ten offer aan het oorlogsgeweld. Te St. Nikolaas sloeg, zooals we reeds hiervoor mededeelden, een bom in de school, waarin talrijke Bredanaars waren ondergebracht, en doodde 51 mensen, terwijl er ruim 20 werden gewond.

Konden de geëvacueerden van de groep-Zundert reeds na enkele

¹⁾ Elders heet het omtrent de hygiënische omstandigheden, waaronder de evacuatie plaats vond: „De evacuatie, die niettegenstaande goede voorbereidingen, ons allen in een dergelijk tempo werd opgedrongen, dat ze praktisch in een „sauve qui peut” is ontaard, is door de gunstige weersomstandigheden niet de hygiënische debacle geworden, die er aanvankelijk van verwacht werd. De eene helft der bevolking was in enkele dagen terug, de andere deed er vaak weken

dagen naar hun woonstede terugkeeren, velen van de groep-Hoogstraten kwamen eerst na weken — enkelen zelfs na maanden — in Breda terug. Het Gemeentebestuur heeft gedaan wat in zijn vermogen lag om te bevorderen, dat de uitgewekenen zoo spoedig mogelijk in de stad hunner inwoning konden terugkeeren. Daartoe werd een ophaaldienst Breda-Antwerpen met autobussen van de N.V. „Monopol” en de B.B.A., alsmede vrachtauto's van de A.T.O. en Van Gend en Loos georganiseerd. Door middel van dezen dienst keerden degenen, die in Antwerpen, St. Niklaas, Gent, Brugge e.o. en Zeeuwsch-Vlaanderen verbleven, naar Breda terug. Later zijn auto-colonnes naar Frankrijk vertrokken, om de vluchtelingen op te halen, die door de Nederlandsche missie tot repatriëering van de Nederlandsche vluchtelingen uit Frankrijk waren opgespoord. Deze missie was op initiatief van den Burgemeester van Breda in het leven geroepen en stond onder leiding van den heer J. M. Meeùs; zij werd door eenige Duitsche officieren vergezeld. Verschillende stadgenooten hebben zich hierbij voor de Bredasche gemeenschap zeer verdienstelijk gemaakt. Aan hen, die zich bij de evacuatie op de een of andere wijze hebben onderscheiden, is een „Evacuatie-penning” uitgereikt: den heeren Dr. H. J. L. Struycken, J. M. Meeùs en Mr. G. E. F. M. van der Schrieck werd uit dien hoofde de eerepenning der stad Breda toegekend, terwijl den heer C. J. Asselbergs, die reeds in het bezit was van den eere-penning, een oorkonde werd aangeboden. Voorts werden oorkonden toegezonden aan de gemeentebesturen van Zundert, Rijsbergen, Koewacht, Brugge, Antwerpen, St. Niklaas en Gent, waarin de dankbaarheid van Breda aan die besturen en aan de bevolking dier gemeenten tot uiting werd gebracht voor de wijze, waarop de Bredanaars tijdens de gedwongen evacuatie hunner stad in die gemeenten waren verzorgd. Bovendien werd aan de stad Antwerpen, waar plm. 20000 ge-evacueerde Bredasche ingezetenen gedurende eenigen tijd gastvrijheid hebben genoten, terwijl die stad zelf in bijzonder groote moeilijkheden verkeerde, als blijvend en passend aandenken een groote bronzen plaquette aangeboden ter plaatsing in het stadhuis aldaar.

en soms maanden over, doch kwam geheel gezond weer in haar haardsteden terug. Een bewijs m.i. voor den algemeenen, goeden toestand op hygiënisch gebied en de aanwezigheid van een behoorlijken weerstand individueel.” (Jaarverslag G.G. en G.D. 1940). Dat kon Mei 1940 nog worden getuigd, doch hoeveel anders en slechter was het met die hygiëne en weerstand gesteld na vier en een half jaar moordende bezetting!

Er hebben in die dagen tal van onjuiste geruchten over de plotselinge evacuatie, welke ten slotte in de richting Hoogstraten in een sauve qui peut is ontaard, de ronde gedaan, welke hier nog wel even, hoe beknopt dan ook, recht gezet moeten worden. Waar de critiek verdiend is, moge ze plaats vinden, doch allereerst moet worden vastgesteld, dat de gebeurtenissen, elkander zóó verbijsterend snel opvolgend, ook de overheid hebben overrompeld. Reeds lang vóór 10 Mei was door het gemeentebestuur van Breda bij de opperste Nederlandsche legerleiding geïnformeerd of en in hoeverre te Breda evacuatie-maatregelen moesten worden voorbereid, hetgeen van hoogerhand echter onnoodig werd geacht, wel dat Breda werd aangewezen om geëvacueerden van elders op te nemen. Toch had burgemeester Van Slobbe reeds vooraf maatregelen getroffen, om zoo noodig gewestelijke verspreiding mogelijk te maken, in verband waarmee de heer Meeüs werd aangewezen als Stadscommissaris voor den afvoer der burgerbevolking.

En toen de omstandigheden het geheel anders wilden, trachtte het dagelijksch bestuur het Fransche legercommando te bewegen zijn verdediging zoodanig in te richten, dat het gevechtsterrein werd verplaatst om Breda te sparen. Ook dat mislukte, evenals de pogingen van den burgemeester om contact te krijgen met en zijn invloed ten gunste van Breda aan te wenden bij den bevelhebber van ons eigen leger. Het resultaat bleef hetzelfde: Breda móest worden ontruimd!

De burgemeester nam contact op met het departement van Binnenlandsche Zaken, waarna de secretaris-generaal den Minister raadpleegde, die op dat moment juist in den Ministerraad was. Vanwege genoemd departement werd meegedeeld, dat de plaatselijke autoriteiten te Breda de bevelen van den Franschen commandant moesten opvolgen, aangezien deze van nu af aan moest worden beschouwd als de militaire commandant van dit deel van Brabant. Bij het daarop volgend overleg werd overeengekomen, dat de Bredasche bevolking naar België (Antwerpen) zou uitwijken. In verband daarmee zou de Nederlandsche regeering zich in verbinding stellen met de Belgische. Burgemeester Van Slobbe besloot toen om met eenige zijner naaste medewerkers naar Antwerpen te gaan ter voorbereiding en regeling van een en ander. Dit alles was echter theorie, de harde praktijk der barbaarsche Duitsche oorlogsmethoden, van den snellen opmarsch der Duitschers, diefstal van

onze wagens en het spoedig ineensstorten van de Fransche verdediging deden al die schoone plannen in duigen vallen.

Toen naderhand dan ook de destijds fungeerende officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Breda een uiteenzetting gaf van het gebeurde bij de evacuatie der burgerij met al de rampzalige gevolgen daarvan, werd ten overvloede vastgesteld, dat de overheid geen enkele blaam trof, daar zij het uiterste had gedaan voor de veiligheid der burgerij. Achteraf gezien ware het natuurlijk beter geweest, dat alle bevelen van hoogerhand, om de evacuatie te doen geschieden en wel zoo snel mogelijk, nimmer waren opgevolgd geworden, toen de stad Breda en omgeving bij den intocht der Duitschers gespaard bleven voor verwoesting, doch dit nakaarten had toen en heeft thans natuurlijk geen zin.

Hoe die intocht van de Duitschers zelf heeft plaats gehad en in hoeverre daarbij sprake kan zijn van een „overgave” der stad, gelijk vroeger eeuwen die hebben gekend blijkens de voorbeelden in het hoofdstuk hiervoor, is wel vermeldenswaard. Doordat de stad door de burgerij geheel verlaten was en de Franschen in kleine verspreide groepjes slechts zwakken tegenweer boden, konden de Duitschers van het Oosten uit bijna zonder slag of stoot bezit van de stad nemen en was er dus van een formeele overgave in ouderwetschen stijl geen sprake. Toch werd door de Duitsche indringers nog een drietal z.g. „voorwaarden” gesteld. Een daarvan betrof de onmiddellijke arrestatie van wln. kapelaan Van Lierop en Dr. Houben, de dappere voorvechters van de Katholieke Wereldpost. Een van deze gezochten kon toen nog tijdig in ons land gewaarschuwd worden, terwijl de andere buitenslands vertoefde, doch zooals men weet, zijn zij laten toch gegrepen en hebben een tragischen dood gevonden.

Het verdient voorts wel even vermelding, welke personen bij de inbezitneming van Breda door den vijand de burgerij hebben vertegenwoordigd, toen deze nog in Antwerpen en elders verbleef.

Men weet, dat de hoofdleiders van de groep geëvacueerden, die via Zundert een veiliger gebied opzochten, de heeren Meeùs en Van Mierlo, te Achtmaal door den snellen terugtocht der Franschen het beter oordeelden weer contact met Breda te zoeken. De leiders van de groep richting Hoogstraten konden dat niet, want voor hen ontwikkelde zich het gevechtsfront in ongunstigen zin!

Het was inmiddels de tweede Pinksterdag, dus 13 Mei 1940, geworden, toen in den morgen de heer Meeùs met zijn auto op weg ging

om Breda te bereiken, doch hij kwam niet ver, want de Fransche mitrailleurs van de achterhoede trachtten nog altijd op den hoofdweg de aanstormende Duitschers tegen te houden. Een tweede poging werd 's middags ondernomen, thans door de heeren Meeùs en Van der Schrieck, die echter even vóór Rijsbergen stootten op de eerste Duitschers, waarvan een zestal, achter een betonversperring vandaan gekomen, de auto staande hield en de beide inzittenden sommeerde uit te stappen. Zij wisten deze posten echter te overtuigen van de noodzaak van hun terugreis en werden naar een commandopost in een boerderij gebracht, gelegen aan een zijweg van den Rijsbergschen weg. Daar kregen ze vergunning om door te reizen naar hun woonplaats en het contact op te nemen met het Duitsche legercommando te Breda. Nu ging het in snelle vaart stadwaarts, voorafgegaan door twee motorordonnances en een Duitschen militair in den wagen.

Er waren toen nog maar weinig Duitschers in de stad; de meesten hielden zich op aan den buitenkant ervan. 's Middags ongeveer drie uur kregen de beide Bredasche vertegenwoordigers contact met de eerste Duitsche bezetters, waarvan zekere Major Bandschaff de leider was, niet generaal Von Sponeck, zooals wel beweerd is, wiens vliegtuig immers op dienzelfden dag en op hetzelfde uur bij Den Haag werd neergehaald, waarbij hij om het leven kwam.¹⁾ Ook het verslag van de besprekingen met de Duitschers, gelijk dat destijds in de dagbladpers verscheen, geeft wel een wat theatrale voorstelling van zaken. Zoo vermeldde „De Tijd” en analoog daarmee het „Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland” van 4 Juni 1940 daarvan dit relaas:

„Voorafgegaan door den heer Meeùs met den sleutel van het Bredasche stadhuis en gewapend met revolvers begaf zich het gezelschap naar den zetel van het Bredasche stadsbestuur. De onderhandelingen werden van de zijde der Duitschers op correcte en hoffelijke wijze gevoerd. Daaraan nam eveneens Dr. Struycken (Sr) deel, die ook in Breda was aangekomen en door den heer Meeùs tot de besprekingen was uitgenoodigd. Even dreigden de onderhandelingen een minder prettig verloop te hebben. Er werd namelijk mededeeling gedaan, dat juist een Duitsch militair door een burger voor het stadhuis was doodgeschoten. Zeven burgers,

¹⁾ Deze meening werd versterkt door het merk op de wegen in Breda en bijv. te Wagenberg bij de splitsing van den weg Hooze Zwaluwe—Made op den muur: „Sponeck” ter aanduiding welke richting de Duitsche troepen in Brabant naar het hart van Holland moesten volgen.

die in de omgeving van het stadhuis werden opgemerkt, werden daarop gevangen genomen en in gijzeling gesteld. Nadat de Bredasche vertegenwoordigers erin geslaagd waren hun onschuld aan te toonen, werden zij evenwel op vrije voeten gesteld. De onderhandelingen hadden vervolgens een vlot verloop. Men kreeg toestemming van de Duitsche leiders om de burgerbevolking te laten terugkeeren. Daarvan werd aan de betrokken leiders in Zundert en Achtmaal mededeeling gedaan en de terugkeer begon, nadat de heer Van Mierlo zich zekerheid had verschaft, dat de Bredasche waterleiding nog intact gebleven was. De heer Meeùs werd door de Duitsche autoriteiten zoolang als waarnemend burgemeester aangewezen, totdat de burgemeester zou zijn teruggekeerd, welke functie later weer door den loco-burgemeester, wethouder Van Mierlo, overgenomen werd. Vanaf dat oogenblik stroomden de eerste Bredanaars de stad weer binnen. Breda werd van een „ville morte" weer een levende en bevolkte stad."

Bij dit bericht moeten de volgende correcties worden geplaatst. In de eerste plaats is hier den Duitschen indringer onverdiend honig om den mond gesmeerd voor zijn „correcte en hoffelijke wijze" van veroveren en bezetten, doch daarmee begon toen al de geheele Nederlandsche pers op een enkele uitzondering na! In de tweede plaats was hier geen sprake van „onderhandelen" en „overgave", want de bezetter drong met een overmacht binnen in een bijkans ontvolkte stad, legde eenvoudig zijn wil op en eischte wat hem goedgeacht. Dat bleek uit de reeds opgelegde gijzeling van onschuldige Bredasche burgers, misschien het **eerste** staaltje van Duitsche gijzelingsmethoden in bezet Nederlandsch gebied. Nog meer uit den eisch tot uitlevering van twee verklaarde tegenstanders van het Nazi-régime, de heeren kap. van Lierop en Dr. Houben, die door den heer Meeùs nog werden gewaarschuwd door tusschenkomst van den bisschop van Breda, Donderdag 16 Mei 1940 weer in Breda teruggekeerd. Helaas heeft dit uiteindelijk toch niet mogen baten, doordat de beide heeren naderhand toch in handen van den Gestapo geraakten.

Ook het verhaaltje van den Bredaschen stadhuissleutel, gedragen door den heer Meeùs, als gold het de aanbieding der sleutels van de stadspoorten uit de dagen van olim, geeft te veel sensatie aan het geheel en is ditmaal uit den journalistieken duim gezogen, want de heer Meeùs moest dien sleutel eenvoudig gebruiken, omdat het stadhuis bij zijn komst gesloten was. Ook werd deze niet tot wnd. burgemeester doch tot wnd. civiel stadscommandant

benoemd, in afwachting van de terugkomst van het normale bestuur, i.c. van den burgemeester Van Slobbe of van diens plaatsvervanger, den loco-burgemeester Van Mierlo. In opgemelde kwaliteit kondigde de heer Meeùs de volgende eerste op Duitsch bevel en tijdens de bezetting te Breda verschenen order van overheidswege af, waarvan de tekst aldus luidde:

„Ik roep de mannen van Breda op om hedenmiddag Maandag 13 Mei om 6 uur op de Groote Markt te verschijnen tot het instellen van eene voorloopige politiebewaking.

Breda, 13 Mei 1940.

J. M. Meeùs,

waarn. stadscommandant.

Dat aan dezen oproep nog niet algemeen werd voldaan, ligt voor de hand wegens afwezigheid van het grootste deel der ingezetenen, doch eerst veel later zou het verzet par acquit de conscience onder de massa vaardig worden. Major von Bandschaff werd reeds den volgenden dag vervangen door Hauptmann Reinicke, die ook niet lang in Breda verbleef en als tijdelijk Ortskommandant werd opgevolgd door zekeren Schweiger, bij wien als tolken fungeerden de bierbrouwer W. G. P. Treff en de beruchte Persilvertegenwoordiger Joh. Bültena. Als latere Ortskommandanten van Breda kennen we nog Hauptmann Brant, die hier het langst is geweest, Hauptmann Tölken en de weermachtscommandant Major Kirsten, die hier het einde der bezetting niet heeft afgewacht, doch even vóór de bevrijding in gezelschap van burgemeester Blom óf naar Dordrecht óf naar Amersfoort vertrok.

Op 14 Mei werd een „voorloopig gemeentebestuur“ gevormd, bestaande uit de heeren Mr. E. L. H. M. van Mierlo (algemeene leiding), Dr. H. J. L. Struycken Sr. (voedselvoorziening en gezondheidszorg), Mr. G. E. F. M. van der Schrieck (financiële zaken) en J. M. Meeùs (algemeene zaken). Proclamaties werden uitgevaardigd om de bevolking bekend te maken met datgene, wat voor haar van belang was.

Den 19den Mei keerde de burgemeester uit Antwerpen te Breda terug en nam de leiding van den heer Van Mierlo over. Wethouder Mr. A. A. M. Struycken en de gemeente-secretaris Mr. Ph. I. E. van Woensel zijn nog tot 1 Juni te Antwerpen gebleven, om den terugkeer der Bredanaars te regelen. Wethouder J. N. Kroone kon eerst half Augustus uit Zuid-Frankrijk te Breda terugkeeren. Tal van maatregelen werden in verband met de bijzondere om-

standigheden genomen. Zoo werden, ten einde in de eerste behoefte aan levensmiddelen van sommige terugkeerenden te voorzien, in de eerste dagen der reëvacuatie evacuatie-pakketten uitgereikt, bestaande uit gedroogde aardappelen en groenten. Vanaf 18 Mei tot half Augustus werd in het St. Willibrordusgesticht aan de nieuwe Dieststraat en in het E.K.-Huis aan de Markkade warm voedsel bereid voor onbemiddelde geëvacueerden; de verstrekking hiervan had niet alleen aan Bredanaars plaats doch ook aan doortrekkende Nederlandsche vluchtelingen, die hier met autobus-colonnes, welke hen uit België en Frankrijk hadden opgehaald, arriveerden. Laatstgenoemde vluchtelingen werden hier gedurende den nacht onder dak gebracht en den volgende dag op transport gesteld naar hun woonplaats. Behalve warm voedsel werden ook levensmiddelen in natura — zooals brood, boter, kaas, havermout, gort en rijst — verstrekt, terwijl zieken van versterkende middelen werden voorzien. De voor het verkrijgen van een en ander benoodigde bons werden uitgereikt door een bureau, dat dagelijks zitting hield in de voormalige Nutsschool aan de Catharinastraat en stond onder leiding van den heer J. C. J. Koehorst.

Alvorens de uit Frankrijk van evacuatie terugkeerenden zich naar hun woningen te Breda mochten begeven, werden zij eerst in het gebouw van den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst aan de Schorsmolenstraat geneeskundig onderzocht en zoo noodig van ongedierte gereinigd.

Ter Gemeente-secretarie werden aan verschillende ingezetenen verklaringen afgegeven, waarbij zij in samenwerking met de politie en de vrijwillige Burgerwacht gerechtigd werden, om allerlei artikelen, hoofdzakelijk levensmiddelen, in bezit te nemen, die zich in tengevolge van de evacuatie nog gesloten winkels en woningen bevonden en waaraan dringend behoefte bestond.

Aan bakkers werd een hoeveelheid noodgist verstrekt, welke voor dat doel door de Gemeente in voorraad was gehouden.

Aan tal van personen werden verklaringen en bewijzen uitgereikt, o.a. voor het zich na verboden tijd op straat bevinden etc. De kosten der evacuatie bedroegen f 49.218.94. Bovendien werd een bedrag van f 83.694.90 uitgegeven ten behoeve van de Nederlandsche Missie tot repatriëering van Nederlandsche vluchtelingen uit het buitenland. Beide bedragen konden natuurlijk aan het Rijk worden gedeclareerd.

Het Lenigingscomité, dat inmiddels te Breda was gevormd, heeft

zooveel mogelijk diegenen geholpen, die op de een of andere wijze door den oorlog rechtstreeks waren getroffen. Dit comité bestond uit verschillende afdeelingen: een afdeeling voor de huisvesting van hen, die bij terugkeer geen onderdak bleken te hebben, doordat hun huizen verwoest waren. Een andere afdeeling zorgde voor het verschaffen van kleeding en dekking aan hen, die deze bij de evacuatie verloren hadden, terwijl het registratie-bureau voor het comité geregeld boek hield van de geëvacueerden, die nog niet waren teruggekeerd. Ook verrichtte dit comité zeer verdienstelijk werk door aan hen, die in aanmerking kwamen voor eenigerlei vergoeding uit 's Rijks kas wegens geleden oorlogsschade, voorschotten te verstrekken op die vergoeding, waarvan de uitkeering eerst veel later zou plaats hebben.

Het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers verwierf zich eveneens groote verdiensten op velerlei gebied. Het werd als sub-comité ingeschakeld bij het Lenigingscomité en speciaal belast met de kleeding- en meubilairvoorziening der oorlogsslachtoffers. Voorts hebben enkele leden van het Korps haar diensten aangeboden als hulp in gezinnen en bedrijven. Andere leden deden dienst bij het administreeren van het gecentraliseerde vervoer en van de verplicht gestelde auto-aangifte. Ook de administratie van de vermiste auto's werd door haar bijgehouden. Vele leden verleenden haar medewerking bij de uitreiking van kaarten en bonboekjes bij den Levensmiddelendistributiedienst. Ook assisteerden verschillende leden bij de inenting van de bevolking tegen typhus door den Gemeentelijken Geneeskundigen- en Gezondheidsdienst. Aan de in de Bredasche ziekenhuizen verpleegd wordende gewonden en zieke militairen werden kleeven, lectuur, postpapier en versnaperingen uitgedeeld.

In de eerste dagen van de bezetting der stad had de Ortskommandant zijn bureau ten Stadhuize. Al spoedig echter vestigde hij zich elders in de stad¹⁾, namelijk achtereenvolgens in de Boschstraat — E.K. Huis —, aan het van Coothplein, Sophiastraat, Willemstraat en de Generaal v. d. Plaatstraat, een duidelijk bewijs, hoe deze ongewenschte „garnizoenscommandant“ van Breda van de eene wijk of straat naar de andere werd opgejaagd door de hem achtervolgende Engelsche piloten.

Ook na de somberste oorlogsdagen van Mei bleven de omstandig-

¹⁾ Hist. 16, Bijzondere aangelegenheden uit het Verslag van den toestand der Gemeente Breda over 1940.

heden, waarin de ingezetenen verkeerden, zorgelijk. De gevaren voor het leven en voor de goederen bleven bestaan. Vele, de persoonlijke, zakelijke en geestelijke vrijheid beperkende maatregelen als gevolg van de Duitsche bezetting drukten al spoedig zwaar op de bevolking en steeds dieper en pijnlijker drongen de duimschroeven van de tyrannie onzer vijanden in het vleesch der zich hardnekkig verzettende Nederlanders, wier aantal echter toen nog niet zoo groot was. De economische toestand werd tengevolge van het steeds toenemende gebrek aan grondstoffen voortdurend slechter. Ten einde een goede verdeeling van de levensmiddelen over de bevolking mogelijk te maken, moesten steeds meer artikelen in de distributieregeling worden betrokken, waarvan de snel opkomende zwarte handel gebruik — of liever misbruik — maakte, om woekerwinsten te maken, en die speciaal sommige boeren en tuinders ook in deze streken al spoedig verleidde tot een schaamteloze afzetterij van de burgerij.

Ook naar Breda en zijn periferie zakten de Rotterdamsche opkoopers af, om de prijzen van verschillende levensmiddelen nog meer op te jagen.

Erger nog was de geestelijke knechting, de strijd tegen kerk en Christelijke charitas, tegen vrije meeningsuiting, alle principieele voorrechten en menschenlijke rechten, welke de bezetters ons stuk voor stuk wilden ontnemen. Daardoor werd het gebrek aan de eerste levensbehoeften, vooral in den loop van 1943 en 1944 steeds meer verergerd, nog zwaarder gevoeld. Zoowel de persoonlijke vrijheid als de persoonlijke eigendom werden door allerlei beperkende maatregelen steeds meer bedreigd. De z.g. arbeidsinzet, waardoor sedert den zomer van 1943 ook vele jongemannen uit Breda en omstreken werden gedwongen, om in Duitschland te gaan werken, de verplicht gestelde, beter gezegd afgeperste inlevering der radio-ontvangtoestellen, de inbeslagneming van rijwiel, dekens, linnengoed en kleeren, zelfs van horloges en sieringen in 1944, en tenslotte de razzia's op mannen van 17—50 jaar voor het graven van tankgrachten en andere verdedigingswerken in September 1944, waren wel de meest ingrijpende maatregelen op dit gebied. Maar ook de terugvoering in krijgsgevangenschap van alle in Mei 1940 in militairen dienst geweest zijnde Nederlanders en niet minder de vervolging onzer Joodsche medeburgers troffen de bevolking diep.

Anderzijds kon men zich eveneens te Breda ergeren aan het groot aantal dergenen, die zich **vrijwillig** beschikbaar stelden, om voor

de Duitse weermacht te werken, hetzij aan tankvallen en -grachten, hetzij om het natuurschoon in de Bredasche bosschen door ondeskundigen houtkap voor één à twee generaties grondig te vernielen en daardoor mee te helpen aan een vandalistische ontbossing van ons land, die zijn wederga in de geschiedenis niet kent.¹⁾ En dat geschiedde niet enkel om zich daardoor veilig te stellen voor den verplichten arbeidsinzet in Duitschland, doch veelal om de hoge weekloonen van 50—90 gulden met diverse emolumenten. In sommige kinderrijke gezinnen werd daardoor drie tot vijf honderd gulden per week „verdiend” en deze welbewuste hulpverlening aan den vijand werd nog „goedgepraat” met de bewering: „als ik het niet doe, doet een ander het wel, dus laat ik ze maar verdienen!” Het is maar beter geen commentaar op een dergelijke mentaliteit te leveren, doch in wezen verschilt ze weinig van de consequenties, verbonden aan het verboden lidmaatschap der N.S.B. en haar mantelorganisaties.

Tengevolge van de vordering der kerkklokken werd ook het fraaie carillon van den Bredaschen toren ernstig geschonden: 38 van de 46 klokken werden door de Duitschers geroofd en weggevoerd, waarvan echter een zeker aantal niet verder dan Tilburg kwam. Voorts moest ter bescherming van objecten, welke voor de Duitse weermacht en oorlogvoering van belang waren, ook hier ter stede een bewakingsdienst tegen sabotage worden ingesteld. Hoewel enkelen den moed hadden ook dezen Duitschen dwangmaatregel op hun beurt te saboteeren, voldeden er toch maar te velen gedwee aan den oproep, dit in vergelijking met den tegenstand elders.

Winterhulp, de mismakke creatie der Nazies, moest dienen om ook de minder bedeelden van Breda in dezen moeilijken tijd eenig soulaas te bieden. Doch hoewel deze vorm van philanthropie reeds in November 1940 onder Duitschen druk een plaats moest veroveren onder de weldadigheidsinstellingen ter plaatse, met Kerstmis van dat jaar de eerste uitdeeling van waardebons plaats vond, heeft het instituut zich ook hier nimmer populair kunnen maken, louter en alleen omdat het een schepping der bezetters, veroveraars en vreemde indringers was. Datzelfde gold van den z.g. Volksdienst en andere instellingen der Edel-Germanen. Dat

¹⁾ P. M. Tutein Nolthenius, *De Houtvesterij Breda en hare houtvoorraad gedurende de oorlogsjaren 1940-1945, of Hoe het was en hoe het is, 1945*. Verder: Gemeenteverslag 1945, hfst. XVI, Bijzondere aangelegenheden.

kon echter in mindere mate worden getuigd van de gaarkeukens, die werden opgericht om de Bredasche bevolking van warme maaltijden te voorzien. Ook werd door het Gemeentebestuur een voorraad groenten opgeslagen, om eenigermate te kunnen voorzien in een behoefte, welke bij verkeersmoeilijkheden als gevolg van het lang aanhouden van een strengen winter zou kunnen ontstaan.

Ook op cultureel gebied deed de ijzeren greep van den bezetter zich reeds in het eerste bezettingsjaar gevoelen. Het door vroegere oorlogen zoo dikwijls gehavende stads- en gemeente-archief mocht in Mei 1940 in vollen omvang gespaard blijven, terwijl — dit uit voorzorg — de actieve archivaris, wln. Mej. D. C. J. Mijnsen, de belangrijkste stukken nog tijdens de eerste beide oorlogsdagen veilig had doen opbergen. Doch het gewone bezoekersaantal liep vooral in de eerste oorlogsmaanden sterk achteruit. Voorts werd de inlichtingendienst ten archieve zwaar belast door verzoeken tot het instellen van allerlei genealogische nasporingen, vooral uit Duitschland, dit in verband met de steeds luider gepropageerde rassenleer, de theorie van bloed en bodem, Germaansche stamverwantschap en sibbekunde en meer van dat fraais. Verdienstelijke burgers werden op grond van die verderfelijke rassentheorie op zijde gezet, als bijvoorbeeld de heer B. Gokkes, die per 30 September 1940 als zijnde van Joodschen bloede, werd ontheven van de waarneming zijner functie als leeraar in de Fransche taal- en letterkunde aan het stedelijk Gymnasium alhier, om spoedig daarna het wreede lot te ondergaan, dat den Nederlandschen Joden van allerlei rang en stand was beschoren. Ook de heer B. Cohen, reeds sedert 1921 lid van den Bredaschen gemeenteraad, werd ingevolge voorschrift van den Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie van de waarneming van zijn raadslidmaatschap ontheven.

De Luchtbeschermingsdienst, meestal afgekort als L.B., was al spoedig een tak van dienst, welke door organisatie en reorganisatie uitgroeide tot een soort vakgroep van daartoe geschoolde ambtenaren en vaklieden. Hoewel het gelukkig in Breda nimmer is voorgekomen, dat zij en masse in actie moesten komen, doordat de stad gedurende de eerste jaren van de Duitsche bezetting niet door een bombardement van eenigen omvang is getroffen, is het preventief karakter der actie van dezen dienst toch niet zonder goede resultaten geweest. In 1941 werd deze dienst als volgt georganiseerd.

Onder de vrijwilligers, die gezamenlijk den „zelfbeschermingsdienst” vormden, werd het bloksysteem ingevoerd, o.m. om door een georganiseerde burenhulp spoediger de nodige krachten voor de eerste hulpverlening te kunnen inzetten en de luchtbeschermingsgedachte nog meer ingang te doen vinden bij de bevolking. Tengevolge van de oprichting van een z.g. vaste kern op 5 Januari 1941 kon de dienst der vrijwilligers in verschillend opzicht worden beperkt. De vaste kern had een sterkte van 191 geoefenden. Door de leden van die kern werden dag en nacht verschillende over de stad verspreide posten bezet, die den uitkijkdienst en de beveiliging van de Groote Kerk met haar kunstschaten verzorgden, terwijl doorlopend ploegen gereed stonden, om in geval van brand, vernieling of persoonlijke ongevallen zoo spoedig mogelijk in samenwerking met de blokorganisaties de noodige hulp te verleen. Indien hierbij nog bijzonder technisch onderlegd personeel of speciaal technisch materiaal noodig was, werd een en ander door de daarbij betrokken gemeentelijke diensten geleverd.

Ten behoeve van de L.B. werd aan de Oude Vest een garage gebouwd, waarin een motorspuit en een auto konden worden geborgen. Op 7 Maart 1941 verleende de Raad verder een crediet voor het aanbrengen van electrische verlichting in een 23-tal openbare schuilgelegenheden. Haar aantal werd nog eenigermate uitgebreid, terwijl de dekking der bestaande loopgraven werd verbeterd.¹⁾

In 1942 heeft de L.B. slechts éénmaal hulp behoeven te verleen en wel op 29 Maart na den inslag van een brisanthbom en eenige brandbommen, waardoor een tweetal huizen aan de Havermansstraat werd verwoest en enkele panden tijdelijk onbewoonbaar werden.

Op 1 Augustus van datzelfde jaar had er een wijziging plaats in de topleiding. De Commissaris van Politie werd vanaf dien datum belast met de functie van Hoofd van den Luchtbeschermingsdienst. Bij de hulpverlening door den L.B. werden nu ook de Veterinaire Dienst, de Schade-Enquête-Commissie, de Distributiedienst en de.... Nederlandsche Volksdienst ingeschakeld.²⁾

De veranderingen in het bestuur der gemeente gedurende de bezetting zijn de volgende geweest.

¹⁾ Gemeenteverslag 1941.

²⁾ Gemeenteverslag 1942.

De heer B. W. Th. van Slobbe fungeerde gedurende het grootste deel der bezetting als burgemeester van de gemeente Breda. Benoemd zijnde bij Koninklijk Besluit van 30 Mei 1936 no. 100 met ingang van 1 Augustus van dat jaar, werd hij bij besluit van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 30 November 1942 met ingang van 1 Augustus 1942 herbenoemd. Ook in 1943 nam de burgemeester behalve de taak van den Gemeenteraad, die van het college van Burgemeester en Wethouders, alsmede die van de gemeentelijke commissiën waar, welker werkzaamheden nu bleven rusten. Op 31 December 1943 waren als wethouders nog in functie: de heeren J. M. Meeüs (financiën, gas- en lichtbedrijven), J. N. Kroone (sociale zaken), A. v. Haperen (land- en tuinbouw, slachthuisbedrijf, gemeentereiniging), J. C. van der Aa (onderwijs, cultureele zaken). Drs. J. S. de Groot, van 11 Juni 1942—1 Juni 1943 wethouder, werd als Nazidienaar in 1943 opgeroepen bij de Waffen S.S. voor den duur van den oorlog en vertrok op 1 Juni 1943 naar het buitenland. Bij besluit van 11 Maart 1944 van den Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie werd wegens verzet tegen de Duitsche maatregelen onmiddellijk ingaand ontslag verleend aan den heer B. W. Th. van Slobbe, uit zijn ambt van burgemeester der gemeente Breda, die eerst op den dag der bevrijding, 29 October 1944, zijn functie weer kon aanvaarden. In dien tusschentijd werd eerst de Duitschgezinde wethouder J. C. van der Aa door de bezetters voor stroopop gebruikt, terwijl daarna bij besluit van den Rijkscommissaris d.d. 17 Juli 1944 G. C. Blom tot burgemeester werd benoemd. Diens installatie als zoodanig, bijna zonder belangstelling van de zijde der burgerij, had eerst plaats op 19 Augustus 1944 en zijn korte ambtsperiode, een interregnum dat zich kenmerkte door serviele hulpverlening aan den vijand, zulks natuurlijk met opoffering der belangen van de Bredasche gemeenschap, eindigde met een weinig glorieuzen aftocht in gezelschap van den Duitschen garnizoenscommandant, toen deze de stad verliet. Sic transit gloria mundi! Wethouder van der Aa had zich reeds na den dollen Dinsdag in September '44 uit de voeten gemaakt als een der eerste semi-Edelgermaansche onderduikers en was dus zonder voorafgaande kennisgeving tijdelijk onvindbaar. Ondertuschen was den heer J. M. Meeüs met ingang van 2 Augustus 1944 door den toen in functie zijnden burgemeester op zijn verzoek eervol ontslag verleend als wethouder der gemeente Breda. Sedert 29 October 1944 traden weer als wethouder op de heeren Mr. E.

L. H. M. van Mierlo, J. N. Kroone, Mr. A. A. M. Struycken en A. van Haperen. Secretaris der gemeente bleef gedurende de geheele periode der bezetting de heer Mr. Ph. I. E. van Woensel.¹⁾ Onder de gemeentelijke Commissies, in 1943 opgericht en bestemd om mee te werken aan de cultureele verheffing van Breda, moeten nog genoemd worden behalve de hierna te beschrijven Heemkunde-commissie, de Cultureele Contactraad en de Cultureele Organisatie-commissie. Het spreekt vanzelf, dat tijdens den duur van de bezetting voor het werk dezer tijdelijke gemeentelijke commissies bij de Bredasche bevolking weinig belangstelling bestond.

Wat de nieuwe organisatie en gewijzigde benaming der gemeentelijke politie onder Duitschen druk betreft, deze kwam eveneens in 1943 tot stand, zonder dat daardoor, met uitzondering van individuele gevallen van hulpverlening aan den vijand door enkele politiemannen, in het algemeen het wezen van het korps zich in Deutsch-freundlichen geest wijzigde. Die organisatie zag er toen als volgt uit: 1 Majoor, 1 Kapitein, 5 Opperluitnants, 1 Onderluitenant, 10 Hoofdwachtmeesters, 74 Opperwachtmeesters en 9 Wachtmeesters van Politie, voorts 6 administratieve ambtenaren en 4 Telextelefonisten. Een Hoofdwachtmeester en een Opperwachtmeester van de Gemeente-politie moesten ten slotte dienst doen bij den Duitschen Sicherheitsdienst te Breda, terwijl ter bewaking van het Gew. Arbeidsbureau alhier werden gedetacheerd 9 Wachtmeesters van Politie, behorende tot het Politie-bataljon Amsterdam.

Ook dient nog even de aandacht te worden gevestigd op andere, tengevolge van de bezetting en de oorlogsomstandigheden in deze gemeente gevestigde instanties, bureaux, commissies en nieuwe takken van dienst: evacuatie-bureau, heemkunde-commissie, centrale- en fabriekskeuken, beplantingen in dienst van de voedselvoorziening, uitbreiding van den distributiedienst enz., de zorg voor de volksgezondheid en de daarbij ingeschakelde instanties. Tengevolge van de door de bezettende macht gelaste evacuatie van het eiland Walcheren vestigde zich in Augustus 1942 een 400-tal Zeeuwen — voornamelijk ouden van dagen — te Breda. In de laatste maanden van 1943 werd dit aantal nog vermeerderd met een honderdtal personen, voor het meerendeel afkomstig uit

¹⁾ Het bovenstaande is samengesteld met behulp van enkele gegevens uit de Gemeenteverslagen 1941-'44, passim.

's-Gravenhage en Rotterdam. In verband met de komst der geëvacueerden werd in de eerste helft van Augustus 1942 hier ter stede een gemeentelijk Evacuatie-bureau gevestigd. Bij besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken van 19 October 1942 werd de gemeente Breda gerangschikt onder de gemeenten, waarvoor een vestigings- en verhuisverbod geldt. Dit besluit trad op 21 October d.a.v. in werking. Het Evacuatie-bureau kon wel ontheffing van dit verbod verleen, maar deed dit met betrekking tot het vestigingsverbod slechts in uitzonderingsgevallen.¹⁾ Het aantal geëvacueerden en oorlogsvluchtelingen, dat op het einde van 1943 te Breda verbleef, bedroeg 576, waarvan de meesten uit Zeeland afkomstig, namelijk 358, voorts uit 's-Gravenhage 137 en uit Rotterdam 46.²⁾

De noodzaak en zelfs de onmisbaarheid van zulk een bureau deden zich inderdaad onmiddellijk gevoelen, toen Breda zijn poorten openstelde voor de van huis en haard verdreven Zeeuwsche evacués. Doch niet ieder zal zulks erkennen met betrekking tot de heemkunde-commissie, waarin desondanks prominente figuren op cultureel gebied te Breda zitting namen. Naar aanleiding van een circulaire van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming (I) werd in Augustus 1942 met betrekking tot het adviseeren betreffende vraagstukken van natuur- en cultuurbescherming een plaatselijke heemkunde-commissie in het leven geroepen. Tot leden dier commissie werden door den burgemeester gekozen vertegenwoordigers van verschillende cultureele vereenigingen e.d. te dezer stede. Voorts maakten de gemeente-archivaris, de directeur van Openbare Werken en de directeur der Beplantingen ambtshalve deel uit van die commissie. Behalve door het uitschrijven van een prijsvraag met betrekking tot het bevorderen van het Bredasche stadsschoon heeft deze commissie overigens weinig van zich doen spreken. En thans, na de bevrijding, zal haar rol op heemkundig gebied in de door het dusgenaamde Departement voorgeschreven richting wel heelemaal zijn uitgespeeld. Van meer blijvenden aard zal een eveneens in 1942 ingestelde commissie zijn, namelijk die welke de totstandkoming van een op wetenschappelijken grondslag staande geschiedbeschrijving van Breda beoogt. Daartoe werd in genoemd jaar op uitnoodiging van den burgemeester een com-

¹⁾ Gemeenteverslag 1942.

²⁾ Gemeenteverslag 1943.

missie gevormd, welke tot taak heeft een geschiedenis der stad en gemeente Breda samen te stellen, welke kan voldoen aan de hoogste eischen op lokaalhistorisch en algemeen historiographisch gebied. De stof voor dit werk, waarmee jaren van vooronderzoek zijn gemoeid, werd verdeeld over een aantal deskundige medewerkers, die ieder een eigen terrein van het historische onderzoek bestrijken, terwijl een uit hun midden gevormde commissie van redactie er toe meewerkt, om toch een aaneensluitend geheel te verkrijgen.

De steeds ongunstiger geworden gevolgen van den oorlogstoestand deden zich vooral op het gebied der voedselvoorziening gelden, terwijl ook aan vele andere directe levensbehoeften steeds meer gebrek kwam. Het aantal der artikelen, welke als distributiegoederen werden aangewezen, breidde zich reeds in 1942 onrustbarend uit. De distributiedienst onderging diensgevolge in dat jaar een belangrijke uitbreiding. De taak van dezen dienst werd steeds moeilijker, daar men zich hier tegelijkertijd zag geplaatst tegenover een enorm stijgend aantal aanvragen en een belangrijk verminderde toewijzingsmogelijkheid, vooral het gevolg van de telkens stijgende vorderingen der Duitschers, die het grootste deel van den goederenvoorraad voor zich opeischten.

De centrale keuken en de fabriekskeuken voorzagen door het verstrekken van volledige maaltijden aan een bepaald deel der bevolking en van bijvoeding aan het personeel van bepaalde bedrijven en fabrieken, in een dringende behoefte. Door de centrale of z.g. burgerkeuken werden alleen in 1942 niet minder dan 228067 warme maaltijden verstrekt. Ongeveer de helft daarvan werd gratis uitgereikt aan daarvoor in aanmerking komende gezinnen; 5000 kwamen tegen kostprijs alleenwonenden ten goede, terwijl de rest tegen betaling van f 0.10 aan het financieel minder draagkrachtige deel der bevolking werd verstrekt. In 1943 bedroeg dit aantal 106959 porties door vermindering der grondstoffen. Het gemiddeld aantal deelnemers aan de maaltijden der centrale keuken bedroeg 731.

De fabriekskeuken heeft in datzelfde jaar 1374881 liter warm eten uitgegeven aan het personeel van plm. 50 fabrieken en bedrijven. Hieronder waren ook begrepen leerlingen van buiten de stad, die de Ambachtsschool en de beide scholen voor buitengewoon lager onderwijs St. Jansschool en St. Rosaschool bezochten. Aan personeel van sommige gemeentelijke takken van dienst werd ook bijvoeding verstrekt.

Gemiddeld maakten 7056 personen gebruik van de fabrieksvoe-
ding. Daar het verstrekken van bijvoeding afhankelijk was van
de toestemming van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening
in Oorlogstijd, konden lang niet alle bedrijven, die zulks voor hun
personeel wenschten, bijvoeding verkrijgen. In 1943 was de capa-
citeit der centrale keuken nog groter dan in 1942, namelijk 767365
porties.

Ter aanvulling van het voedseltekort en mede ter voorziening
in den voedselnood werd voorts een oppervlakte van plm. 12 H.A.
van parken en plantsoenen in deze gemeente beteeld met voe-
dingsgewassen en wel plm. 7 H.A. met aardappelen en plm. 5 H.A.
met bruine boonen. Hiervan werden plm. 85000 kg aardappelen
en 4550 kg bruine boonen verdeeld onder de plaatselijke inrich-
tingen ter verzorging van weezen en andere jeugdige personen
en onder behoeftigen. De resteerende hoeveelheid aardappelen
werd aan de Vereeniging tot Behartiging van den Nederlandschen
Aardappelhandel (V.B.N.A.) gezonden, het restant bruine boonen
werd als pootgoed gebezigd. Ook bleef de goede gewoonte ge-
handhaafd, om voor rekening der gemeente een voorraad groen-
ten op te slaan, ten einde bij een eventueele verkeersstremming
tijdelijk in de behoefte aan dit onmisbare artikel te kunnen voor-
zien: in 1942: 21056 kg peen, 23192 kg uien en 22211 kg kool-
raap; in 1943: 120000 kg aardappelen, 3900 kg bruine boonen,
10000 kg koolraap en voorts eenige duizenden koolen.

Bijna op elk terrein maakte de Duitsche bezetting iets stuk of deed
afbreuk aan den goeden gang van zaken. Om dit nog met enkele
feiten uit de Gemeente-verslagen te illustreeren. Het bezoek aan
de Openbare Leesalen en Bibliotheken hier ter stede verminderde
steeds meer door het verdwijnen van de aan de Nazies minder
welgevallige tijdschriften en dagbladen, waarvoor in de plaats
kwam propagandalectuur, welke als ongewenscht geestelijk voed-
sel ter zijde werd gelegd. Het gebouw van het O.L. Vrouwe-Lyceum
werd reeds dadelijk door de Duitsche weermacht gevorderd en in
Mei 1942 ook dat van de R.K. Militairen Vereeniging aan de
Zwaanstraat, waar de lyceïsten tot dusverre onderricht ontvingen,
zoodat het groot aantal leerlingen dezer inrichting (ruim 200) toen
moest worden ondergebracht in het gebouw der U.L.O.-school van
het Departement Breda van de Maatschappij tot Nut van 't Alge-
meen aan de Bouwerijstraat. Men hielp elkaar wel zooveel mo-
gelijk, doch telkens stak de Duitsche bezetting weer ergens een
spak in 't wiel door haar niets en niemand ontziende vorderingen

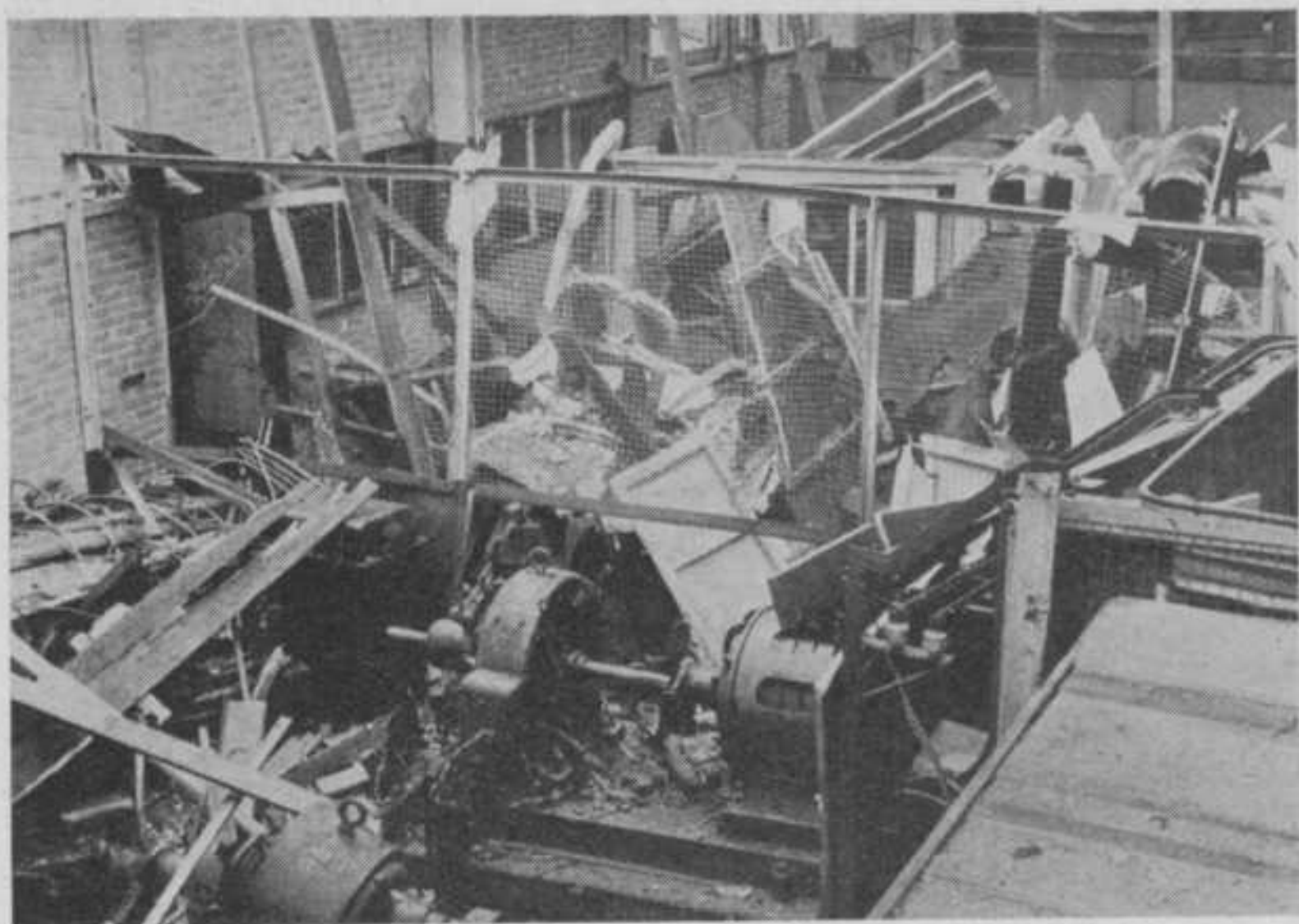

*Post- en Telegraafkantoor Keizerstraat, door de Duitschers
met springladingen vernield, op het moment van uitslaanden brand*

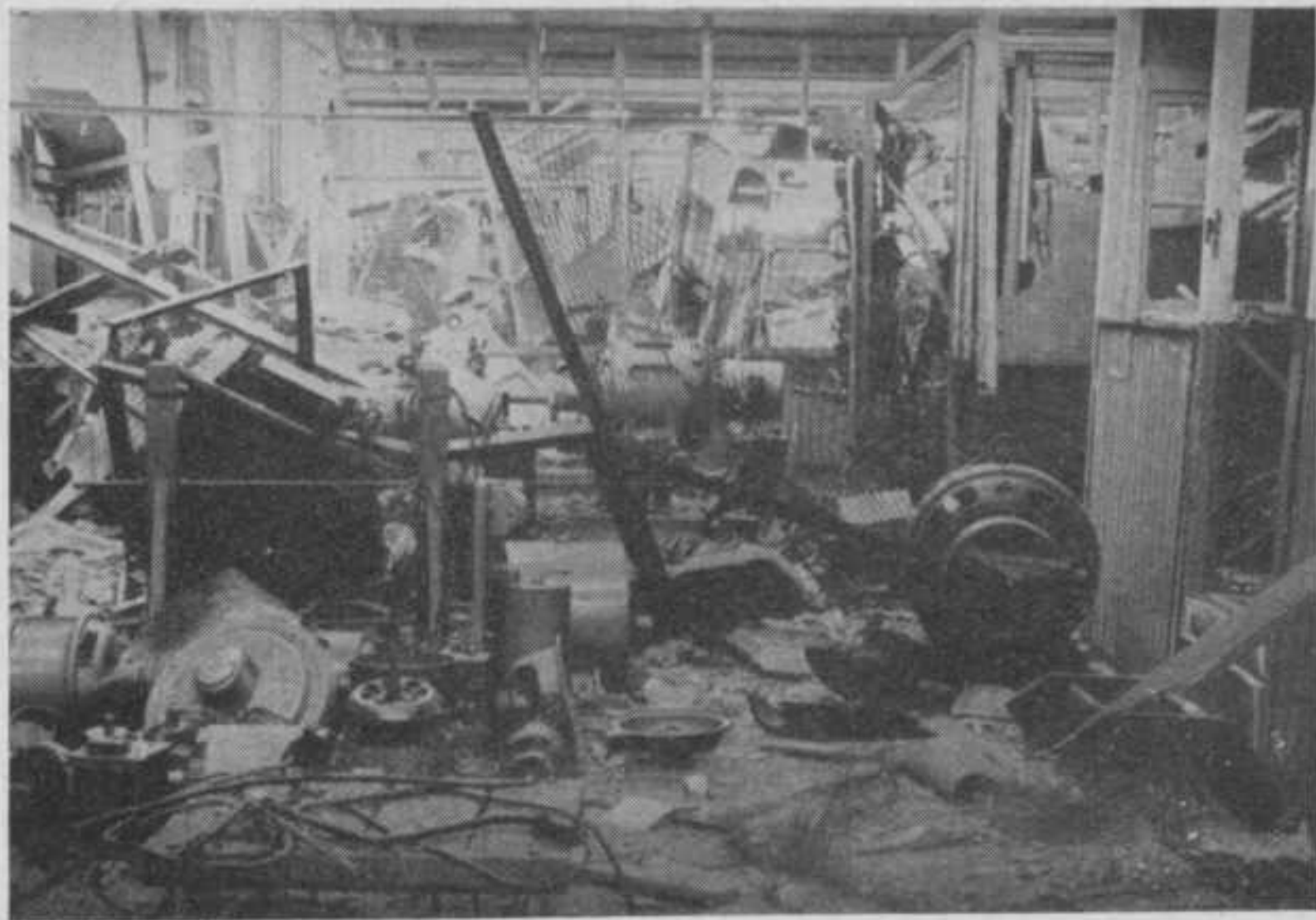

*Pogingen van de Bredasche brandweer om den brand in het vernielde
Post- en Telegraafkantoor te blusschen*

Foto's A. J. Boogaard, Breda

*Door een Duitsch Sprengkommando vernield
Interieur van de Machinefabriek „Breda” v/h Backer & Rueb, Speelhuislân*

*Aanblik van de vernielde electrische reparatie-afdeeling in dezelfde fabriek
dadelijk na de vernieling door de Duitschers*

en inbeslagnemingen. De R.K. Huishoud- en Industrieschool moest beschikbaar worden gesteld voor het geven van lessen aan de Deutsche Frauenschaft, terwijl sedert November 1942 de Deutsche weermacht het gebruik opeischte van een lokaliteit met daarin aanwezige leermiddelen van de Ambachtsschool voor het geven van onderricht in autotechniek. Het aantal leerlingen der Avondschool voor Ambachtslieden, doorgaans meer dan 500, liep snel terug door de tewerkstelling in Duitschen Arbeidsdienstplicht, terwijl de R.K. Land- en Tuinbouwschool bijzonder zwaar werd getroffen door de interneering van den directeur dier inrichting, Dr. I. Rietsema. Uitzending van zwakke kinderen op advies van het geneeskundig schooltoezicht kon in de meeste gevallen ook al niet plaats hebben, doordat verschillende koloniehuzen voor oorlogsdoeleinden werden gevorderd. Het schoolverzuim nam hand over hand toe door het toenemend gebrek aan kleding en schoeisel, alsmede door de groeiende onverschilligheid van ouders en leerlingen. De verandering in de regeling der melk-distributie in 1942 veroorzaakte, dat het aantal kinderen, die op school melk mochten drinken, aanmerkelijk terugliep: in 1941 werd aan 8831 kinderen nog 138389 Liter melk verstrekt; in 1942 slechts aan 2900 kinderen 64490 Liter.

Op het terrein van Maatschappelijke Steun en Voorzorg greep de Duitscher eveneens met ruwe hand in door o.m. in 1942 de Centrale Werkplaats voor Jeugdige Werkloozen te misbruiken voor den arbeidsinzet. Het verblijf in deze inrichting werd beperkt en wel voor 18 jaar en ouder tot 3 maanden met daarna verplichte werkaanvaarding in Duitschland gedurende minstens één jaar en voor jongeren tot 6 maanden. Vanaf 1 Januari 1942 werd voorts aan acht organisaties het recht op verdere subsidiëering harer werkloosheidskassen ontzegd ten behoeve van de tegen werkloosheid verzekerde georganiseerden. Met ingang van 1 Juli d.a.v. werden de organisaties, aangesloten bij het N.V.V., ten getale van 16, opgeheven. Sedert dien tijd trad daarvoor in de plaats het z.g. Nederlandsche Arbeidsfront (N.A.F.), door den Nederlandschen arbeider echter ter zijde geschoven, ook in Breda. De uitkeering in 1941 nog f 747620.55, liep in 1942 terug tot f 40045.64.

Een belangrijk werk, waarvan we maanden na de bevrijding nog profiteerden en waarvoor we deswege hoogst dankbaar mogen zijn, werd op het einde van 1942 begonnen, namelijk de onderbouw van een ruimte op het terrein van de suikerfabriek en -raffinerij „Wittouck" aan de Markkade, waarin het provisorium

voor stroomlevering moest worden gemonteerd, als het bij eventuele beschadiging van de P.N.E.M.-centrale door oorlogsgeweld dienst zou moeten doen. Zelf hebben de Duitschers kort na de bevrijding van Breda deze provinciale centrale vernield en zij kwamen even te laat, om ook het Bredasche hulpstation te verwoesten, zoodat men toen voor de lichtvoorziening daarmee nog eenigermate geholpen was.¹⁾

De vischmarkt, eens de roem van Oud-Breda, werd met ingang van 1 Januari 1942 voorloopig opgeheven, doordat hier ter stede geen verse visch meer werd aangevoerd. Immers dit belangrijke volksvoedsel werd uitsluitend voor de Duitschers gereserveerd. Ook gedurende de jaren 1943 en '44 werd geen vischmarkt gehouden.

De verwildering en verwording, zedelijke ontarding en de tucheloosheid der jeugd, niet minder bedenkelijke gevolgen van den oorlog als de nijpende voedselnood voor het lichamelijk welzijn, moesten ook te Breda krachtig worden bestreden. Toen de jeugd zich alhier in steeds ernstiger mate schuldig maakte aan vernieling van gazons en gewassen, vaardigde de burgemeester een verbod uit voor personen, beneden den leeftijd van 15 jaren, om zich zonder behoorlijk geleide in openbare parken te bevinden. In verband daarmee werd den 10den Maart van het jaar 1942 door hem eveneens vastgesteld een verordening tot wering van cafébezoek door jeugdige vrouwelijke personen, gevolgd door een verordening van 3 Juni betreffende het zich des namiddags na zonsondergang op den openbaren weg bevinden van jeugdige vrouwelijke personen.

¹⁾ De montage kwam op 6 Maart 1943 gereed en reeds op 10 Maart d.v. kon proef gedraaid worden. Deze hulpvoorziening tot verschaffing van kunstlicht in tijd van nood was een daad van wijs beleid, die zoowel den gemeentelijken autoriteiten als den particulieren initiatiefnemers tot eer strekt en waarvoor na de bevrijding dan ook met recht hulde werd gebracht, inzonderheid aan de directie en technische afdeling van de suikerfabriek C.S.M. „Wittouck”. Op 29 October 1944, des n.m. 13.20 uur was het voor Breda en omgeving niet meer mogelijk electriciteit van de P.N.E.M. te betrekken. Het 50 k.V. station van de P.N.E.M. aan den Terheydenscheweg werd namelijk op genoemd tijdstip door een Sprengkommando van de Deutsche Weermacht opgeblazen (Verslag Electriciteitsbedrijf gem. Breda 1944). Door inschakeling van een der generatoren van 200 K.V.a. van de N.V. Stoomchocolade- en Cacaofabriek Kwatta aan den Nijverheidssingel kon nog denzelfden dag reeds weer stroom worden geleverd aan de Gasfabriek en het St. Ignatiusziekenhuis, alsmede den volgenden dag aan het Lazareth van het Poolsche leger in de St. Josephstraat te Breda, dit met behulp van het provisorium aan de suikerfabriek. Woensdag 1 November d.v. kon de stad reeds gedeeltelijk van stroom worden voorzien.

Een belangrijke maatregel, die intusschen een schril licht werpt op de door de Duitschers veroorzaakte demoralisatie, was de beschikking van den burgemeester van Breda d.d. 25 Februari 1943 betreffende de bescherming van de jeugd, namelijk het verbod tot het zich des namiddags na zonsondergang buiten ophouden van ongehuwde jeugdige vrouwelijke personen, waardoor de minder strenge verordening van 3 Juni 1942 kwam te vervallen. Tegen meisjes onder „bescherming” der leden van de Duitse Weermacht was begrijpelijkerwijze geen maatregel te treffen, wilde de politie zelf niet op de allernaamzaamste wijze worden getroffen.

Toen met ingang van 1 Januari 1942 de uitbreiding van het grondgebied der gemeente Breda met gedeelten der gemeenten Ginneken en Bavel, Princenhage en Teteringen een feit was geworden ¹⁾, was er een voor velen welkome gelegenheid om de namen van een dertigtal straten te wijzigen. Was deze annexatie op zich zelf voor niet weinigen, speciaal in Ginneken, een betwistbaar punt, als onder de Duitse bezetting tot stand gekomen en daardoor niet overeenkomstig de Nederlandsche wetgeving bekrachtigd, tegen den wil van de meeste ingezetenen van de geannexeerde gebieden, des te hatelijker voor onze nationale en Oranjegezinde gevoelens was de afgeperste verandering der straatnamen, die de herinnering levendig houden aan de leden van het Oranjerhuis. Ingevolge voorschrift van den Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie voor het bezette Nederlandsche gebied d.d. 3 Januari 1942 kregen namelijk een tiental straten, parken en bruggen, welker namen waren ontleend aan die van de levende leden van het Koninklijke Huis, een anderen naam. Kleinzielig gedoe van den bezetter, tergend voor hen, die zulke kinderachtige voorschriften moesten uitvoeren, ergeniswekkend in het oog van iederen waren Bredaschen vaderlander.

Tot de gewijzigde sociale maatregelen, waartoe ook het bestuur van de gemeente Breda werd verplicht onder den druk van den bezetter, behoort de wijziging van den maatschappelijken steun en de werkloozenzorg. Op het einde van 1943 waren er weliswaar

¹⁾ Krachtens beschikking van den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken, d.d. 23 December 1941.

²⁾ Vgl. de brochure van wln burgemeester Serraris, Herstel van de Gemeente Ginneken en Bavel (1945) en een brochure met gelijke strekking van den oud-secretaris van deze gemeente, den heer A. G. Bastiaansen, Zelfverdediging of Zelfbeschuldiging? (1945).

slechts acht werklozen meer, die voor steunverlening in aanmerking kwamen, want de Duitschers zorgden wel dat de werkloosheid, hoe dan ook, uitgebannen werd, terwijl de Centrale Werkplaats voor jeugdige werklozen reeds per 1 Januari 1943 door het Rijk van de gemeente was overgenomen. Loonende werkverruiming aan werkloze hoofdarbeiders, herscholing van werklozen, steun aan kleine boeren en wachtgeld en aan industrieën werden slechts in de meest urgente gevallen verleend.

Met ingang van 4 Juli 1943 werd ingevolge de nieuwe sociale wetgeving het recht op subsidie van de werklozenkas van het Nederlandsche Arbeidsfront ingetrokken, waardoor de werkloosheidsverzekering tijdelijk werd stopgezet. Waardebons voor melk aan kinderen van behoeftigen, klompen aan schoolkinderen, hout en doringkluiten aan armlastigen, sociaal werk in het gezin en bezoek aan een 20-tal asociale gezinnen werden nog regelmatig opgenomen in het gemeentelijk program van het maatschappelijk werk, terwijl ten bewijze, dat er nog steeds veel geld onder het volk was tijdens de bezetting, ook even mag worden aangestipt, dat de Bredasche Volkscredietbank het aantal aanvragen voor een leening in het jaar 1943 snel zag dalen.

Door toenemend gebrek aan kleding, schoeisel en voedsel, stijgende onverschilligheid der ouders en de ontwrichting in vele gezinnen door de voortdurende afwezigheid van het gezinshoofd steeg het schoolverzuim in 1943 en 1944 daarentegen snel. Ook de hygiënische verzorging der kinderen bij gebrek aan zeep en kleeën liet veel te wenschen over: ongedierte, scabiës en besmettelijke huidaandoeningen werden op sommige scholen algemeen. Bij het onderzoek door het Geneeskundig Schooltoezicht is gebleken, dat te Breda sinds 1939 het gemiddeld gewicht der kinderen van de 1ste klasse met 0.96 kg en de gemiddelde lengte met 1.76 cm waren afgenomen. Verder verhinderden de oorlogsomstandigheden de regelmatige uitzending naar buiten van kinderen, die daarvoor in aanmerking kwamen (in 1943 van de 108 schoolkinderen slechts 28 !). Verstrekking van vitamine C-tabletten, later ook van A-tabletten, aan de kinderen kwam aan dit en vele andere tekorten slechts ten deele tegemoet. Doordat de Duitse bezettings-autoriteiten het Sportfondsenbad vorderden voor het baden van militairen, konden de leerlingen der lagere scholen in 1943 en '44 ook al geen schoolbaden gaan nemen. En het schoolmelksysteem verloor toen eveneens al zijn stabiliteit door beperkingen der melkdistributie en andere oorzaken. Zoo werden de

belangen van de jeugd onder invloed der bezetting stuk voor stuk benadeeld.

Om nog op een ander gebied een paar voorbeelden te noemen. In 1943 werd uit anti-semietische overwegingen der bezetters het vak Hebreeuwsch van het leerplan van het Gymnasium geschrapt. Aan de Ambachtsschool en de daaraan verbonden Avondschool voor Ambachtslieden werd het onderwijs geremd door gebrek aan de noodige materialen en gereedschappen, terwijl ten behoeve der Duitse Weermacht een aantal leermiddelen werd gevorderd en een aantal leerlingen, vrijwillig of gedwongen, voor den „arbeidsinzet“ naar Duitschland vertrok.

Voor al in de jaren 1943 en '44 werd de zorg voor de volksgezondheid een steeds nijpender vraagstuk door gebrek aan geneesmiddelen en ziekenvoeding, ondermijning van den lichamelijken en geestelijken weerstand der bevolking door de Duitschers, waardoor ook te Breda het aantal ziektegevallen snel steeg. Voorzoo ver deze vielen onder contrôle van den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst, blijkt uit het Gemeenteverslag over het jaar 1943, dat het aantal besmettelijke ziekten (inz. roodvonk en diphtherie) van 316 in 1942 steeg tot 390, doch wie zal de vermeerdering van tuberculose, venerische ziekten enz. in cijfers uitdrukken? Wel werd in 1943 herhaaldelijk gelegenheid gegeven tot inenting tegen diphtherie en pokken. Zoowel het geboorte- als het sterftecijfer vertoonde aanvankelijk nog een lichte stijging.

Ook uit het aantal lijken, dat in het jaar 1944 te Breda ter aarde werd besteld, vergeleken met dat in de daaraan voorafgaande jaren, blijkt het veel hooger sterftecijfer en de verminderde gezondheidstoestand. Zie hier eenige cijfers ter illustratie van dit verschijnsel. In 1944 werden bijgezet:

Op de R.K. begraafplaats Zuylen	639 lijken (v.j. 451)
Op de Prot. begraafplaats Zuylen	141 lijken (v.j. 100)
Op de Prot. begraafplaats De Bieberg	74 lijken (v.j. 26)
Op de Prot. begraafplaats achter de kerk van de Ned. Herv. gemeente te Ginneken	15 lijken (v.j. 7)
Op de R.K. begraafpl. aan den Kerkhofweg	72 lijken (v.j. 65)
Op de R.K. begraafpl. achter den Tilburg- schen weg	28 lijken (v.j. 18)

Na de bevrijding leed de bevolking van Breda veel schade door artillerie-bombardementen van de nog aan de rivieren standhoudende Duitse achterhoede, doch het meest door het V1 en V2 wapen, hetwelk naar Antwerpen gelanceerd, een baan had over

Breda en wel ongeveer in de lijn van den Driesprong (Teteringschedijk) naar de R.K. kerk te Effen. Vele van deze projectielen veroorzaakten tot in wijden omtrek schade en niet enkel glasschade, doch een aantal boerderijen en woonhuizen werden op deze wijze door voltreffers geheel of gedeeltelijk vernield. In totaal vielen er op het grondgebied der gemeente Breda 25 VI's, waardoor een vrij groot aantal lichtgewonden en 22 doden te betreuren waren. Gelukkig viel er geen enkele in de binnenstad. Op 29 Maart 1945 bleven de VI's voor het eerst geheel weg. Wie telt echter de gevolgen dezer aanvallen op het zenuwgestel van honderden ingezetenen gedurende deze benarde periode?

Gedurende het bevrijdingsjaar met zijn talrijke bombardementen in de buurt der stad hadden plaats 107 branden, waarvan 13 groote uitslaande branden, terwijl 14 hun oorzaak vonden in oorlogshandelingen en vier maal om dezelfde reden werd uitgerukt voor hulpverlening aan randgemeenten. Van enkele dezer blussingen of pogingen tot blussing volgt hier een kort overzicht, voorzover deze in verband stonden met oorlogshandelingen.

10 Juli. Op de daken van twee woningen, gelegen aan de Marathonstraat 21 en Vijverpark 114 bleek phosphorrubber te branden. Door het afhaken van de pannen en deze in het water af te borstelen, werd deze brand geblusht.

21 Juli. In een woning, gelegen aan de Merelstraat 22, was een granaat ingeslagen. Bij aankomst van de brandweer bleek deze granaat geen brand te hebben veroorzaakt.

4 September. Een groote uitslaande brand in de opslagplaatsen der Duitsche Weermacht, gelegen achter de veilinggebouwen, door de Duitschers in brand gestoken, waardoor 2 loodsen met groote hoeveelheden gereedschap verbrandden.

5 September. Een groote uitslaande brand in de Prinses Juliana-school, gelegen aan het Van Coothplein. Door ontploffing was een gedeelte der school in brand geraakt. Het schoolgebouw was in gebruik bij de Duitsche Weermacht.

5 September. Een groote uitslaande brand in het E.K. huis, gelegen aan de Boschstraat 49. Het gebouw was in brand gestoken door de Duitsche Weermacht. Een gedeelte van het gebouw is verbrand met installaties van de Duitschers.

3 October. In de St. Annaschool aan den Haagweg bleek een granaat te zijn ingeslagen, echter zonder brand te hebben veroorzaakt.

Ook hielp de Bredasche brandweer aan de blussing van den

brand te Roosendaal, waar op 31 Mei 1944 uit wijden omtrek om hulp werd verzocht, toen de omgeving van het groote grensstation daar was gebombardeerd. Met 1 autospuut en 2 motorspuiten werd gedurende 1 uur op open water gewerkt en met 8 stralen aan de blussching deelgenomen. De Duitschers maakten door z.g. vordering half October van dat jaar de Bredasche brandweer nog even afhandig: 1 motorrijwiel met zijspan, 5 personenauto's en 1 trekker. Tijdens en na de bevrijding zijn vooral onderstaande beide gevallen nog de aandacht waard.

29 October. Een groote binnenbrand in het postkantoor, gelegen aan de Keizerstraat, ontstaan door ontploffingen, die brand veroorzaakten in de verschillende zalen en waardoor het fraaie postkantoor geheel vernield is.

26 December. Een groote uitslaande brand in café De Graanbeurs aan de Reigerstraat. Oorzaak was waarschijnlijk het stoken van een open haard, waardoor de vloer is gaan branden. Verbrand zijn de woning met achterliggende zalen met meubilair en cantine-voorraden van het Engelsche leger.

Intusschen was de toestand er voor de Duitschers in Brabant niet beter op geworden sinds de geallieerde legers van uit Frankrijk door België naar ons land oprukten. De lezer herinnert zich nog levendig wat na den beslissenden D-Day, 6 Juni 1944, geschiedde, toen de bevrijding van West-Europa een aanvang had genomen. Slechts enkele belangrijke data worden hier gememo-reerd, om de voornaamste gebeurtenissen, aan de bevrijding van Breda voorafgaande, uit dat voor ons allen zoo spannende historische jaar 1944 nog eens voor den geest te halen: 4 Augustus: de slag om Frankrijk in vollen gang; 15 Augustus: geallieerde landing in Zuid-Frankrijk; 23 Augustus: Parijs en Roemenië bevrijd; 3 September: Brussel door de Engelschen en Amerikanen bevrijd; 5 September: Engelsche en Nederlandsche troepen steken het Albertkanaal over; 6 September: Belgische regeering keert uit Londen naar Brussel terug; 11 September: Engelsche troepen overschrijden de Nederlandsche grens bij Valkenswaard en de Amerikanen de Deutsche grens bij Röntgen; 14 September: Maastricht en Eysden door de Amerikanen bevrijd; 17 September: eerste geallieerde luchtleger landt in Nederland bij Arnhem, Nijmegen, Tilburg en Eindhoven om de groote rivierovergangen te veroveren; Nederlandsche Spoorwegstaking; Nederlandsche Verzetsbeweging Zuid van de rivieren in actie; Poolse troepen overschrijden de grens van Zeeuwsch-Vlaanderen; 18 Septem-

ber: Eindhoven bevrijd; 27 September: mislukte slag om Arnhem geëindigd; 4 October: Putten op de Veluwe door de Duitschers gedeeltelijk verwoest, waarmede de ware oorlogsellende in Nederland niet slechts symbolisch doch ook effectief werd ingeleid. Voor Brabant werd deze Octobermaand van het jaar 1944 intuschen de bevrijdingsmaand, zij het dan na vaak aanhoudende en verwoede gevechten. Het begon met den aanval op 's-Hertogenbosch door de Engelschen op 22 October, de stoot tot de volledige bevrijding van dit gewest. Reeds twee dagen later werd het Duitse front doorbroken en werden als gevolg daarvan verschillende plaatsen zuid van de hoofdstad bezet, o.a. Best, Oirschot en Boxtel. Op 26 October volgde na verwoede straatgevechten de verovering van Den Bosch zelf. Tegelijkertijd werd ook in West-Brabant de aanval met kracht ingezet door de gezamenlijke actie van Poolsche en Canadeesche troepen, waardoor de geallieerde successen elkaar snel opvolgden: bevrijding van Tilburg op 27 October, idem Bergen op Zoom op 28 October, Breda en Wouw op 29 October, gevolgd door Roosendaal op 30 October. De operaties in West-Brabant waren vooral een succes, als men ze beschouwt in het licht der gezamenlijke geallieerde actie, om de Antwerpsche haven in gebruik te nemen voor den grooten aanval op Duitschland en tevens om een afgerond frontgeheel te krijgen met een lijn van Nijmegen via Den Bosch naar den Moerdijk, vervolgens via Walcheren en Zeeuwsch-Vlaanderen naar Antwerpen. Dit doel werd einde October in zoverre bereikt, dat alleen Walcheren, een deel van Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen en de Brabantsche Westhoek nog in Duitse handen waren, hetgeen in de eerste week van November radicaal veranderde, eerst door de geheele bevrijding van Zeeuwsch-Vlaanderen op 1 November, gevolgd door de Engelsche landing op Walcheren, waardoor op 3 November Vlissingen en Domburg, en op 7 November Middelburg en Veere, alsmede Willemstad werden bevrijd. Walcheren zoowel als de Westhoek kwamen nu weldra geheel in geallieerd bezit. De tegenstand der Duitschers in Brabant was gebroken, zoodat zij zich tot achter het Hollandsch Diep en de Bergsche Maas moesten terugtrekken en de haven van Antwerpen nu volledig ter beschikking van onze bondgenooten kwam.

Keeren we nu echter tot West-Brabant en Breda terug, om er nog even aan te herinneren hoe de Duitschers hier huishielden, om het ongeluk van hun verdrijving en vernietiging op een weerlooze

bevolking te wreken. Toen na de bevrijding van Brussel begin September geallieerde tankspitsen reeds waren doorgestooten tot Antwerpen en de haven der Scheldestad zoo goed als ongeschonden in bezit namen, wilde de B.B.C. vanuit Londen een handje meehelpen, daarin voorgegaan door Radio-Oranje, door de onjuiste bekendmaking, dat ook Breda gevallen zou zijn, een mystificatie, ontstaan volgens den een door de verovering van een gelijknamig Belgisch dorpje, volgens den ander door het feit, dat enkele vooruitgeschoven geallieerde eenheden **in de richting** van Breda waren opgerukt. Den Duitschers in Brabant werd daardoor de doodschrik op het lijf gejaagd en zij vluchtten op den bekenden Dollen Dinsdag (5 September) in hun traditioneele distancieeringsbewegingen, hetgeen men overigens van de knokploeg der Hermann Göring-divisie, die West-Brabant zou verdedigen, niet mocht verwachten. Op dem Weg zurück werd de plattelandsbevolking in deze contreien nog even uitgeschud onder het voorgeven van het Herrenvolk: „in der Heimat ist ja kein Fressen mehr“.

Maar spoedig bleek de radiovergissing — of is het een opzettelijke geallieerde truc geweest? — ook voor Breda en geheel Brabant een trieste oorlogswerkelijkheid te worden. Want nadat reeds op 15 Augustus het door de Duitschers bezette vliegveld van Gilze-Rijen door de Engelsche en Amerikaansche vliegers hevig was gebombardeerd, waardoor vooral het dorp Hulten zwaar werd getroffen, gevolgd door een tweeden zwaren aanval op 3 September, begonnen de Duitsche vernietigingsdetachementen zelf met hun verwoestingen, speciaal in Tilburg, o.a. de Centrale Werkplaats N.S., terwijl de Geallieerden nog maar steeds werden vastgehouden achter het Albertkanaal. En in de steden, ook te Breda, werden niet alleen vernielingen aangericht, doch toen bleek, dat de Geallieerden niet zóó snel konden doorstooten als aanvankelijk werd verwacht, legden de uit België teruggekomen Duitschers in allerijl versterkingen aan rondom Breda. Onze stad scheen nu dus nogmaals op een langdurig beleg te moeten rekenen, evenals in vroeger eeuwen en vele nu weer dapper geworden Duitschers voorspelden den burgers, die zoo dwaas waren met den vijand contact te onderhouden en zijn praatjes te gelooven, dat de Geallieerden hier met bebloede koppen zouden afdruipe en Breda niet meer zouden kunnen veroveren, dan als het een puinhoop was geworden! Dat ze niettemin nog zoo zeker niet waren van hun zaak, bewezen de Duitsche verdedigers van Breda reeds met te dezer stede, als overal elders, fabrieksinstallaties te vernielen,

openbare diensten als Gemeentereiniging e.a. auto's en ander rollend materiaal afhandig te maken, de gemeentelijke ambachts-school voor een deel leeg te rooven, uit de levensmiddelenbedrijven als die van de firma's Hooydonk, Voeten, Albada Jelgersma, alsmede uit sommige schoenzaken de restanten weg te halen en voorts alles te doen, wat we sinds jaar en dag van het Herrenvolk gewoon waren te ondervinden.

En toch kwam Breda er in deze periode, vergeleken met Tilburg, Roosendaal en Bergen op Zoom met aangrenzende dorpen, nog genadig af.

De Geallieerden kozen, behoudens een enkele vergissing, die elke oorlog nu eenmaal meebrengt, hun militaire objecten met zorg uit; de vijand daarentegen was er op uit, om de burgerij, die stil verzet bood tegen de Nazi-tyrannie, noodeloos te kwellen en brandde en moordde daarom luk raak.

Huybergen en zijn klooster waren reeds in vlammen opgegaan — 4 September — ,zonder dat de ter hulp gesnelde brandweer van Bergen op Zoom mocht ingrijpen. In de buurt van Wouw waren reeds 14 boerderijen door de Duitschers moedwillig in brand gestoken onder de valsche leuze: Krieg ist Krieg! Te Bergen op Zoom werden behalve de kademuren en haveninstallaties drie parochiekerken vernield (7—27 October), terwijl er in de fabrieken ter plaatse groote ravage werd aangericht. Terwijl de Engelsche bombardementsvliegtuigen te Roosendaal het station en de aangrenzende gebouwen evenals het spoorwegemplacement, post- en plaatskaartenbureau in September bij verschillende aanvallen grondig verwoestten, verergerden de Duitschers hunnerzijds den desolaten toestand nog in belangrijke mate met hun vernielingen uit louter vandalisme en wraak¹⁾, vooral toen de geallieerde legers steeds meer de Zuidergrenzen van Noord-Brabant naderden. Eveneens vernielden de aftrekkende Hunnen den molen en de kerk van Kruisland, gemalen, duikers en bruggen van de polders rondom Oud-Gastel en gaven in heel West-Brabant doorslaande bewijzen van hun vernielzuchtige neigingen, eigen aan despera-

¹⁾ Dit blijkt wel het duidelijkst uit hun zinnelooze verwoesting van kerken en kloosters, charitatieve instellingen en gebouwen, welke noodig en nuttig zijn voor geestelijke belangen van welke gezindte of partij dan ook en waarmee geen enkel militair doel kon worden nagestreefd of bereikt. Doch in den meest barbaarschen vorm door hun moord op kerkelijke en geestelijke leidslieden of burgerlijke gezagsdragers als b.v. in de dagen, aan de bevrijding voorafgaande, het vermoorden van kapelaan Kock te Welberg op 1 November 1944 en het dood-

do's en waar dit allerminst door de z.g. oorlogsnoodzaak geboden was, hoewel ze ook wisten daarmee geenszins de in October '44 oprukkende geallieerde troepen te kunnen tegenhouden. Polen en Canadeezen, Engelschen en Amerikanen drongen echter steeds verder door en lagen op 26 October in een lijn eenige kilometers Zuid van Tilburg, Breda en Bergen op Zoom. In een volgend hoofdstuk zullen we hun veroveringstactiek met betrekking tot Breda en in samenwerking met het ondergrondsche verzet alhier nader beschrijven, na eerst te hebben nagegaan, hoe zich in en om Breda de toestanden ontwikkeld hadden gedurende de onrustige maanden September en October 1944.

schieten van den burgemeester van Waalwijk, den heer E. C. J. Moonen op 6 September, den droeven dag na den dollen Dinsdag, of het wegvoeren van een boer te Zegge in de bevrijdingsdagen, omdat diens kind op den vloer zat te spelen met een model-vliegtuigje, waarop een paar cirkels geschilderd waren. „Das ist ein Tommie!“ was de verontwaardigde uitroep van de Duitschers en de arme vader moest het ontgelden. Ieder kent uit eigen omgeving dergelijke schurkenstreken van de barbaren, gepleegd in het Brabantsche gedurende den herfst van 1944.

HOOFDSTUK III.

Toestanden en illegale actie kort vóór de bevrijding. Hoe de bevrijding van onze stad strategisch en tactisch geschiedde door de Geallieerden van buiten met medewerking van diverse verzetsgroepen van binnen uit. De tactiek der Polen, Canadezen, Engelschen en Amerikanen.

Toen de Geallieerden na hun groote doorbraak in Normandië in Augustus 1944 zulke snelle vorderingen maakten: 23 Augustus Parijs; 3 September Brussel; 4 September de eerste tanks in Antwerpen, dacht menige inwoner van Breda ook al: nu nog één of twee dagen en dan zijn ook wij vrij! Trouwens aan de ongerustheid en nerveuze bewegingen der toen alhier en in heel Brabant en Noord-België gelegerde Duitsche troepen was het te zien, dat er groote dingen stonden te gebeuren. Doch geenszins in het tempo en bijna zonder offers, gelijk gehoopt en door velen verwacht werd. Wel werden inderhaast kwartieren opgebroken, auto's en andere voertuigen startklaar gemaakt en de toegangen tot de kazernes en andere militaire gebouwen opeens veel strenger bewaakt.

Vrijdag 1 September in den namiddag vertoonden zich reeds lange files van Duitsche auto's op Baronielaan, Haagweg en andere belangrijke verbindingswegen naar het Oosten en Noorden, tot in de uiterste hoeken bezet met militairen en — meest geroofde — goederen. Slechts af en toe werd de van alle kanten toegestroomde menigte, nieuwsgierig om dezen aftocht van een verslagen leger gade te slaan en daarmee vaak onverholen den spot te drijven, door de Feldgendarmerie verspreid en op Pruisische manier hardhandig uiteengedreven, doch al spoedig doken de nieuwsgierigen bij een andere halte weer op. De vluchtelingen zelf namen dezen aftocht van het eens zoo trotsche Duitsche leger trouwens niet zoo tragisch op en waren blij hun nu zwaar gehavend vaderland weer te kunnen opzoeken. Aan al de ballast: huisraad en pluimvee, keuken- en keldervoorraden en diversen, in de transport-colonnes meegevoerd, was verder duidelijk te zien, dat het een *saute qui peut* voor onzen vijand beteekende en dat er dus weinig voorbereiding aan het overhaaste vertrek was besteed.

Eenige onnadenkende en baatzuchtige toeschouwers kochten hier en daar den Duitschers cigaretten af, wisselden Fransch en Belgisch bankpapier tegen Nederlandsch geld, ruilden ganzen voor

flesschen jenever en bedreven in het algemeen een handeltje, dat niet strookte met de nationale eer. Gelukkig toonde het meereendeel der burgerij zich zijn vaderlandsche plichten beter bewust te zijn door luide zijn afkeuring te laten hooren over dit vuig bedrijf. En nog steeds werd het verkeer der Duitschers op de wegen door en rondom Breda drukker. Er werd reeds gemompeld, dat de Feldgendarmerie ook haar biezen pakte, de gehate Sicherheitsdienst en de gevreesde Grüne Polizei reeds verdwenen waren en dat ook de Ortskommandant met zijn staf aanstalten maakte om naar Dordrecht of elders te gaan. Sommige kopstukken der N.S.B. fietsten uiterlijk nog wel kalm door 's heeren straten, wellicht doordat ze het binnenshuis niet meer konden uithouden, doch vele vrouwen en kinderen van deze lieden zag men reeds gepakt en gezakt met koffertjes in groepjes naar het station trekken, waar een speciale trein voor hen gereed heette te staan. Of het „Oostland“, waarvan ze in „betere dagen“ zoo dikwijls gezongen hadden, hen nu zou opnemen? Slechts een enkel moedig Hitlerknaapje in zijn zwarte uniform met Hakenkruisband om den arm en een kwalijk bij zijn leeftijd passende dolk in den gordel maakte de wegen nog onveilig.

Doordat zelfs het verkeer niet meer geregeld werd op een wijze, zooals dat voorheen met snauwen en schreeuwen wel geschiedde, gebeurde het, dat heele files van auto's, komende uit de richting Baronielaan, inplaats van over te steken naar de Parkstraat en zoo via de singels te verdwijnen, in het centrum der stad belandden en daar verkeersstremmingen veroorzaakten. Dit werd mede in de hand gewerkt, doordat enkelen uit het publiek hier en daar de richtingsborden hadden weggenomen of opzettelijk een verkeerde route hadden opgegeven, natuurlijk met het doel om de verwarring onder het vluchtende leger nog te vergrooten en als symptoom van het verzet, dat nu wel ineens intens onder het volk leefde.

Van de Duitsche discipline was onder deze omstandigheden ook weinig meer overgebleven en de „joyeuse entrée“ van Mei 1940 had plaats gemaakt voor een gedesorganiseerde massavlucht van meest haveloos uitzierende militairen en zwaar gehavend materiaal. Maar de zware tanks, afweergeschut en andere artillerie waren nog niet te zien, zoodat al spoedig de conclusie kon worden getrokken, dat het eigenlijke Duitsche hoofdleger, dat in Noord-Frankrijk en België de Geallieerden trachtte tegen te houden, nog geenszins verslagen was en dat men misschien al te vroeg had gejuicht. De

een vroeg het den ander: zou het nu spoedig afgelopen zijn? Zouden de Bondgenooten nu weldra hier kunnen zijn?

Of zouden de Duitschers zich op andere punten in Nederland weer gaan versterken, misschien wel in Brabant en rond Breda en dus dit geweest en wellicht onze stad tot een tooneel van den strijd maken? De optimisten vertelden ter opluchting deze anecdote. Een Zwitsersch journalist vroeg aan Churchill, wanneer de oorlog afgelopen zou zijn. Deze antwoordde: „Ga naar Stalin, die heeft het grootste leger en kan het dus weten.” Maar Stalin verwees den nieuwsgierige naar Roosevelt. Dat was de man van het geld en geld beheerschte nog altijd de wereld. Roosevelt moest echter tot zijn spijt verklaren, dat hij niets definitiefs kon zeggen over het tijdstip der beëindiging van den oorlog, maar hij wilde den interviewer wel een tip geven, n.l. deze: „Ga naar Holland, daar kan iedereen je vertellen, wanneer de oorlog afgelopen is.”

Sloeg dit cynisme mede op de stellige verklaring van Radio Oranje op dien gedenkwaardigen 4den September, des Maandagavonds, toen we hier verblijd werden met de verrassende mededeeling, dat de Geallieerden reeds de buitenwijken van Breda hadden bereikt, hetgeen al spoedig door de B.B.C. werd bevestigd onder mededeeling, dat onze Bondgenooten den zoom van onze stad („the outskirts of Breda”) hadden bezet? Hoevelen alhier hebben toen niet achter of bij hun verborgen opgesteld radiotoestel zich de oogen uitgewreven of op zijn minst in spanning geluisterd naar de verlossende vuursalvo's van het geallieerde geschut, dat dan toch wel nader moest komen, maar intusschen nog weken lang op zich heeft laten wachten. Maar ook hoevelen zijn door dit misleidend bericht driest en overmoedig geworden, hebben te veel gewaagd en te veel verteld, o.m. over ondergrondse activiteit in dit rayon, waarvan de noodlottige gevolgen niet zouden uitblijven. Want de vijand en zijn handlangers lagen nog steeds op de loer, om van deze en andere geheimen gebruik te maken en als de Wehrmacht er in mocht slagen de tegenpartij nog een poos tegen te houden, het gat boven Merxem, de voorstad van Antwerpen, te stoppen, dan werd de ring om Brabant opnieuw gesloten, de tankval om Breda door Duitschers bezet, om den grooten weg voor snelverkeer Antwerpen-Breda-Moerdijk voor de Geallieerden af te sluiten. Breda werd dus nog niet prijsgegeven?

Inderdaad werd de bunker op den Rijsbergschenweg, die bij de tankval aansloot, nu weer bezet en we hadden hier te vroeg gejuicht, althans te veel hoop gehad op een snel doorstooten in de

richting der groote rivieren en dus ook op een gemakkelijke verlossing en bevrijding van Breda. Wel waren een paar Amerikaansche tanks dien nacht reeds in onze stad geweest, doch zij waren óf te veel vooruit getrokken en dus verdwaald óf ter verkenning vooruitgezonden, maar in elk geval zijn ze toen door enkele Bredasche burgers gesignaleerd. Berichten van de grens bewezen, dat er op dat moment in en om Brasschaet nog hard werd gevochten en dat alle geruchten van het passeeren der Nederlandsche grens door geallieerde eenheden al spoedig loos alarm bleken. Het code-bericht uit het geallieerde hoofdkwartier voor de verzetsbeweging, om zich gereed te houden, bleek eveneens voorbarig.

In de stad rondwarende, zagen we dikke rookwolken in de richting van Gilze opstijgen boven het vliegveld, een bewijs dat daar de Duitsche vernietigingsdetachementen weer bezig waren, terwijl ook in de vroegere Julianaschool aan het Van Coothplein, waar een Duitsche telefooninstallatie was, de zaak grondig werd vernield, hetgeen bovendien heel wat glasschade in den omtrek veroorzaakte. Toen doken ook weer de geruchten van ondermijning der verschillende kazernes, van het postkantoor en diverse bruggen en van het groote militaire voorraadmagazijn op de Gasthuisvelden op en werden voorspellingen gedaan, dat de daardoor veroorzaakte ontploffingen nog veel erger de binnenstad zouden teisteren. Doch een groot plakkaat bij den ingang der Chassé-kazerne meldde alleen, dat de „uiteengeslagen“ Duitsche manschappen zich aldaar moesten melden en op het middenterrein was men alleen bezig de munitie, welke niet meer vervoerd kon worden, tot ontploffing te brengen. Wat er 's avonds na zonsondergang gebeurde en vooral 's nachts, kon alleen de illegaal werkende Bredanaar en dat nog slechts ten deele vaststellen, en dat beperkte zich in hoofdzaak tot vernielingen op kleine schaal. Belangrijke troepenverplaatsingen konden nu echter niet meer worden gerapporteerd en zoo kwam er nog vrij kalm en tamelijk abrupt een eind aan de emoties van den Dollen Dinsdag. Een enkele verdwaalde boerenkar of ander vehikel met Duitschers of tot Duitschen militairen dienst gepreste Polen hotste nog door de straten, terwijl in den omtrek sommige Duitsche militairen het den boeren en buitenlui erg lastig maakten met eigenmachtige vorderingen, diefstallen en rooverijen. De soldaat leefde weer eens op den boer!

In deze dagen, toen er geen postverkeer meer mogelijk was, maak-

te het Roode Kruis per bulletin bekend hoeveel slachtoffers er in de verschillende steden en dorpen waren gevallen tengevolge van bombardementen en ander oorlogsgeweld, voorzover ze in de oorlogszône waren gelegen. Men telde er ook de slachtoffers van de Duitse terreur bij op. In een perceel aan de Zandberglaan kon men dan op het kantoor van het Roode Kruis eventueel nadere inlichtingen inwinnen en speciale Roode Kruis-koeriers zorgden voor het transport dezer berichten. Door de radio beluisterden we in spanning, hoe de Geallieerden bleven hangen voor de bruggehoofden der Noord-Belgische kanalen en verder in de buurt van Merxem aanvallen en tegenaanvallen deden, dat speciaal de Nederlandsche Prinses Irene-Brigade bij Beringen Duitse tegenaanvallen met succes had afgeslagen. En we vertelden elkander, dat deze brigade grootendeels bestond uit landgenooten, die in 1940 naar Engeland waren uitgeweken en verder uit Nederlandsche onderdanen uit Noord- en Zuid-Amerika en andere deelen van de wereld, waar Nederlanders woonden, wien het lot van hun oude vaderland ter harte ging en die nu, in Engeland vereenigd en daar geoefend, waren ingedeeld bij de Canadeesche troepen. Maar, al toonde men zich daarover als goed vaderlander verheugd, de stemming van de meeste, hevig teleurgestelde Bredenaars daalde in mineur, nu het zich duidelijk liet aanzien, dat de bevrijding nog wel even op zich zou laten wachten. Erger was, dat heel wat gevluchte Duitschers geleidelijk weer in de stad terugkeerden: o.m. de gehate Grüne Polizei, de Ortskommandant en groepen der nog meer gevreesde S.S., Nederlandsche zoowel als Duitse. Zouden zij nu nog wraak willen nemen? Velen uit eigen kamp waren te goeder trouw en in onbeheerscht optimisme al te loslippig geweest. En in die dagen hadden zelfs de muren ooren. Bovendien was de discipline er bij vele Duitse eenheden geheel uit, hetgeen te merken was aan de fietsenvorderingen op eigen houtje, de diefstallen en afpersingen overdag en bij avond, zoodat sommigen op straat zelfs werden beroofd van armbanden, horloges, gouden ringen, vulpennen en -potlooden enz., terwijl uit de winkels en kantoren schrijfmachines, kasregisters e.d. werden weggehaald. Niets was meer veilig voor de grijpgrage vingers der z.g. Edelgermanen, waarbij nog kwam de vordering van een deken per gezin, een bepaalde hoeveelheid ondergoed, handdoeken, sokken enz., welke artikelen velen zelfs nu nog vrijwillig ter beschikking van de dieven stelden! Zoo zat de schrik er blijkbaar in! Het „sauve qui peut“ was nu een „vole qui peut“ geworden en men

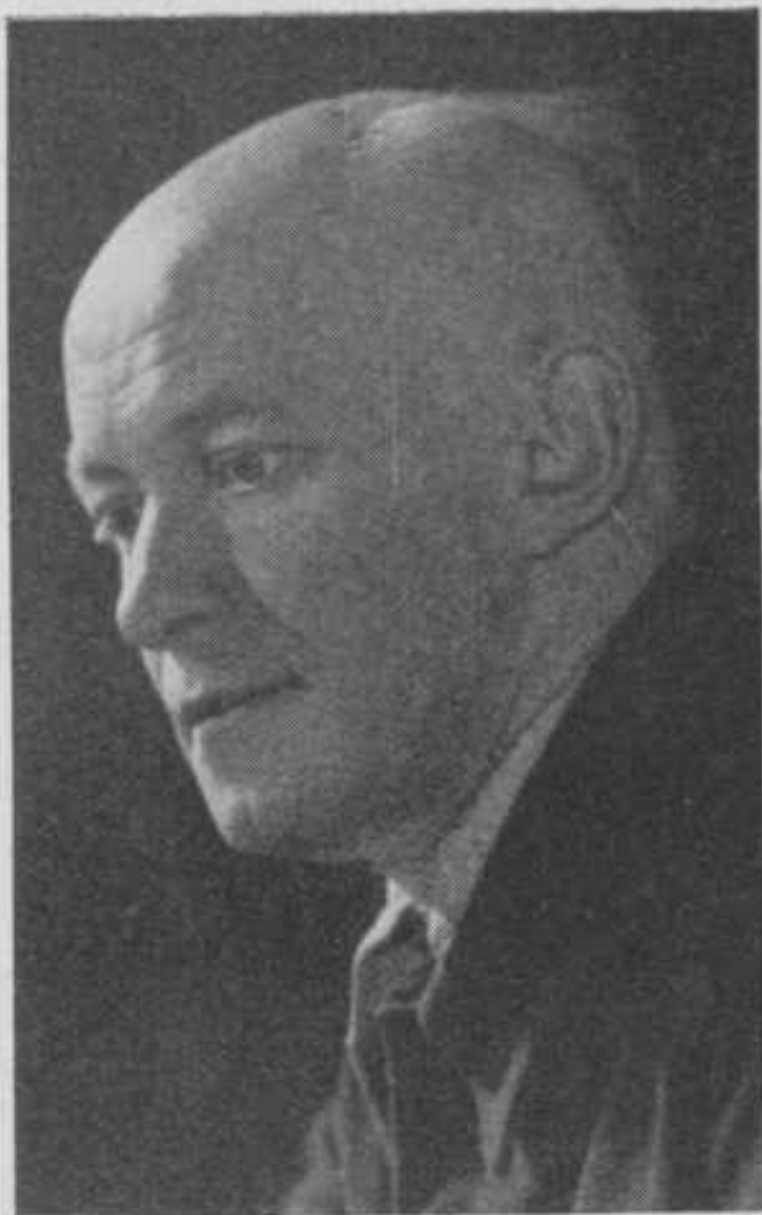

De Post aan de Vloeiweide. De resten van de vernielde woning aan den rand van het bosch dragen aan den buitenkant duidelijk de sporen van de beschieting, die voorafging aan een aanval met handgranaten

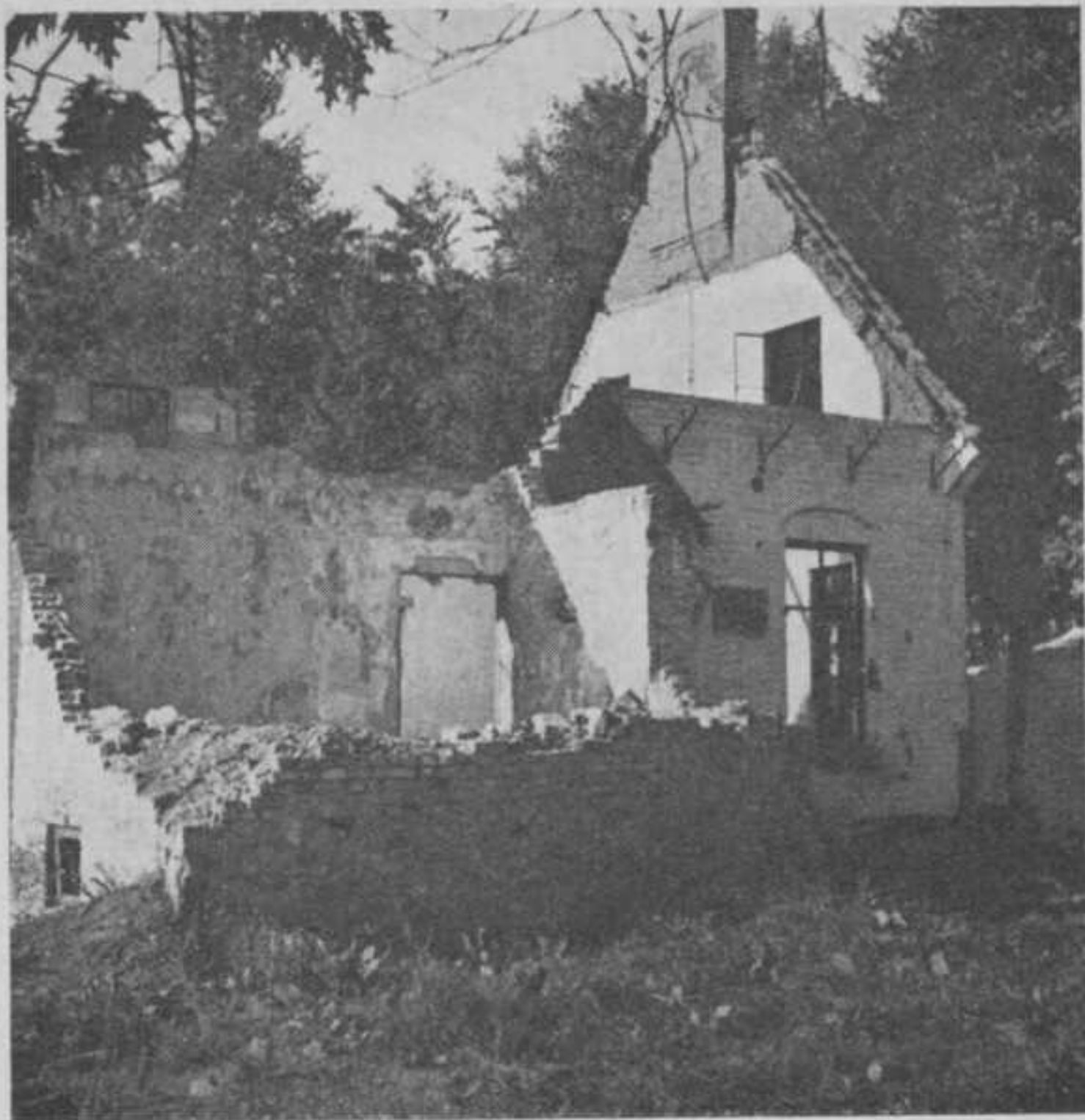
Foto M. de Deugd

*J. M. OBERG (O.D.)
Gesneuveld aan de Vloeiweide
4 October 1944*

*H. J. P. WINDHAUSEN (O.D.)
Commandant van den illegalen post
aan de Vloeiweide, aldaar gesneuveld
4 October 1944*

*De Post aan de Vloeiweide. Een detailbeeld van de verwoesting van de
boschwachterswoning, die bij den overval in October 1944 in een puinhoop
werd herschapen*

Foto M. de Deugd

*M. v. d. BOOGAARD
(O.D.)
Gesneuveld aan de Vloeiweide
4 October 1944*

*H. A. J. TOUW (O.D.)
Gesneuveld aan de Vloeiweide
4 October 1944*

kon er zich slechts over beklagen, dat eigen land- en stadgenooten dit euvel inplaats van krachtig te bestrijden nog in de hand werkten.

Bij de haardenfabriek „Etna“ gaf men een beter voorbeeld, door de twee duizend kacheltjes en fornuisjes, gereed staande voor een afgeperste levering aan Duitschland, gauw bij afwezigheid der bezetters te distribueeren onder de stadgenooten via de smeden en handelaren in huishoudelijke artikelen. Toen de Duitschers te Breda terugkeerden, gaf dit wel even een heftige scène, doch het was practisch onmogelijk, om den voorraad van de koopers terug te vorderen en zoo bleven deze artikelen hun goede bestemming behouden. Hadden maar meer Bredasche fabrikanten, producenten en handelaren dit goede voorbeeld tijdig gevolgd, dan zou er in de laatste maanden der bezetting niet zooveel in handen der moderne roofridders zijn gevallen.

Ondertusschen begonnen de Engelsche spitfires en typhoons meer dan ooit te voren de Duitsche verbindingen rondom Breda te bestoken en zoo zagen we in September de resultaten van koene luchtaanvallen en soms van luchtgevechten heel dicht in de buurt. Het spreekt vanzelf, dat de stad en haar inwoners daaronder te lijden hadden, doch het kon niet anders. Niet alleen het Duitsche verkeer op den weg werd gebombardeerd en gemitrailleerd, doch ook de openbare diensten onzer gemeente ondervonden daardoor zulk een stagnatie, dat het bijvoorbeeld voor de gemeentereiniging weldra niet meer mogelijk bleek om het huisvuil aan den Terheydenscheweg te storten. De wagens van dezen dienst werden blijkbaar uit de lucht aangezien voor militaire wagens van den vijand en als gevolg van aanvallen daarop verloor op 12 September eerst de reiziger C. Kahlmann het leven en den 6den October eveneens de chauffeur J. van Zundert. Het reizen per trein vanuit Breda was sedert den Dollen Dinsdag ook al niet meer mogelijk, aanvankelijk wegens beschieting van de locomotief en waggons door de Engelsche piloten en spoedig niet meer door de staking van het spoorwegpersoneel (18 September), daartoe aangezet vanuit Londen. Een voordeel hiervan was echter, dat de deportatie van jonge landgenooten door de Duitschers nu ook gestaakt moest worden en dat alleen gedwongen tewerkstelling aan de tankvallen en andere verdedigingswerken nog mogelijk was. Handel en nijverheid in de stad stonden nagenoeg stil, eenerzijds door gebrek aan grondstoffen, anderzijds als gevolg van de omstandigheid, dat de meeste jonge werkkrachten zich niet op

straat konden vertoonen en het publiek in 't algemeen onverschillig was in afwachting van de komende gebeurtenissen. Vele zaken bleven halve en soms heele dagen gesloten.

De spanning en angst voor wat er in de eerstvolgende weken zou gebeuren, bleven aanhouden, nu de Geallieerden niet dadelijk hadden doorgestooten in de richting der groote Brabantsche steden en naar den Moerdijk, waardoor de daar gelegde en terugkeerende Duitschers misschien nog den tijd zouden krijgen om een linie in Brabant te vormen. Men vroeg zich af: waar? Zouden de grootere plaatsen als Bergen op Zoom, Roosendaal, Breda, Tilburg en 's-Hertogenbosch in dezen verdedigingsgordel worden opgenomen? Zoo ja, wat zou daarvan dan terecht komen? Zouden ook hier als in Normandië en West-Rusland heele steden tot ruïnes worden gemaakt? Zouden de Duitschers wellicht hier, als in Rusland de Russen in 1941 hadden gedaan, de tactiek der verschroei-de aarde en het verdronken land toepassen? Men wist, dat ze tot alles in staat waren, deze Duitse desperado's, die de vernietiging in hun eigen land door de kolossale luchtaanvallen niet in de laatste plaats weten aan het hardnekkig verzet der Nederlanders en zich daarover gaarne wilden wreken. Mir nichts, dir nichts! was de leuze van menig hunner. Een lichtpuntje was wel, dat we hier toen nog weinig zwaar Duitsch geschut in stelling zagen komen, doch het feit, dat het centrum van den strijd nog maar steeds beperkt bleef tot de bruggehoofden bij Hasselt en Beringen aan het Albertkanaal en langs de Scheldemonding boven Antpen, gaf anderzijds geen opluchting doch wel een voortdurende bezorgdheid.

Geheel tegen de verwachtingen in trokken de Geallieerden na eenige vorderingen in België meer naar het Oosten dan naar het Noorden. Nadat Noord-Oost-België voor het grootste deel was bevrijd en onze Bondgenooten voor 't eerst Nederlandsch grondgebied betraden in de omgeving van Eysden, werd spoedig daarna de door de Duitschers inderhaast opgeworpen stelling in de lijn Maastricht-Valkenburg doorbroken en werd Maastricht de eerste Nederlandse stad, die 14 September op den vijand werd veroverd. Met groot enthousiasme werd het bericht daarvan via de radio opgevangen en clandestien doorgegeven, om ook den ontmoedigten te dezer stede een hart onder den riem te steken, temeer toen Radio Oranje kon meedeelen, dat de veroverde stad weinig had geleden van het oorlogsgeweld. Van Maastricht verplaatste het strijdtoneel zich nog meer naar het Oosten op Duitschen bodem

in de richting van Aken, hetgeen echter bij velen den moed weer deed zakken.

Bovendien was Breda in die dagen het tooneel van verschillende aanslagen zoowel door de stoutmoedige KP-ers als door den vijand. Een der Gestapo-beulen, een zekere Fischer — zijn Nederlandsche naam Visscher was opzettelijk verduitscht! — werd op klaarlichten dag, toen hij een ondergrondschen strijder naar de Kon. Mil. Academie zou overbrengen, in de Boschstraat aangeschoten in den rug, waardoor zijn gevangene kon ontsnappen, die anders onherroepelijk den kogel had gekregen. Verder werd een Bredasche politiemann, die zich in dienst van de Duitschers had gesteld, in den arm geschoten en vervolgens door een dreigbrief van de Bredasche KP. voor verdere actie geëlimineerd. Ook „dolle” Driessen, die zich reeds een beruchten naam had gemaakt bij de Jodenvervolgving hier ter stede en aan het hoofd van de verraderlijke Landwacht was geplaatst, kreeg een paar kogels om hem onschadelijk te maken. Hij leek ongeneeslijk gewond, doch vertrok nog vóór de bevrijding van Breda uit het St. Ignatius-ziekenhuis alhier, vermoedelijk om naar Oostenrijk te worden getransporteerd. Als represaille op den laatsten aanslag volgde een poging van enkele S.S.-ers — of N.S.B.-ers — om verschillende van hun politieke tegenstanders te Breda uit den weg te ruimen en daarvoor waren o.m. uitgekozen de heeren Rassers, Bicknese, Blomjous en Ontrop. De aanvallers vingen echter bot, doordat genoemde heeren, helaas met uitzondering van den heer Fritz Hubert Ernst Bicknese, tijdig gewaarschuwd konden worden, dat hun leven bedreigd werd. Terwijl laatstgenoemde in de avonden van 14 Juli 1944 met een assistente in zijn zaak werkzaam was, stormden een drietal zwaar gewapende landverraders bij hem binnen en schoten hem à bout portant neer. Een groot gezin, waarvan ouders en kinders zich vele offers hadden getroost voor de zaak van Nederlands' bevrijding, werd hierdoor zwaar getroffen. En weer beging Radio Oranje een grooten blunder door in verband met dezen laffen moord het totaal onjuiste bericht te verspreiden, alsof de aldus tragisch om het leven gekomen ex-gijzelaar nota bene aan den verkeerden kant zou hebben gestaan! Gelukkig werd deze pijnlijke en onjuiste indruk direct na de bevrijding door de geheele Nederlandsche pers uitgewischt.

Zaterdag 16 September 1944 beleefden we ook hier het ongemeenschoone en veelbelovende schouwspel van het overvliegen der Britsche luchtploot op een windstillen zomerschen dag.

Was deze luchtvloot hier een of twee weken eerder neergestreken, toen de Duitschers in vollen aftocht waren, hoeveel anders had dan wellicht het lot van Nederland kunnen zijn. De gliders of zweefvliegtuigen met een kabel verbonden aan het moedervliegtuig, bevatten de landingstroepen met hun uitrusting, welke op den avond van dien dag tusschen Den Bosch en Eindhoven werden uitgeworpen. Het was een sensatie, om nooit weer te vergeten, zoo regelmatig als deze transportvliegtuigen door het lucht-ruim zweefden, eerst in één richting, later op den dag met een twee-richtingsverkeer. Den volgenden dag zagen we een reprise van dit schoone tafereel in de lucht, opnieuw ten Noorden van de stad met hoofdrichting Oost. Ook thans werden de vliegtuigen niet gehinderd door afweervuur of door Duitsche jagers in het gebied rondom Breda, doch toen ze hun last ditmaal in de streek ten Zuiden van Nijmegen deden neerkomen, werden daar als gevolg van Duitsch afweergeschut in actie wel gevoelige verliezen geleden. De eerste gevolgen van deze luchtlandingen wekten nieuwe hoop in de harten, vooral toen bekend werd, dat de ontwikkeling der gevechten van de gelande „airborn troops“ voor de Geallieerden gunstig verliep. De troepen, die in den Noord-Oosthoek van België een bruggehoofd over het Kempensche kanaal hadden bij Neerpelt en die al gesignaleerd waren bij de Achelsche kluis in het Belgisch-Nederlandsche grondgebied, konden nu doorbreken tot voorbij Eindhoven en daar de verbinding tot stand brengen met de op den eersten dag neergestreken luchtlandingsstroepen. Daarbij viel Eindhoven als **eerste** groote **Brabantsche** stad op Vrijdag 23 September in Engelsche hand. De stad zelf kwam er nog betrekkelijk goed af, al had ze wel zwaar geleden van de voorafgaande bombardementen, doch enkele dorpen in den omtrek moesten het danig ontgelden. We zullen het verloop der ten deele mislukte operatie der landingstroepen tusschen Nijmegen en Arnhem als gevolg van slecht vliegweer en een onverwacht groote Duitsche overmacht te land en andere oorzaken hier niet verder in herinnering brengen, doch na deze mislukking sloeg menigeen weer de schrik om het hart wat er nu verder met de rest van Nederland zou gebeuren, indien het doorstooten niet in sneller tempo geschiedde?

Voorloopig restte den Geallieerden de moeilijke taak in Brabant, om hun lang smal front Eindhoven-Nijmegen tegen aanvallen uit beide richtingen, West-Oost te verdedigen en uit te breiden. Stukje na beetje slaagde men hierin en toen kon ook deze corridor meer

en meer worden uitgebreid. En zoo gaf eind September in ruwe trekken een frontlijn te zien, die van Antwerpen over Turnhout en Eindhoven tot even voorbij Nijmegen liep. De volgende aanval zou nu waarschijnlijk de reeks steden aan de lijn Bergen op Zoom-'s-Hertogenbosch gelden. Maar in Noord-West-België zat nog steeds een vrij belangrijke Duitsche troepenmacht met behoorlijke uitrusting. Onder die omstandigheden schreef het nuchter verstand van den leek op strategisch gebied voor, om te trachten langs den Oostelijken oever van de Schelde op te rukken en den dam tusschen Noord-Brabant en Zeeland af te snijden, ten einde met de verovering van zulk een belangrijken verbindingsweg alle troepen in Noord-West-België, in Zeeuwsch-Vlaanderen en op de eilandengroep Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland af te zonderen. Maar de hoogere strategie van de Geallieerden wees het anders uit en bepaalde zich voorloopig tot opruiming van de weerstandsnesten in N.W. België en Zeeuwsch-Vlaanderen en reeds deze taak was een ongemeen zware en kostbare, ook aan menschenlevens.

Met dat al naderde het oorlogsgeweld nu meer en meer Breda en de andere plaatsen in de lijn Bergen op Zoom-Boxtel. Er gingen weer geruchten, dat Engelschen of Canadeezen in Chaam, zelfs in Ulvenhout gesignaleerd zouden zijn, doch in werkelijkheid waren de geallieerde tanks tot Hoogstraten en Kamperhout, dus nog in België, gevorderd, hoewel men in de richting Tilburg dichterbij kwam en Poppel werd veroverd, zelfs Goirle werd genoemd. Wat we hier te Breda vernamen door Duitschers, die den oorlog moe waren, was hun groote verwondering, dat de Tommies zoo lang talmden. Ze reden af en toe met hun tanks tot Hoogstraten en keerden dan terug. Er moest echter wel een geweldige hoeveelheid materiaal gereed staan voor een grooten aanval. Hoewel er eind September geen groote operaties plaats vonden, zat men in het geallieerde kamp alles behalve stil. Van Brussel en Namen uit was men na Noord-Oost-België en Luxemburg binnen gerukt te zijn, op verschillende plaatsen de Duitsche grens gepasseerd en ook ten Westen van de Schelde werd bloedig gevochten. Volgens de radio-berichten schoven de troepen ten Zuiden van de lijn Bergen op Zoom-Tilburg langzaam op naar het Noorden en bij die bewegingen werd Tilburg het meest genaderd. Voor Breda was voor het eerst van belang, dat namen als Maria ter Heide, Brecht, Loenhout, eindelijk ook het Nederlandsche grensdorp Baarle-Nassau werden genoemd. De Duitschers hadden zich daar omstreeks

het midden van September weer stevig genesteld, om de troepen aan het front te Merxplas in België aan te vullen, terwijl in Baarle zelf inderhaast een Duitsch noodhospitaal voor eerste hulp werd ingericht in het gemeentehuis, hoewel de zwaargewonden rechtstreeks naar Breda werden vervoerd. Op Zondag 1 October werd door de Geallieerden het vuur geopend op de beide Baarle's en kreeg o.m. de toren van de Belgische kerk Baarle-Hertog een voltreffer. Terwijl het Duitsche front meer en meer in de richting van Alphen werd verplaatst, kregen vele gebouwen en huizen in de Baarle's voltreffers van de artillerie, nog verergerd door de bombardementen van Engelsche vliegtuigen. Het raadhuis van Nederlandsch Baarle stond al spoedig in vlammen en ook andere huizen, café's en boerderijen brandden tot den grond toe af, veel vee in de weide werd gedood of gewond en hier woedde de moderne oorlog dus eveneens in zijn meest vernietigenden vorm. Het waren de in het Belgische dorp Zondereigen gelegerde Polen, die op 4 October 1944 Baarle-Nassau op den vijand veroverden. Daarop trokken ze echter weer terug op Weelde (België), van Weelde ging het vervolgens naar Gilze en van Gilze naar Breda. Ook de Belgische grensdorpen, zooals het genoemde Zondereigen en andere, hadden evenals de Nederlandsche aan de „streep" of „meet" hevig te lijden van het vandalisme der terugtrekkende Duitschers. Inzonderheid de kerken, kloosters en charitatieve instellingen hadden de gevolgen van den furor teutonicus te verduren. Ook gebeurde het hier, dat de Duitschers bij de boeren in den stal verschenen, al het vee achter elkaar doodschoten en daarna den heelen boel in brand staken, zoodat de bewoners maar moesten zien een goed heenkomen te vinden.

Vooraf in September en October vielen in Breda bij het vorderen van fietsen en vooral door huiszoekingen een aantal slachtoffers, o.a. die wapens in huis hadden, hoewel er natuurlijk honderd maal meer verborgen lag dan er ontdekt werd. Het waren behalve de op 9 April '44 bij een razzia voor den arbeidsinzet bij zijn woning aan de Ulvenhoutschelaan 84 neergeschoten Hendrikus Antonissen en de op 14 Juli d.v. vermoorden heer F. H. E. Bicknese, resp. op 6 September Laurentius de Bruin wegens het verboden bezit van vuurwapens, op 7 September Willem J. Scheffelaar, officier van gezondheid 1e klas, om dezelfde reden en op dienzelfden datum nog Frederikus Bertus Bastiaanse, wegens het betreden van verboden terrein in den Vughtpolder, alle drie gefusilleerd op de open plaats achter het gebouw van de Ortskommandantur (Wil-

lemstraat 28). Het was de beruchte Wiegand, een Feldwebel van de Grüne Polizei, die deze Bredasche vaderlanders door een moorddadig schot van het leven beroofde. Verder vielen op het schietterrein aan den Galderschen weg in het Mastbosch op 10 September Maria Josephina Cornelissen-Verhoeven, bijgenaamd „Miet“, de vrouw van den Belgischen brievenbesteller Hugo Cornelissen uit Baarle-Hertog, en twee dapperen van het wapen der Nederlandsche Koninklijke Marechaussée, destijds gestationneerd in Baarle-Nassau, namelijk Gradus Antonius Gerritsen (ongehuwd) en Adrianus Theodorus Joannes van Gestel (gehuwd). Zij vormden met hun drieën een belangrijken schakel tusschen de ondergrond-sche strijders van België en Nederland voor het doorgeven van berichten aan den Inlichtingendienst en vooral voor het overbrengen van Joden en neergekomen piloten. Maria Verhoeven had reeds in den vorigen oorlog belangrijke diensten aan haar vaderland bewezen. Vóór de tenuitvoerlegging van het vonnis werden deze drie slachtoffers bovendien zwaar mishandeld door hun beulen om hun zoo mogelijk bekentenissen of inlichtingen af te persen. Op de lijken vond men namelijk sporen van ernstige mishandelingen....

Op 4 October deden de Duitschers een overval op het huis van den jachtopziener en boschwachter van den heer Henkes in de Vloeiweide onder Rijsbergen, waar de familie Neefs niet alleen een aantal onderduikers doch ook ondergrondschen van den O.D. herbergde.¹⁾ Iedereen in den omtrek was er mee bekend, dat hier een z.g. duikadres was, doch dat er met een drietal zendapparaten werd gewerkt voor den Inlichtingendienst en dat de mannen klaar moesten staan voor hulp aan de Geallieerden, zoodra dezen naar Breda oprukten, wisten natuurlijk maar weinigen. Vijf marconisten bedienden deze toestellen: Oberg, Touw, De Visser, De Vries en Schoonens, doch doordat de laatste wegens ziekte uitviel en in Breda moest onderduiken, hetgeen naderhand zijn redding betekende, werd er voortaan maar met één zender in ploegen gewerkt. Overdag werd met Oranjevlaggen geseind naar de vliegtuigen, die laag over dezen post vlogen. Heel de sector van Baarle-Nassau tot Wouw werd van hieruit verkend, zoowel wat Duitsche troepenbewegingen als het leggen van landmijnen en booby

¹⁾ Bijzonderheden over de werkwijze en lotgevallen van deze ondergrondsche strijders onder den rook van Breda vindt men in de veel becritiseerde, maar in elk geval boeiend geschreven brochure van den heer Joris v. d. Bergh, *De post in de Vloeiweide*, mede bij den uitgever dezes verschenen.

traps betrof, terwijl af en toe door de linies heen contact werd verkregen met de geallieerde patrouilles. Ook werden wel Duitsche militairen nolens volens van hun uniformen ontlast, werd met laffe Landwachters afgerekend en werden hebzuchtigen boeren mores geleerd, zoodat deze O.D.-„kolonie” in „de Vloeiweide” zich, aangespoord door een codebericht uit het geallieerde hoofdkwartier, sedert 4 September gereed hield om, zoodra de gelegenheid daarvoor gunstig was, met de Tommies naar Breda op te rukken, als gidsen en verkenners te dienen en alles te doen ter voorlichting en medewerking van onze Bondgenooten in het voor dezen vreemde terrein, opdat zij maar zoo snel mogelijk konden oprukken. Zij handelden volgens consigne en dat consigne schreef voor alle hulp te verleen en aan de geallieerde zaak, dus in het belang van onze bevrijding.

Toen hun bleek, dat het nog wel even zou aanhouden, voordat onze stad werd bevrijd, hebben zij misschien gehoopt en verondersteld evenals wij, dat het toch geen twee maanden doch misschien maar enkele dagen zou duren en ze zagen hier wellicht het voor hen meest nuttige arbeidsveld, waar bovendien wapens en munitie konden worden uitgeworpen.

Hoe het zij, deze en mogelijk andere overwegingen zijn met de helden van dezen post in het graf gegaan, toen hun pogingen zulk een dramatisch einde hadden genomen. En evenmin is het precies bekend in hoeverre hier verraad en onvoorzichtigheid in het spel zijn geweest. De critiek, welke op de gedragingen van deze dapperen is geuit, is onzuiver gehouden en vaak door lieden geuit, die zelf geen vinger hebben uitgestoken voor de herwinning van 's lands vrijheid en daarvoor geen enkel risico aanvaardden. Dit is zeker, dat het aan velen in den omtrek bekend was, hoe er in en rondom het witte huisje van boschwachter Neefs werd gespionneerd, (maar ook door lieden van de Grüne Polizei, om een geschikt moment voor den overval uit te zoeken!) ¹⁾, en geseind en wat er verder te doen viel om het contact met de Geallieerden te onderhouden.

In elk geval, op Woensdag 4 October 's morgens om kwart over vijf traden eensklaps drie Duitschers, als afgezanten van den dood het huis binnen en met hun aanwezigheid nam het drama een aanvang. Het waren een luitenant, diens adjudant en een Feld-

¹⁾ In verband daarmee wordt hier even opgemerkt, dat zoowel deze O.D.-groep als haar leiding op deze gevaren tijdig is gewezen, doch men achtte het blijkbaar onnoodig of ongewenscht den post aan de Vloeiweide te verlaten.

webel, die precies wisten te vertellen dat er 17 man hier illegaal werkzaam waren. Natuurlijk werden dezen met hun wapens door de indringers opgeëischt en daarmee was de belegering van de kleine „vesting” begonnen.

We zullen onzen lezers de bijzonderheden van dit drama verder besparen, welke door den heer Van den Bergh reeds zoo spannend zijn beschreven en er ons toe beperken de droevige gevolgen in enkele woorden mede te deelen. De illegale strijders vochten en verdedigden zich als leeuwen, doch konden den ongelijken strijd natuurlijk niet lang volhouden, vooral doordat de woning door den barbaarschen vijand in brand werd gestoken en zij zich in het minst niet bekreunden om het vreeselijk lot van de in den kelder opgesloten vrouw, dochters en kleinere kinderen van Neefs. Deze wist zelf nog in den rook te ontkomen, werd echter later toch nog gegrepen en ontkwam als door een wonder — dank zij de hulp van vrienden, o.m. een politiemann en marechaussee's — uit de kazerne te Zevenbergen, waarna hij zich enkele dagen later weer kon melden bij de ondergrondsche te Breda.

Vijf Duitsche aanvallers wist men op het terrein van den strijd in en rondom de boschwachterswoning neer te leggen, doch ook acht van de illegalen verloren hier het leven en de anderen werden gearresteerd, om den volgenden dag op de Bredasche schiethei te worden gefusilleerd. Van het groote gezin van den boschwachter kwamen de vrouw en drie kinderen in de vlammen om en de overlevenden leden zwaar. De namen der gesneuvelden zijn de commandant van deze groep H. J. P. Windhausen, in leven leeraar aan het O. L. Vr. Lyceum en kunstschilder te Breda (41 jaar), H. G. P. M. van den Boogaard (22 jaar), H. P. J. Brautigam (49 jaar), J. M. Nelissen (31 jaar), J. M. Oberg (40 jaar), H. G. P. M. van der Sande (23 jaar), H. A. J. Touw (31 jaar). Zij, die den vijand nog levend in handen vielen en daags daarop werden terechtgesteld in het Mastbosch, waren eerst nog naar den Ortskommandant gevoerd, waar zij, ondanks zware mishandelingen niets loslieten over wat hun beulen omtrent het illegale werk in Breda van hen wenschten te vernemen. Op het bureau van de Grüne Polizei werden nog maatregelen overwogen tegen sommige leden van het politiekorps en andere diensten, die volgens de Duitschers in contact zouden hebben gestaan met de leiders van de ondergrondse groep van de Vloeiweide, in verband waarmede enkele bedreigden het raadzaam vonden voorloopig van het tooneel te ver-

dwijnen door onder te duiken, doch gelukkig vond dit geen verdere noodlottige gevolgen.

Dit was wel een zeer droevig resultaat van het illegale werk in den O.D.-kring Breda, een bezwarende debetpost, door de voorzichtigen en bedachtzamen, de bangen en blooden breed uitgemeten met een dooddoener als: „Zie je nu wel, dat heb je nu van die ondergrondsche actie!” Hoe smartelijk ook dit zware verlies, inzonderheid voor de nagelaten betrekkingen van de aldus omgekomen Bredasche illegale werkers zelf en verder door bijna de geheele Bredasche en Westbrabantsche gemeenschap werd gevoeld, daar staat tegenover, dat anderzijds veel werd bereikt met een betrekkelijk gering verlies. Wat men verloor, werd destijds wel door den vijand bekend gemaakt tot afschrik van de stilzitters en nietsdoeners en tot vermaak van eigen wreedheid, om de pijnlijke doornen nog dieper in het vleesch van de onderdrukten en geterroriseerden te drijven! Doch welke de creditposten van het illegale werk, ook hier, waren, vooral in de laatste maanden, aan de bevrijding voorafgaande, dat werd als het licht onder een korenmaat gehouden en was dus ook niet zoo algemeen bekend, eigenlijk alleen maar aan de ingewijden. En daarom mogen daarvan te dezer plaatse nu wel eens eenige bijzonderheden worden bekend gemaakt. Ter inleiding nog dit.

Ook de geschiedenis van het verzet te Breda is te verdeelen in eenige elkander opvolgende perioden of fasen. De eerste begint dadelijk na de capitulatie en eindigt ongeveer December 1940. De evacuatie van Breda had natuurlijk haar nasleep tot ongeveer November van het eerste oorlogsjaar, tijdens welke periode de Duitse propaganda haar werk in Nederland begon voor een Europa onder Duitse leiding en de N.S.B. zich als de eenige toegelaten politieke partij roerde, waartegen verzet oprees zoowel van de zijde der nieuw gestichte Nederlandsche Unie als het reeds bestaande Zwart Front, welke laatste groep zich practisch alleen keerde tegen de overheerschende positie der N.S.B. De Nederlandsche Unie had de voorzichtige belangstelling van het grootste deel der Bredasche ingezetenen en velen traden tot haar toe, echter meer uit protest tegen de door de Duitschers gepropageerde Nazi-beginselen dan uit principe. Vooral onder de jongeren meldden zich ijverige Unie-propagandisten aan onder invloed van de opkomende eenheidsgedachte, gesymboliseerd in diverse emblemen: de Nederlandsche leeuw, het wapen van bepaalde

legeronderdeelen enz., zichtbaar gedragen tot ergernis der Duitse Nazi's en Nederlandsche N.S.B.-ers.

Dit alles zou nog een tamelijk tam verzet kunnen worden genoemd, ware het niet, dat de indringers en hun handlangers begonnen te provoceeren in openlijke demonstraties o.a. met het weren van de Joden uit openbare gelegenheden en zaken, het posten enz.

Af en toe kwam het tot relletjes, bijv. op een Zondagmiddag, toen de W.A. een optocht hield over de Groote Markt, waarbij Driessen van de bereden W.A. van zijn paard werd getrokken en de burgers soms gedwongen werden naar dezen fraaien stoet te kijken! Dit alles had echter nog weinig te maken met het **georganiseerde** verzet in later dagen, want zelfs de maatregelen tegen de Joden, de verplichte registratie enz., lokten slechts hier en daar een lauw protest uit, een medelijdend gebaar doch weinig meer. Wel werd een zuiverder verzetsgeest vaardig onder het publiek, toen de eerste collecte van „Winterhulp” werd gehouden, waartegen men zich algemeen verzette.

Toen tegen het einde van 1940 geruchten werden verspreid, als zouden de Duitschers met Kerstmis van dat jaar na den mislukten slag der Luftwaffe boven Engeland den krijg willen beëindigen, werd in Breda de eerste verzetsorganisatie in het leven geroepen, t.w. een onderafdeeling van het militair verzet tegen den bezetter, aldus de eerste O.D.¹⁾, onder leiding van een Bredaschen majoor van ons verslagen leger. Behalve oud-militairen werden daarbij ook burgers ingeschakeld, om een organisatie te krijgen, welker leden dadelijk na het vertrek der Duitsche Wehrmacht de leiding konden overnemen: bezettingstroepen, auto-colonnes, ordonnance-diensten enz. Wapens en ander materieel hiervoor waren op verschillende plaatsen verborgen, stafkaarten werden van aantekeningen voorzien, welke punten het eerst bezet moesten worden en alles was op militaire leest geschoeid onder leiding van den majoor, die zich hiervoor inderdaad groote moeite had getroost.

Maar de Duitschers dachten er anders over en zouden nog wel

¹⁾ O.D. = Orde-Dienst, landelijk georganiseerde, gewapende verzetsbeweging, bestaande uit leden van de voormalige Koninklijke Nederlandsche Landmacht van 1940, aangevuld met burgers, terwijl vaak het aantal burgers groter was dan dat der ex-militairen. De taak dezer illegale organisatie was het handhaven van orde en rust onmiddellijk na de bevrijding, in den loop der bezettingsjaren meer en meer werkzaam in den geest van de L.O.—K.P.

andere staaltjes van hun terreur laten zien! Door de indeeling in wijken met ondercommandanten aan het hoofd, die orders gaven en hun mannen van opdrachten voorzagen, werd het gevaarlijke verzetswerk al te ruchtbaar, want niet ieder der aangeslotenen verstond de kunst van zwijgen. Er werd begin 1941 reeds gefluisterd, dat Breda voor het verzet over een geheim legertje beschikte, waarvan zelfs sommige leiders openlijk werden genoemd, waardoor het oprollen der organisatie door de Duitsers in Mei van dat jaar een klein kunstje was! Ongeveer veertig personen werden toen gearresteerd, doch na een half jaar weer losgelaten wegens gebrek aan bewijs. Blijkbaar had de bezetter hen niet zoo gevaarlijk bevonden, maar daardoor verminderde de activiteit hier ter stede sterk.

Zoo bleef het nog in 1941, totdat in 1942 door het verzet tegen de deportatie van arbeiders en de wegvoering der beroepsofficieren naar Duitschland en vooral tegen de schandelijke behandeling der Joden een betere geest onder de ingezetenen vaardig werd. Distributiekaarten werden clandestien uitgereikt, illegale bladen werden verspreid en adviezen werden gegeven om niet aan den gehaten arbeidsdienst te voldoen, aldus daden van sabotage.

Toch kan men ook voor Breda in 1942 nog niet spreken van krachtig georganiseerd verzet. Hetgeen individueel werd gedaan was wel van beteekenis, doch leiding ontbrak alsmede een centraal orgaan. Wel begonnen de distributiebureaux op bescheiden schaal met het verstrekken van clandestiene bonnen en werden de illegale bladen geregelder en in grooter aantal hier ter stede verspreid, terwijl adviezen werden gegeven voor het ontduiken van den arbeidsdienst.

In 1943 echter werd het verzet meer georganiseerd, toen de oproep aan de oud-militairen van 1940, om zich weer in Duitsche krijgsgevangenschap te begeven, grooten tegenstand en beroering verwekte — 30 April 1943 —. Doch de vrijwel algemeen doorgevoerde bedrijfsstaking te Breda werd niet overgenomen door de overheidsbedrijven, spoorwegen en officiële instellingen, zoodat het bij de afkondiging van een politiestandgerecht en vervroegde avondklok bleef. Tot Duitsche represailles kwam het dan ook niet, doch wel moesten stakerslijsten bij den S.D. worden ingediend, waaraan vele werkgevers en overheidsinstellingen voldeden! De sabotage werd hier dus nog niet energiek aangepakt, ook niet door dat deel der in Breda verblijvende studenten, die zich wél aanmeldten voor verplichte tewerkstelling

in Duitschland of de loyaliteitsverklaring teekenden. Het werd dan ook hoog tijd, dat Breda zijn georganiseerd verzet kreeg.

Dat was het geval, toen in den zomer van 1943 naast de sterk geslonken O.D. de L.O. met de K.P. tot ontplooiing kwam, die de verzorging der onderduikers dadelijk energiek aanpakte, zij het dan eerst heel bescheiden begonnen. Daarnaast werd een specifiek R.-Katholieke groep gevormd — Augustus 1943 — om de speciale belangen der R.K. onderduikers e.a. te behartigen. Beide groepen breidden de contacten met de arbeidsbeurzen uit, toen de gehate Duitse arbeidsinzet een massalen aanslag pleegde op de mannelijke bevolking van Breda. De onderduikers, ondergebracht bij particulieren, boeren, in fabrieken en bedrijven, kregen nu bij niet inlevering van hun stamkaart langs een omweg op hun inlegvel bonkaarten, verder het noodige door middel van valsche inlegvellen, inbraken van distributiekantoren of wel buiten de bonnen om door verstrekking in natura, waarvoor ook sommige boeren zorgden of wel op den vijand buitgemaakte voorraden levensmiddelen. Doch er was nog meer nodig: kleeding, schoeisel, en ook geldelijke uitkeering aan die gezinnen, waaruit de onderduikers als kostwinnaars voortkwamen en die dus niet zonder hun verdiensten konden leven. Deze uitkeeringen werden verkregen uit giften, bijdragen van het Nationale Steunfonds en uit de baten van overvallen. Ook het plegen van vervalschingen der persoonsbewijzen, distributiebescheiden en Ausweise was een belangrijke bijdrage tot het „sociale verzet” in 1943. Verschillende te Breda werkzame distributie-ambtenaren en van het gewestelijk arbeidsbureau verleenden hun spontane medewerking bij dit verzetswerk, doch meest het ondergeschikte personeel en sommige afdeulingschefs, terwijl de leiding zich afzijdig hield.

In 1944 — Januari — rezen nieuwe moeilijkheden op door de invoering van de T.D. (tweede distributiestamkaart), een geraffineerde poging der Duitschers om over de geheele linie de saboteurs te pakken te krijgen. De aparte T.D.-organisatie bracht uitkomst, om met valsche stamkaarten T.D.'s „vrij” te maken, terwijl de z.g. groene registratiekaarten aan de hand der persoonskaarten van overleden of vertrokken personen werden ingevuld. Tevens kreeg het publiek een tip om de groene kaarten zooveel mogelijk foutief in te vullen. Met de valsche stamkaarthoeken werd boven het aantal inwoners van de gemeente Breda 1 à 2 pct. meer nieuwe T.D.'s uit den aanwezigen voorraad genomen, speciaal ten behoeve der onderduikers. Sommige ambtenaren van ge-

meente en distributie verleenden bij dit werk hun zeer gewaardeerde hulp. Zonder bezwaar kregen de verzetsorganisaties daarvoor nu elke maand de beschikking over een aantal „vrije” doch administratief bij het distributiekantoor verantwoorde bonkaarten, op den duur echter nog te weinig door het sterk groeiend aantal onderduikers.

Een tweede moeilijkheid leverde in den aanvang van 1944 de invoering der Z-kaarten. Elk bedrijf moest per Z-kaart voor zijn arbeiders vrijstelling vragen van uitzending naar Duitschland, voor den vijand een middel tot verkrijging van juiste gegevens betreffende aantal en soort der hoofd- en handenarbeiders, een arbeidersstatistiek dus. Natuurlijk waren er te Breda ook directies van bedrijven, die aan dit doorzichtige spelletje met den vijand niet wenschten mee te doen, doch bij contrôle kregen zij dan geen ontvangstbewijs, dat de Z-kaarten van hun bedrijf bij de registree-rende instantie waren ontvangen met alle gevolgen van dien. Met medewerking van ambtenaren van het Gew. Arbeidsbureau gelukte het echter met valsche bewijzen deze registratie „kloppend” te maken en deze falsificaties tusschen de echte van de G.A.B.-registratie in te schuiven.

Inmiddels naderde het tijdstip der invasie, die een nieuwe wijziging bracht in den vorm en aard van het verzet: het actief deelnemen aan het gewapend verzet door L.O., L.K.P. en O.D., Katholieke groep, waarnaast ook de „Raad van Verzet”, „D 68”, het reeds bestaande „Geuzenvendel” en kleinere groepen te Breda een plaats onder de illegale werkers innamen. Men volgde in dit opzicht het voorbeeld van de K.P., doch de wapenvoorziening liet de organisaties met veel moeilijkheden zitten en een militair verband was er niet, wel een zeer aparte militaire verzetsgroep, meest oud-onderofficieren onder bevel van een kapitein. Doch op last van Z.K.H. Prins Bernhard kwam er ook te Breda meer eenheid door vorming van de „Delta”, waarin practisch alle werkzame verzetsgroepen werden opgenomen en waarvan de leiding berustte bij de L.O., O.D. en R.v.V. Deze onderhield ook het contact met de Geallieerden via de radio en per telefoon, terwijl de zoo tragisch omgekomen groep van de Vloeiweide een der schakels was tusschen de Geallieerden en den Gewestelijken Staf van de Delta. Helaas bleef wrijving over die leiding niet uit, doordat de O.D. te Breda e.o. niet die gezaghebbende positie innam als elders in de verzetsbeweging hier te lande en ook niet over de geldmiddelen, wapens en andere hulpmiddelen beschikte als de L.O.-K.P. De

armband, welke door den O.D. direct na de bevrijding zou worden gedragen als eenige officieele instantie ter handhaving van de orde en daartoe in speciale kleuren uitgevoerd, behoefde geen dienst te doen, want de oproep door de radio, waarbij allen werden aangespoord in het kader der binnenlandsche strijdkrachten op te treden, gewaagde van een armband met het woord „Oranje”, hetgeen tevens de gelegenheid schiep, dat allerlei ontoelaatbare elementen zich aanvankelijk opwierpen in den illegalen strijd dadelijk na de bevrijding.

Ook het uitblijven der wapenzendingen heeft het ondergrondsche werk te Breda dikwijls zeer verlamd en vertraagd, tenzij men zelf zorgde voor wapens, bijv. door ze den vijand afhandig te maken, hetgeen door verschillende groepen en ook individueel vrij veel is gedaan. Over het algemeen kan van het ondergrondsche verzet hier ter stede niet gezegd worden, dat het een hechte eenheid schiep tusschen de illegale werkers en groepen, doch wel was er een geest van eenheid in de verzetsactie zelf. De verschillende kerkelijke en politieke stroomingen bleven hierop ook niet zonder invloed, hoezeer dan ook telkens op eenheid, eendracht en eensgezindheid werd aangedrongen.

Wat de leiding van de interne organisatie van het ondergrondsche verzet te Breda e.o. betreft, volstaan we hier met de simpele mededeeling, dat de landelijke onderduikersorganisatie annex „knokploeg” als provinciaal leider had den heer C. v. d. Hooft, terwijl de Ordedienst Drs. A. v. d. Poel als gewestelijk commandant bezat. De O.D. in Brabant was onderverdeeld in drie districten: West-Brabant, Den Bosch en Eindhoven. Later is West-Brabant weer onderverdeeld in negen aparte gebieden: Breda, Ginneken, Tilburg, Oisterwijk, Made, Zevenbergen, Oosterhout, Roosendaal en Bergen op Zoom. Elk van deze districten had een districtsstaf met een commandant, terwijl de groote plaatsen weer onderverdeeld waren in wijken en buurten met aan het hoofd wijk- en buurtcommandanten als perfectionneering van het systeem. Toen op het eind der bezetting het hoofdkwartier der ondergrondsche delta-vorming commandeerde, d.w.z. samenvoeging van de beschikbare binnenlandsche strijdkrachten, speciaal van den Landelijken Raad van Verzet van den O.D., ontstond de bundeling van de N.B.S., waaruit spoedig na de bevrijding de stoot- en bewakingstroepen werden gevormd. Bovendien vereenigden vele ondergrondsche werkers zich ook te Breda in de plaatselijke afdeeling — district Breda — van de Gemeenschap Oud-Ille-

gale Werkers, bij verkorting G.O.I.W., die tot medio 1946 haar zetel had in het districtskantoor aan de Wilhelminastraat 3. Nog een enkel woord over den Inlichtingendienst. Natuurlijk werkte ook hier een centrale Inlichtingendienst, onderdeel van de geallieerde oorlogvoering — S.F.H.Q. (Special Force Headquarter) — waarover hier uit den aard der zaak geen nadere gegevens kunnen worden verstrekt. Verder had nog elke ondergrondsche verzetsactie of organisatie haar eigen inlichtingendienst, die in samenwerking met de geallieerde legerleiding vooral tegen het uur der bevrijding uitstekende diensten heeft bewezen aan de vaderland-sche zaak. Dit geldt zoowel van den O.D. als van de L.O.-L.K.P., en ook van kleinere groepen en op zichzelf opereerende verzetsacties. Het hoofdkwartier van den O.D., eerst in Den Haag en daarna te Amsterdam, ontving bijvoorbeeld uit Breda belangrijke berichten betreffende de Duitsche opstellingen en operaties in Brabant, die per radio naar Engeland werden overgeseind: opgaven van de bezettingen der Duitsche stellingen, teekeningen enz. Die teekeningen betreffende de Duitsche posities in en om Breda lagen in Galder en Zundert, die van Roosendaal te Breda enz. Daardoor wisten de Polen bij de nadering van onze stad precies, waar en hoe ze hun vuur moesten richten op de Duitsche stellingen en **ook daaraan is het voor een niet gering deel te danken, dat Breda voor zeer ernstige oorlogsrampen gespaard bleef.** Een ander voorbeeld levert de bevrijding van Rijsbergen, verhaast en vergemakkelijkt, doordat Bredasche ondergrondschen in een pik-donkeren nacht door de Duitsche linies slopen, om de Geallieerden precies te vertellen, hoe de posities van den vijand langs den grensweg Zundert-Breda waren en waardoor het zoo goed als onbezette Rijsbergen voor een zware beschieting bleef gevrijwaard. Van het vliegveld Gilze-Rijen werden niet minder dan 3700 foto's en een groot aantal teekeningen gemaakt — wie dit gevaarlijke karweitje uitvoerde, doet hier natuurlijk niet ter zake! — doch telkens moesten van veranderde opstellingen de nieuwste gegevens naar het geallieerde hoofdkwartier worden overgebracht, zonder dat de bezetter lont rook. Ook geïnundeerde gebieden moesten in tekening worden gebracht met behulp van deskundigen van den waterstaat en uitgebreide rapporten lichtten toe, hoe die inundaties zoo spoedig mogelijk ongedaan. zouden kunnen worden gemaakt. In dit verband werd er zelfs de aandacht op gevestigd, hoe voor het droogmaken der landerijen bij gebrek aan beter motoren van de nog aanwezige dorschmachines konden

worden gebruikt, waar deze te vinden waren enz. Ook over den toestand van de brandweer, licht- en watervoorziening, bruggen enz. waren diverse rapporten opgesteld, belangrijke stellingen als die bij Keizersveer, Moerdijk enz. werden geteekend en zoo meer. De koeriersdiensten voor het overbrengen van deze en andere gegevens waren hierbij van onschatbare waarde en de interne geschiedenis van het ondergrondsche verzet levert de bewijzen, hoe gevaarlijk ook dat werk is geweest. Een der voormannen van den O.D. werd op een zijner reizen door de Duitschers gevangen genomen en tot negen keer toe ernstig mishandeld, daarna gepaaid met lekkere tractaties, om toch maar de gegevens aan den vijand te verstrekken, doch hij zweeg in alle talen. Toen was zijn voorland natuurlijk de dood via de Duitsche gevangenissen en concentratiekampen, doch hij bleef zwijgen. Gelukkig is hij levend uit deze Duitsche hel teruggekeerd, doch het mag een wonder heeten. En niet alleen mannen, doch ook vrouwen verleenden bij dit gevaarlijke werk haar onschatbare diensten, vooral toen de razzia's de aanwezigheid van mannen en mannelijke jongelui op de wegen practisch onmogelijk maakten. Gestoken in verpleegsterstenuue hebben speciaal twee Bredasche dames in dienst van den O.D. als koeriersters verbluffende staaltjes van moed en durf aan den dag gelegd, belangrijke berichten overgebracht, eveneens mooie berichten mee teruggenomen en zoo de Duitsche speurders op levenden buit bij herhaling verschalkt.

Hetzelfde kan worden getuigd van den inlichtingendienst der L.O.¹⁾ groep, waarvan al werd opgemerkt, dat ze over een „eigen” lijn naar Eindhoven beschikte met als centrale het bekende station op het terrein van de Bredasche gasfabriek. Toen de radioverbinding van den O.D. door de ramp op de Vloeiweide was uitgeschakeld, werd de voornaamste verbinding tusschen Bredasche Delta en Geallieerden voor het uitwisselen van inlichtingen de „eigen” telefoonlijn van de L.O. van hier naar Eindhoven, toen al bevrijd, alsmede een eigen zender aan de Speelhuisslaan, waarmede eveneens heel wat berichten werden uitgezonden, Duitsche posities werden opgegeven, troepenbewegingen en opper- of hoofdofficieren werden gesignaleerd, waarbij de L.O. een uitstekend geschoold deskundige voor dezen partieelen inlichtingendienst tot

¹⁾ L.O. = Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers met onderafdeelingen: Sectie Persoonsbewijzen en Vervalsching van legitimaties, zegels en andere stukken. K.P. of L.K.P. = Landelijke Knock Ploeg voor het desnoods gewapender-

haar beschikking had. Deze dienst werd nog aangevuld met de verschillende berichten van kleinere groepjes van vaak slechts twee of drie man, waarover eveneens nog heel wat te vertellen zou zijn, want hierbij werden inderdaad avonturen beleefd.

Door de Bredasche L.O.-K.P., die hier steeds vereenigd optrad, werden in de maanden Augustus, September en October van 1944 diverse aanslagen op het Duitsche front met veel, goed en minder succes gepleegd, waaraan zoo goed als de geheele ploeg meewerkte. De Bredasche K.P., die dus het K.P.-werk verrichtte tezamen met het L.O.-werk, bestond uit een elftal personen, buiten de koeriers, en allen onder een schuilnaam werkende, waarvan alleen Nico (eigenlijke naam Frits Heslinga), helaas in een Duitsch concentratiekamp is omgekomen. Ook nog enkele andere personen, zich niet achter een schuil- of bijnaam verbergende en ook niet in de voorste gelederen doch meer op zich zelf en incidenteel werkende, verleenden hun diensten bij de afbraak van het Duitsche front. Zoo werden op 6 September 1944 22 politieke gevangenen, waaronder twee ter dood veroordeelden, eenige Joden, illegale werkers en studenten uit Zuid-Holland, die opgesloten waren in het Huis van Bewaring te Breda, daaruit door de K.P. bevrijd. In dezelfde maand werd het distributiekantoor te Beek door een paar leden van de ploeg leeggehaald, aangezien de communicatie met het Noorden geheel verbroken was en de in het district Breda geborgen honderden onderduikers toch aan eten geholpen moesten worden. Rechtstreeks werden de Duitschers benadeeld door een kraak in een klooster te Teteringen, waar zij ook al weer hun bivak hadden opgeslagen en een groote partij dekens, zeep en andere nuttige zaken hadden gehamsterd, die beter onder onze eigen menschen verdeeld konden worden. De spoorwegstaking in dit rayon sedert 18 September werd geheel door de plaatselijke K.P. geleid en bleek een groot succes van den eersten tot den laatsten dag. Niet één spoorwegarbeider werkte, bang als men was voor de goed gerichte schoten van de K.P.-leden, die geregeld contrôle hielden op de emplacementen der N.S. Voorts werden niet minder dan 106 geallieerde piloten geregistreerd, die door marechaussée's en K.P. voor Duitsche gevangenschap werden behoed en voor het grootste gedeelte over de grens werden gebracht, om weer dienst te kunnen nemen bij de Engelsche of

hand bemachtigen van persoonsbewijzen, distributiebescheiden, het bevrijden van politieke gevangenen, het elimineeren van S.D.- en Gestapo-agenten, later met den O.D. opgelost in de N.B.S. (Ned. Binnenl. Strijdkr.).

Amerikaansche luchtmacht. Aan dit hoogst verdienstelijke werk brachten de vorengenoemde drie slachtoffers „Miet“, van Gestel en Gerritsen den tol van hun dierbaar leven. Diverse korpsmakers van beide laatstgenoemden van het Wapen der Koninklijke Marechaussée bleven gelukkig het pilotenwerk voortzetten en vooral de sectie Chaam, waar met behulp van bekende L.O.ers 38 piloten over de grens werden gebracht, deed verdienstelijk werk. Een andere belangrijke werkzaamheid van de K.P. was zijn voortdurend contact met de Geallieerden. Na 17 September tot Breda's bevrijding op 29 October was dat een telefonisch contact via een geheime lijn, met als geheime cel die op het terrein van de Gasfabriek, waardoor het mogelijk was driemaal per dag met de Bondgenooten rechtstreeks te telefoneeren. Door dit middel kon de K.P. alle bombardementen in de omgeving van Breda met goed succes leiden. Eenmaal echter mislukte zulk een bombardement, n.l. dat op het hoofdbureau van den Duitschen Generaal Warner aan de Boschlaan, twee huizen west van bad Wörishofen, als gevolg van een enorme fout van den Engelschen Wingleider, die het genoemde kuuroord en rusthuis in puin gooide, waardoor veertig dooden en gewonden het slachtoffer werden van deze hoogst betreuenswaardige vergissing. Toch maakte de radio vanuit Engeland — ditmaal de B.B.C. — een fout, door te melden, dat het Duitse hoofdkwartier wél geraakt zou zijn, waaruit de Duitse propaganda op haar beurt natuurlijk munt sloeg. Het was maar goed, dat het publiek, puinruimers zoo goed als toeschouwers van de nog smeulende puinhoopen en vooral de Duitschers, toen niet hebben geweten, dat een der door de K.P. geredde piloten ook druk bij het opruimingswerk meehielp, evenals trouwens de volledige K.P., nog wel liefst één dag en één nacht. Na de grootste luchtlandingen der Geallieerden in ons land verbleven er in Breda 22 geallieerde officieren, waaronder de Amerikaansche kolonel Krebs, die de luchtlandingen te Arnhem had geleid. Hij was vol bewondering voor het werk van de Bredasche K.P. en vond het een enorm succes, dat hij per geheime telefoon van de K.P. rechtstreeks met zijn chef kon spreken. Ook verzorgde deze ploeg per telefoon den inlichtingendienst van dit district en had daarvoor een perfect werkende organisatie ingesteld. Eveneens had de Bredasche K.P. een eigen krijgsgevangenkamp voor de door zijn leden gevangen genomen Duitse militairen, eerst ondergebracht in het buiten „Boschdal“ onder Beek, waar al spoedig 25 Duitschers waren geborgen. Nog juist op tijd werd dit kamp

geliquideerd en nota bene overdag — een wel wat te riskant waagstuk doch het móest — door krachtig ingrijpen en met behulp der L.O. van Made overgeplaatst naar de Biesbosch, waar bij de bevrijding door den toenmaligen kampcommandant tachtig Duitschers aan de Polen konden worden overgeleverd. Eenige uren na de liquidatie van het kamp „Boschdal” kwamen 30 Feldgendarmen een kijkje nemen en vonden alleen een koppelriem en twee Deutsche soldatenknoopen! De villa was geheel leeg en de bestormers keken leelijk op hun neus. Zonder ongelukken was het transport volbracht, hoewel er zes S.S.ers bij waren.

Na 17 September heeft er hier voorts geen enkele H.K.P.-garage voor de Duitschers kunnen werken. De K.P. had ook daar een staking georganiseerd, die schitterend werd uitgevoerd. De stakers werden verzorgd en wel gooiden de Duitschers bij enkele saboteurs handgranaten in huis, doch geen enkele auto van den vijand werd meer door een Nederlander te Breda gerepareerd. Ook een houtfabriek, die generatorhout voor de Deutsche gasauto's moest fabriceren, werd door de staking op last van de K.P. stil gelegd, tengevolge waarvan directeur en werklieden (ongeveer 30 man) eveneens moesten worden ondergebracht, maar de plunderende bevolking haalde de woning van den directeur leeg!

Doordat de wapenleveranties van de zijde der Geallieerden, via den landelijken sabotageleider „Frank” aan de Bredasche K.P. niet vlot geschiedde, — in elk geval niet vlak vóór de bevrijding, gelijk overeengekomen was —, was de K.P. wel genoodzaakt menigen overval te doen op Deutsche wapendepôts hier en in de buurt, om het noodige materiaal te krijgen. Hoewel dit niet zelden een uiterst gevaarlijke karwei was, zijn daarbij nimmer dooden gevallen. Wel werd op zulke tochten eenmaal een onmisbare auto van „Wim” verspeeld, plus drie fietsen en wat even erg was: een heele lading wapens en munitie! Er zou nog veel te vertellen zijn van deze kraakjes en overvallen, nu eens om de benodigde persoonsbewijzen, zegeltjes, stamkaarten, couponboekjes en niet te vergeten flinke geldbedragen ter stijving van de kas meester te worden, dan weer om goede vaderlanders te bevrijden en gevaarlijke elementen te elimineeren, doch we schrijven hier geen uitvoerige verzetsgeschiedenis van Breda tijdens de bezetting en volstaan met slechts een enkel feit uit de bewogen locale geschiedenis van Breda in het jaar der bevrijding te memoreeren.¹⁾

¹⁾ Men kan de stoutste stukken volgens „Duitsche lezing” nog naslaan in het Nederlandsch Politieblad 1944, de nrs. 70, 83, 149, 160, 283, 427, 437, 507, 560,

Op 21 Januari van dat jaar, dus in 1944, werd door de Bredasche K.P. een overval gedaan op het gemeentehuis en distributiekantoor te Klundert, waar heel wat distributiebescheiden ten behoeve van de onderduikers in dit rayon werden buitgemaakt. Daarna volgde vijf dagen later de vernieling van het bevolkingsregister van Nieuw- en Oud-Beijerland en Piershil, waar bovendien alle p.b.'s konden worden buitgemaakt. De overval op het kantoor van den N.C.B. te Breda op 2 Maart geschiedde door bijna de geheele K.P. en had ten doel deze levensmiddelenopslagplaats te verwoesten, welke voorraden de Duitschers ten eigen bate wilden aanwenden. Op Hitler's verjaardag, den 20sten April, gingen alle in den omtrek van Breda staande stroomijten, opslagplaatsen en fabrieken van stroo ten behoeve van de Deutsche Wehrmacht door de goede zorgen der K.P. in vlammen op. Speciaal te Rijsbergen verbrandden bij die gelegenheid enkele millioenen kilo's, verder te Ulicoten, Baarle-Nassau, Boxtel, Udenhout en Valkenswaard. Bij deze branden, waarbij ook Deutsche machines, auto's en ander materiaal verloren gingen, werd behalve van benzine ook gebruik gemaakt van phosphor en andere explosieven en snel brandende stoffen. De bewaking op deze terreinen schoot wel, doch mis en met geringe trefzekerheid, in vele gevallen slechts met jachtgeweren.

Soms moest ook een gevaarlijk Gestapo-spion(ne) of handlanger (ster) uit den weg worden geruimd, waartoe ook hier de K.P., zij het dan noode en niet zonder het daarvoor vereischte consciëntieuze onderzoek, overging, hetgeen o.m. op 23 Juni met een Belgische grensbewoonster in het Chaamsche bosch gebeurde, den 21 Juli te Breda met den Gestapobeul Fischer alias Visscher, den 29sten van die maand te Bergen op Zoom met den commandant van de versmade en gehate maar desniettemin gevaarlijke Landwacht en in diezelfde maand te Made met nog een S.D.-agent.¹⁾ Op 19 Augustus werd op klaarlichten dag de Bredasche Ontvanger der Invoerrechten en Accijnzen noodgedwongen door de K.P. ontlast van een bruinlederen aktentasch met 1290 briefjes van toen nog geldige honderdjes, dus netto 129000 gld., welk niet onbelangrijk bedrag noodzakelijk was voor de voortzetting van het ondergrond-

573, 633, hoewel we hier opzettelijk niet op volledigheid aanspraak wenschen te maken. Jammer genoeg zijn de archieven van den D. Sicherheitsdienst verbrand of meegenomen, want dan zouden we nog meer materiaal voor de geschiedschrijving bezitten.

¹⁾ Dit was de beruchte Opperwachtmeester der Staatspolitie Verbaeten.

sche werk. De loonen van de honderden stakers moesten nu ook uitbetaald worden door de L.O.

Hoewel de hiervoor aangeduide Bredasche politieman als S.D.-agent ook wel zou hebben verdiend geheel geëlimineerd te worden, werd dit laatste toch niet doorgevoerd wegens vrees voor represailles op onschuldige Bredasche burgers. Hij kreeg een waarschuwend schot in den arm met bevel zijn onzalig bedrijf als geëindigd te beschouwen. Doch toen hij, genezen zijnde, het nog eens wilde probeeren om den Duitschers zijn diensten te bewijzen, werd hem op straffe des doods huisarrest aangezegd in afwachting van het na de bevrijding over hem uit te spreken vonnis, waarmee wederom een gevaarlijk handlangers van den vijand onschadelijk was gemaakt. Een stout stukje was ook het redden van een K.P.-lid door zijn collega's uit het Amersfoortsche concentratiekamp, hetgeen op 9 Maart geschiedde. Reeds twee dagen later bewees deze bevrijde werker weer zijn diensten aan de goede zaak in het rayon van Breda door een houtfabriekje in de buurt, dat ondanks de waarschuwingen van de ploeg maar doorging voor den vijand te werken, mee te helpen opstoken, waarmee ook die collaboratie was stopgezet. En ten slotte mag ook de eerste spoorwegaanslag, door deze K.P. gepleegd, niet onvermeld blijven, al mislukte die door een in dit geval te groote activiteit van den baanwachter, die daarvoor f 1000.— belooning toucheerde, terwijl de ploeg slechts eenige meters draad kwijt raakte. Maar een tweede dergelijke aanslag te Roosendaal slaagde des te beter, hoewel op het laatste moment nog bijna door de Duitschers verhinderd, zoodat door het moedig optreden van de K.P.-leden en een marechaussée een schietpartij werd voorkomen, met als gevolg, dat het treinverkeer vanuit België ten nadeele van den vijand drie dagen moest worden stilgelegd. Tot in Zeeuwsch-Vlaanderen en de Zuid-Hollandsche eilanden, ja tot Gelderland strekte de krachtige actie van de Bredasche K.P.-ers zich uit, om de aan hun zorgen toevertrouwde onderduikers aan voeding en kleeding te helpen en andere belangen zóó te dienen, dat ze voor dit district en heel ons land, voor de bevrijding van Breda in de eerste plaats, van nut konden zijn.

Er werd ook hier tot kort vóór de bevrijding wel geweeklaagd, dat de illegale arbeid zoo destructief en afbrekend was, tot drastische vernielingen en verwoestingen leidde en het leven van vooraanstaande personen in gevaar bracht. Als men op den aard en het doel van het ondergrondse werk vóór de bevrijding let, dan kon

moeilijk anders verwacht worden: den vijand direct te benadeelen, zijn valsche propaganda ondermijnen en ontmaskeren, de Geallieerden van binnen uit naar buiten toe te helpen en de hand te reiken, waar dit slechts mogelijk was. En toch werd de voorzichtigheid niet uit het oog verloren, ook niet bij het elimineeren van gevaarlijke elementen, het bevrijden van goede vaderlanders en het leggen van goede grondslagen voor het constructieve deel der illegale taak na de bevrijding. Het is thans nog niet voegzaam, dit uit de voorhanden correspondentie tusschen de K.P. en andere illegale organisaties hier en hogere instanties in den lande te bewijzen, doch als eenmaal de tijd is gekomen, om de geschiedenis der landelijke en plaatselijke of regionale verzetsorganisaties eenigszins uitgebreid te beschrijven, zal dit wel blijken aan de hand van het beschikbare documentatie-materiaal. Ook mag hier nog even gewezen worden op de resultaten van het hoogst belangrijke werk ten bate van de onderduikers, het verbergen van buitenlandsche strijders, piloten, geallieerde verbindingsofficieren, den inlichtingendienst, het verspreiden van getypte en gestencilde radioberichten elken dag, om er den moed bij de groote massa in te houden, en niet te vergeten van de illegale krantjes en vlugschriften, ten einde van juiste voorlichting te dienen en den verzetsgeest tegen de tyrannie op te wekken, alle werkzaamheden van positieven aard. Nadat de O.D. alhier zijn actie reeds in December 1940 was begonnen, werd de L.O. Breda (Landelijke hulp aan onderduikers) door enkelingen georganiseerd, die daarmee op eigen houtje begonnen na de Meidagen van 1943, eerst om jongelui, aangewezen voor den verplichten arbeidsdienst in Duitschland, te laten onderduiken, hen van bonkaarten te voorzien, valsche „Ausweise“ en „Bescheinigungen“ te fabriceren en uit te reiken en wat er verder voor noodig was. In Augustus kregen zij helpers, hoewel natuurlijk ook vóórdien individueel op allerlei wijze — dus ongeorganiseerd — hulp werd geboden: een dorpspastoor hier in de buurt liet een Israëlietisch kindje verzorgen; een zuster aan de Baronielaan nam in haar particuliere verplegingsinrichting achtereenvolgens verschillende Joodsche kindertjes op en zelfs volwassen Israëlieten,¹⁾ onder het oog van de Duitschers! En zoo werkten er meer apart en in georganiseerd verband. Maar honderd maal zoo groot was het

¹⁾ Zie daarvoor uitvoeriger mijn artikel in de Bredasche courant van 15 December 1945: Joodsche kinderen in onze stad onder het oog van den vijand.

aantal dergenen, die wel hulp konden bieden doch niet wilden of niet durfden. En daarom moest er ook op dit terrein ten slotte een hechte organisatie worden gevormd om aan het werk te gaan. Het centrum Breda kreeg nu weldra een vertegenwoordiging in Chaam, Beek, Ulvenhout en Teteringen, — Ginneken en Princenhage behoorden automatisch tot Breda als één geheel —. Er werd steeds meer geld opgehaald voor de onderduikers, starters, geallieerde militairen en gevangen genomen Duitschers en contact opgenomen met het plaatselijk distributiekantoor en met het Gewestelijk Arbeidsbureau. Maar het landelijk contact wilde eerst nog niet vloten, totdat „Aad” kwam, die de schakel was voor L.O., K.P. en „Trouw”. Toen kwam „Bob”, de provinciaal leider van de L.O. naar Breda om den leider en initiatiefnemer van de Bredasche L.O.-K.P. tot districtsleider van West-Brabant te maken en een kassier te benoemen, die de ingekomen gelden beheerde en de uitdeelingen administreerde. Het was nu inmiddels October '43 geworden. Welken grooten omvang ook dit werk aannam, blijkt uit de volgende cijfers, die we hier mogen noemen. Kort nadat de eigen organisatie Breda was ontstaan, was begonnen met f 80.— in de maand op te halen en uit te keeren, hetgeen „Kerstmis '43” al was gestegen tot ruim f 1000.—, door de leden der organisatie zelf verzameld. Zoo ging het tot Maart '44, toen het goede contact met het N.S.F. (Nationaal Steunfonds) was verkregen, dat voortaan steeds geld heeft verschaft, want het werk breidde zich van lieverlede uit. Van f 80.— in de maand September '43 steeg de uitkeering tot f 77000.— in October '44. Het aantal onderduikers, eigen en vreemde illegalen, Joden, piloten, krijgsgevangenen, spionnen, geplaatst in het district Breda, werd steeds grooter, terwijl ook naar buiten contacten werden gelegd. Toen de leider in Maart '44 zelf moest duiken, doordat zijn zwager in handen van provocateurs was gevallen en in het concentratiekamp te Amersfoort terecht kwam, waaruit hij, zooals hiervoor werd beschreven, als door een wonder gered werd door de Bredasche K.P., kreeg hij pas goed de handen vrij en nam het werk een fantastischen omvang aan: sabotage, wapenvervoer, kraakjes, bevrijden van politieke gevangenen, vervoer van piloten, drukken en verspreiden van „Trouw”, hulp aan de Joden en wat al niet meer. Het L.O.-werk eischte, dat men iedere week, meestal des Dinsdagmiddags, soms ook 's avonds, bijeenkwam, dikwijls in een bekend kantoor aan den Ginnekenweg of in een der lokalen van de school van broeder H. Die clubvergaderingen waren

hoogtepunten van het werk, als een overzicht werd gegeven van den stand van zaken, gevallen kameraden in de buurt of in den lande werden herdacht, als men één was van zin en geest en den Hemelschen Vader gemeenschappelijk bad of dankte voor het behoud van hen, die vaak wonderbaarlijk waren uitgered.

Een prachttactie is ook geweest die der Z-kaarten. In samenwerking met het G.A.B. te Breda lukte het de organisatie iederen goeden Nederlander, die zulks begeerde en dit document noodig had om uit de handen der Duitschers te blijven, een Z-kaart te bezorgen, welke heelemaal aan de eischen voldeed, terwijl het duplicaat, dat Rauter zoo gaarne wilde hebben voor zijn deportatieplannen, natuurlijk in de kachel terecht kwam.

Maar ook, hoe was men ter neergeslagen, toen het schokkende bericht kwam, dat in eigen gelederen de beste krachten vielen: Dick of Hans (Dirk Willem van Ouwerkerk) te Princenhage gepakt, toen hij een veranderd Pb. moest afgeven in een huis, dat juist te voren door den S.D. was bevolkt, om eerst naar Den Bosch en vervolgens naar Vught te worden vervoerd (19 Juli). Op denzelfden droeven dag ook nog Jan, die met een stapel Z-kaarten uit de Langstraat kwam en naderhand door het rake schot op Fischer in de Boschstraat, door den leider van de L.O.-K.P. gelost, te rechter tijd uit beulshanden werd bevrijd. In Augustus werden Inge en Nico Smit (Frederik Wiebe Heslinga) gepakt, beiden in het concentratiekamp terecht gekomen, van waaruit de eerste ziek terugkeerde en de tweede een ellendigen dood stierf.

Bredasche burgerij, bedenk wel, hoe ook deze slachtoffers van Duitsche terreur velen uit uw midden hebben kunnen redden voor deportatie en gevangenschap, ja van den dood! Eere daarom hun nagedachtenis, hulde voor hun moed en trouw aan het vaderland, voor hun gemeenschapszin **en hun strijd voor de vrijheid.**
Dat het offer van hun leven niet vergeefs moge geweest zijn!

Intusschen waren de Geallieerden in de tweede helft van October 1944 na de verovering van Maastricht en de doorbraak van de linie Maastricht-Valkenburg Aken genaderd, dat op 20 October door de Amerikanen werd veroverd, zoodat toen de operaties in Oostelijke richting meer vorderden dan die naar het Noorden en Westen. Zou de strijd zich nu naar Keulen en het hart van Duitschland verplaatsen en de rest van Nederland, waaronder Breda, voorloopig niet bevrijd worden? Men zou dan een flankbedreiging houden, maar de krijgsverrichtingen in Zeeuwsch-Vlaan-

deren wezen daar weer niet op. Deze waren noodig om de Antwerpsche haven geheel van vijanden te zuiveren, toen de Fransche kanaalhaven-eilandjes in een veroverd gebied voorloopig niet werden aangetast. Cherbourg met zijn kunstmatige haven werd op den duur te zwaar belast voor den aanvoer van het geallieerde leger en dus moesten tot elken prijs vóór de verovering van geheel West-Brabant — Breda inclus — de beide in Nederland gelegen Scheldeoeveren van vijanden worden gezuiverd. Dit werd een harde strijd. Vooral de verovering van de beide dammen, die Zuid-Beveland met Noord-Brabant en Walcheren verbinden, kostte veel offers. De Geallieerden hadden bij Kruiningen een landing uitgevoerd in den rug der Duitsche troepen, terwijl op Walcheren de West-Kapelsche zeedijk werd gebombardeerd, waardoor dit eiland voor het grootste deel onder water liep en de Duitsche kustbatterijen tot zwijgen konden worden gebracht. Dit alles werd verricht door het eerste Canadeesche leger. Vermoedelijk zou dus het tweede Britsche leger Breda bevrijden, werd in October '44 uit de radiomededeelingen geconcludeerd. En dit leger bleef nog maar steeds tusschen Baarle en Chaam liggen, al dreunden de kanonnen steeds zwaarder en duurden de reeksen der ontploffingen langer. Wel vernamen we, dat nu ook Alphen was bevrijd, maar de inwoners waren geëvacueerd naar Baarle-Nassau, een nieuw bewijs, dat de gevechten in de grensstreek nog hevig en de verwoestingen ernstig waren.

Een andere veronderstelling was, dat Breda nu wel later aan de beurt zou komen dan de andere groote plaatsen in deze provincie, want zoowel Tilburg als Den Bosch en Bergen op Zoom schenen dichter genaderd te zijn. Ten Zuiden van Breda vormde de frontlijn blijkbaar nog den grootsten zak. Wel kwam er nu in de laatste dagen van October meer en meer beweging aan het Belgisch-Nederlandsche front. Uit de radioberichten bleek, dat de spoorlijn Tilburg-Eindhoven bereikt was en spoedig daarop zelfs de spoorlijn Tilburg-Den Bosch. Het ging er voor Breda inderdaad minder gunstig uitzien. Zou onze stad het centrale en misschien laatste punt van verdediging worden, voordat de Duitschers over het Hollandsche Diep zouden terugtrekken? Zouden de Geallieerden mogelijk ten Noorden van Tilburg doorstooten en zoo beproeven de Duitschers in den Westhoek van Brabant af te snijden van hun weg „zurück“ over de Moerdijkbruggen? Dan zou een linie der Duitschers achter de Mark en het Wilhelminakanaal haar strategische waarde voor een belangrijk deel verliezen. Hoe

het zij, met de inname van de hoofdstad onzer provincie werd het operatiegebied belangrijk ingekrompen. Als in vroeger eeuwen was 's-Hertogenbosch weer eens gevechtsterrein van groote beteekenis geweest. De groote laagvlakte Zuid van de stad, voor de verdedigers zoo gemakkelijk te bestrijken, had weer ernstige moeilijkheden opgeleverd voor de aanvallers van de 20ste eeuw. Daarom waren zij de stad van de Noordoostzijde genaderd en nog moest er om de verovering van Den Bosch hard worden gevochten, leed de stad groote schade en vielen er veel slachtoffers. Achter de kanalen en rivieren, welke de stad doorsnijden, hadden de Duitschers zich zoo gunstig mogelijk verschanst om er zoo lang mogelijk stand te houden, nadat ze eerst de vele bruggen hadden opgeblazen. Uit sommige straten moesten ze zelfs door de moderne geallieerde vlammenwerpers worden weggebrand. Er heerschte dan ook niet direct een feeststemming na de bevrijding van Den Bosch. Immers de doorgestane ellende en gevaren, de vele slachtoffers, die gevallen waren en de ernstige schade aan bruggen, gebouwen en huizen verhinderden elk betoon van uitbundige en luidruchtige vreugde.¹⁾

Geheel anders verliep het in Tilburg, want deze stad viel bijna zonder slag of stoot en groot was er het enthousiasme der bewoners. Dit te meer, aangezien de bevrijders hier voor een groot deel bestonden uit officieren, kader en manschappen van de Prinses Irene-Brigade, onze in Engeland geëfende Nederlandsche strijdkrachten, aan wier hoofd Z.K.H. Prins Bernhard stond.²⁾ Zeer interessant en vreugdevol was dan ook de intocht van deze troepen in Tilburg en de blijdschap der bevolking, waarvan de inmiddels in bevrijd Eindhoven opgerichte vrije zender „Herrijzend Nederland” een enthousiaste reportage bracht, uitte zich op velerlei wijze.

Was nu de beurt aan Breda om bevrijd te worden? De Duitse S.S. speurde er nog steeds naar z.g. verboden en natuurlijk verborgen opgestelde radio's, motor- en gewone fietsen, maar eveneens naar spiritualia, waarvan ze maar niet genoeg konden krijgen om op deze wijze het leed te verzetten wegens het verlies van de eene na de andere Brabantsche stad. Bij de firma V. aan den

¹⁾ Een boeiend en vaak aangrijpend relaas van den strijd om Den Bosch en zijn gevolgen vindt men in het boekje van Jos. Verstraeten, *Storm over Den Bosch*, 31 blz. (1945).

²⁾ Op een meer sobere wijze en in chronologische volgorde vertelt daarvan P. Joosen, *Tilburg's donkere dagen in 1944*, 16 blz. (1945).

Haagweg haalden ze een paar duizend kilo kaas weg, bij de H.K.I. een partij kunstzijde, uit de suikerfabriek „Wittouck“ en andere opslagplaatsen een partij suiker, waarbij bekende Bredasche S.S.-ers hun hand- en spandiensten verleenden door aanwijzingen te geven. De firma van B. moest een partij stoffen en een overigens goed verborgen nieuw motorrijwiel afgeven; haar collega H. eveneens een aanzienlijken voorraad stoffen en fournituren, terwijl een derde kleermaker, de heer van H., eveneens afstand moest doen van een belangrijke hoeveelheid grondstoffen en goederen, die alle op door de plunderaars gerequireerde wagens en karren werden geladen, om zoo mogelijk naar Duitschland te worden vervoerd. Aan alles was te zien, dat de bezetter begreep het ook in Breda niet lang meer te zullen houden. Andere Duitsche militairen drongen de winkels binnen en eischten daar voorwerpen van waarde tegen betaling, die ze soms ook nog kregen uit vrees voor represailles, want menig roover stond voor de toonbank met het geweer in den aanslag.

Vrijdag 27 October achtten de Ortskommandant en zijn staf, de Grüne Polizei, twee bekende Bredasche S.S.-ers en de N.S.B.-burgemeester Blom den tijd gekomen, om Breda voorgoed te verlaten en zij vertrokken vermoedelijk met bestemming Dordrecht (of Amersfoort?). Talrijke verordeningen van laatstgenoemden functionaris waren sinds de laatste weken, voorafgaande aan zijn vlucht, vrijwel in den wind geslagen, bijv. die betreffende de verplichte levering van dekens en ondergoed, al waren er nog altijd een aantal blooden en bangen, die er aan voldaan hadden. Zelfs de Duitsche verordeningen o.a. om acht uur binnen te zijn, na de aanslagen op Fischer en Driessen verscherpt tot zes uur, werden veelvuldig gesaboteerd. De discipline onder de Duitschers was voor een goed deel verdwenen en vanzelfsprekend had dit ook zijn invloed op de tucht en gehoorzaamheid onder de burgerij. Het had er vaak den schijn van, dat de Duitschers die bandeloosheid in de hand werkten. Wat men vroeger niet zag gebeuren, kwam nu voor: de jeugd klom in onbeheerd staande Duitsche legerauto's en nam weg wat van haar gading was. Duitsche wagens met steenkool en hout werden door jongelieden beklommen, die den inhoud ten deele over straat wierpen, waarop anderen aasden, die met emmers, zakken en dozen de „vangst“ bijeenraaiden en naar huis brachten.

De politie had bij dit alles een moeilijke taak. Vanuit Engeland luidde het consigne: collectief onderduiken, omdat in België en

Frankrijk heele politiekorpsen gevangen genomen en naar Duitschland getransporteerd werden. Doch door de revolutionaire stemming, welke hier reeds heerschte en die door vele Duitschers nog opzettelijk werd aangewakkerd, was er meer dan ooit behoefte aan gezag, zoodat de politieagenten, den eenen dag in burger gekleed, dat gezag niet konden handhaven, en den anderen dag in uniform zich niet veilig voelden voor een eventueelen aanslag van den bezetter. Men ondervond dagelijks, dat een kat, in het nauw gedreven, soms rare sprongen doet. Een politie-agent, gepost voor wat eens de Julianaschool was, had bijvoorbeeld alle moeite, om kinderen en opgeschoten jongens te verhinderen dit ten deele opgeblazen gebouw te plunderen. Stond hij aan de achterzijde, dan drong men aan de voorzijde binnen en omgekeerd. En toen uit het noodhospitaal aan den Boeimeersingel de laatste Duitsche gewonden waren weggevoerd op Zaterdagmorgen 28 October, herhaalden zich daar dezelfde tooneelen, waarvan een ooggetuige het volgende vertelde blijkens het te onzer beschikking gestelde rapport.

De Duitsche ziekenoppassers of de chauffeurs van de laatste wagens deelden bij het vertrek der gewonden aan de meisjes, die in dat hospitaal gewerkt hadden, verschillende achtergebleven artikelen uit, zooals handdoeken, baddoeken, lakens en dekens, matrassen enz. Al heel gauw wierp men uit de bovenverdiepingen matrassen en ijzeren ledikanten naar beneden. In minder dan geen tijd stortte het grauw zich als een bende gieren op dit aas. Eenige kordate vaderlanders, wien deze roofzucht toch wel wat al te bar werd, hielden de plunderaars staande en wezen er op, dat de Nederlandsche autoriteiten deze diefstallen zeker zouden achterhalen en waarschijnlijk zware straffen zouden eischen. Enkelen lieten zich overtuigen of werden zoo beangst, dat ze de matrassen wegwierpen. Toen een paar Nederlanders den hoofdingang wilden betreden met de opgenomen matrassen, sprong eensklaps een Duitsch officier, die het commando had van de laatste transporten, van achter een wagen te voorschijn en bulderde op echt Duitsche „schneidige” manier: „Zoolang ik hier ben, wordt er niet geplunderd!” Vermoedelijk begreep hij niet de bedoeling van de goedwillende Nederlanders, doch na een uiteenzetting van het geval konden ze toch eenige matrassen in de gang van het gebouw deponeeren. De zoo duidelijke waarschuwing van den officier had in ieder geval tot gevolg, dat voorloopig nog alles op zijn plaats bleef. Ook de Duitsche ondergeschikten onthielden

zich nu verder van medewerking. En toen ik mij na eenige minuten naar huis begaf, aldus onze zegsman, kwam ik gelukkig eenige rechercheurs in burgerkleeding op de fiets tegen, die zich in allerijl naar het ziekenhuis begaven. Er scheen dus een telefonische waarschuwing naar het politiebureau gegaan te zijn. Als de politie niet op haar qui vive bleef, konden er rare dingen gebeuren in den overgangstijd van de Duitsche bezetting tot het binnenrukken van onze bevrijders.

Ook het weghalen van zeepoeder bij vaatjes vol uit de Duitsche voorraadmagazijnen op het Chasséterrein, door de Duitschers oogluikend toegestaan, het wegslepen van goederen, gebruiksvoorwerpen zoowel als meubels e.a. van het opgeblazen vliegveld te Gilze-Rijen door vele Bredanaars, die wisten, dat dit oorlogsbuit der Geallieerden was en voorts van door de Duitschers zelf geroofde goederen, leverde het bewijs, dat de zucht tot verrijking, de baat- en hebzucht van den enkeling ook onder deze omstandigheden bij velen de nationale waardigheid en het zelfrespect van den burger in verzet op den achtergrond drongen.

Alles wees er nu wel op, dat het oorlogsgeweld Breda naderde. Een groote Duitsche tank reed vrijwel den geheelen Zaterdag 28 October door de stad, doch aan het nummer was te zien, dat het in de verschillende wijken één en dezelfde tank was, een reclame- en propagandapaardje dus. Doch met zulke intimidatiemiddelen kon de burgerij niet meer in bedwang worden gehouden. Toch leek het op dien Vrijdag en Zaterdag er wel op, dat Breda niet zoo krachtdadig verdedigd zou worden, want er waren betrekkelijk weinig troepen opgesteld, niet meer dan de achterhoede van een groter leger, dat in de Marklinie inderhaast een nieuwe stelling innam en zelfs nog ten deele in gereedheid moest brengen of dat de overgangen bij het Hollandsch Diep, inzonderheid bij de Moerdijkbruggen, zoo lang mogelijk moest verdedigen. Enkele troepenafdeelingen betrokken de wacht bij de bruggen in de stad, namen stellingen in bij gebouwen in het Brabantpark, het Valkenberg enz. Zij waren uitgerust met z.g. pantservuisten en -schrikken. Inplaats van één schildwacht bij de bruggen kwamen er nu vier en vaak meer. Ook werd een wacht geplaatst in het vroegere N.S.D.A.P. huis bij de Wilhelminabrug, voorts op verschillende verkeersknooppunten in en aan den rand der stad en controleerende officieren reden per motor van post tot post, om nog de laatste instructies te geven. 's Avonds waren de ontploffingen rondom Breda niet van de lucht. Vooral waren het Duit-

sche munitievoorraden, die de lucht ingingen en die een dag vol emoties en gevaren inluidden. Aan den Zuidkant der stad, richting Ginneken en Bavel, werd het uitermate gevaarlijk op de wegen, doch ook ten Noorden der stad dreigden groote rampen door de onophoudelijke bombardementen der Geallieerden. Dat ondervonden vooral zij, die het waagden aardappels en andere producten van land- en tuinbouw uit den Westhoek te halen, waar heele karavanen met karretjes en wagens heentogen.

Vele dezer vehikels werden gemitraillleerd van uit de lucht, aangezien de geallieerde jagers ze voor Duitsche transporten hielden. Er gingen voorts geruchten, dat verschillende gebouwen en vooral de bruggen in de stad ondermijnd waren, o.a. het hoofdpstkantoor, de Kon. Militaire Academie en de verschillende kazernes. Nieuwe aanplakbiljetten waarschuwden de bevolking tegen overvliegend en inslaand granaatvuur, welke biljetten nu ondertekend waren door den loco-burgemeester Kroone en de vroegere wethouders. Het oude bestuur had dus al weer zijn rechten hernomen.

Ondertusschen passeerde al een klein groepje krijgsgevangenen gemaakte geallieerde soldaten onder sterk Duitsch geleide over den Wilhelminasingel. Zoodra de geleiders zagen, dat een of ander burger vriendelijk was of deed jegens deze gevangenen, namen zij een dreigende houding aan of maakten het gewone gebaar met de kolf van hun geweer, de blijkbaar bij hen ingehelde slavendrijversmethode! Maar de Engelsche jagers hielden het verkeer op den nieuwen grooten autoweg Baronie-laan-Princenhage anders wel goed onder hun contrôle, waarbij zelfs Duitsche roodekruisauto's, die munitie vervoerden, het moesten ontgelden. Nadat de Geallieerden Wernhout gepasseerd waren, was de telefoonverbinding met Zundert tevens verbroken en over Chaam huilden nu de granaten in de richting Breda. Het werd op den middag van Zaterdag 28 October steeds stiller in de binnenstad en ook het Duitsche militaire vervoer was toen zoo goed als gestaakt. Sommige nerveuze soldaten vuurden af en toe op groepjes samenscholende personen, die dan uiteenstoven of men moest soms in portieken al beveiliging zoeken voor overvliegende granaten. De weinige burgers, die zich nog op straat durfden vertoonen, spraken in het voorbijgaan haastig over geruchten, als zouden de Tommies reeds in de Bouvignelaan, Ulvenhoutsche-laan en Molengrachtschestraat zijn gesignaleerd. In de buurt van de Gasthuisvelden ratelden nog de laatste Duitsche mitrailleurs, tevens een reminiscens aan de eerste Duitsche mitrailleurs,

die op 13 Mei 1940 waren opgesteld aan de overzijde van de rivier op den hoek van den Bernhardsingel, toen gericht op de terugtrekkende Fransen. De rollen waren dus op 28 October precies omgekeerd: op ongeveer dezelfde plaatsen moesten nu de Duitschers zich verdedigen, om hun eigen terugtocht te dekken. Toch bleven ook nu nog de wachten aan de bruggen hun posten bezetten. Het zou mede het werk van de ondergrondsche verzetslieden zijn den vijand op die plaatsen te verdrijven of gevangen te nemen en verder om de vernieling van bruggen, fabrieken en andere belangrijke gebouwen te beletten. Verkeer over die bruggen was niet meer toegestaan. Wie dus uit de binnenstad naar Zuid of Oost de Wilhelminabrug niet meer kon passeeren, moest maar probeeren via Boeimeer op de Baronielaan te komen en dan verder naar bevind van zaken handelen. In de richting van Bavel was tegen den avond de hemel reeds helrood gekleurd: verschillende boerderijen gingen in vlammen op en tegen zes uur brandde het gebouw van het Klein Seminarie aan de Ypelaar geheel uit. Ook waren om half drie reeds eenige granaten ingeslagen in de Ceinturlaan, thans omgedoopt in Franklin Rooseveltlaan.

Wie maar eenigszins kon, trok zich terug in een schuilkelder onder of bij zijn woning, waar men zich veiliger gevoelde tegen het geallieerde granaatvuur. Overeenkomstig de officieele adviezen was zooveel mogelijk water verzameld in teilen en emmers, pannen en schalen, zoowel tegen brandbommen als om eenige reserve te hebben bij eventueele stopzetting der watervoorziening. Ook was er gezorgd voor reserves aan levensmiddelen gedurende eenige dagen: brood, aardappelen en andere zaken, voorzover nog verkrijgbaar bij boeren of goede vrienden in de omgeving der stad. Ook nu hadden slechts weinigen zich gerealiseerd wat te moeten doen in het geval van een langdurige beschieting van Breda, als de Duitschers ten Noorden van de stad zouden standhouden tegen de uit het Zuiden en Oosten oprukkende Geallieerden. Velen verkozen ook enkel een plat dak boven hun hoofd te hebben liever dan in den kelder te kruipen. Zoo richtte een ieder zich naar eigen goedvinden in om in de eerste plaats ter beveiliging van het leven de komende stormen, die over ons hoofd zouden gaan, het hoofd te bieden, velen in gebed en geloovig vertrouwen, dat niets geschiedt zonder den wil van onzen Hemelschen Vader. Ieder gevoelde zich klein in menschelijk onvermogen, nu de hel van den modernen oorlog reeds bezig was los te barsten. Het

onheilspellende gefluit van granaten, die over en weer over de stad gierden maar ook hier en daar insloegen, het gerinkel van glas en scherven, het gekraak en gesis en al die andere vreemde geluiden en neventonen, maakten velen nerveus, stil, onderworpen en het gaf slechts eenige opluchting als de kanonnen voor eenigen tijd zwegen. Er werden berekeningen gemaakt, natuurlijk door leken — want hoe weinigen konden hier met kennis van zaken spreken! — betreffende het Duitsche artillerievuur ter hoogte van Terheijden en het Geallieerde onder Gilze en Bavel, wie van beide partijen de meeste voltreffers zou plaats en hoe de stad onder deze beschieting uit zou komen, want zelfs in de angstigste oogenblikken van zijn bestaan is de mensch geneigd het verband te zoeken tusschen oorzaak en gevolg, verschijnsel en uitwerking. Men telde verschillende malen de seconden tusschen het afschieten en het gieren van de granaten, die overkwamen en sommigen meenden gemakkelijk te kunnen vaststellen of het Duitsche dan wel Engelsche kanonschoten waren, doch het was slechts uit tijdverdrijf of om de spanning te verdrijven, dat dergelijke „theorieën” werden opgezet en behandeld. Het „bevriende” en vijandelijk vuur was zóó dooreengemengd, er werd van zooveel verschillende plaatsen en uiteenlopende richtingen geschoten, dat de lichtflitsen, detonaties en het gieren der granaten, afkomstig van de verschillende batterijen, slechts door subtiële onderscheiding van militaire deskundigen waren te identificeeren en localiseeren.

Hoe het zij, de Duitsche gecamoufleerde bunkerstellingen aan den Marksingel, waarvan de positie door de illegale strijders al lang aan de Geallieerden was doorgegeven, werden natuurlijk ook onder vuur genomen en wie op dien gedenkwaardigen Zaterdagavond 28 October nog over een radio-ontvangtoestel beschikte, ving tevens op, dat de Poolsche troepen, deel uitmakende van het eerste Canadeesche leger, den straatweg Breda-Tilburg waren gepasseerd bij de „Vijf Eiken”, een kruispunt ongeveer halfweg tusschen Dorst en Rijen en dat zij verder trokken in de richting van Oosterhout. Maar van het doorstooten van het eerste Canadeesche leger zelf werd niet gesproken. Dit gaf weer aanleiding tot nieuwe conclusies en stof voor allerlei gesprekken en fantasieën. Wie met dit radiobericht een nieuwtje rijker was geworden, haalde zich het geïdealiseerde beeld van den stoeren Canadees voor den geest, verheerlijkte den nuchteren, phlegmatieken en vaak cynischen Engelschman, beiden in hun uitstekende kwaliteiten van

getrainde fightmen, wien vaak de voorkeur werd gegeven boven den Poolschen soldaat, dien men hier toen nog slechts uit de boeken en persartikelen kende. Hoe geheel anders zou die vergelijking al heel spoedig uitvallen en hoe dankbaar zouden de Bredanaars inzonderheid den Polen zijn als de eerste bevrijders onzer stad!

Nog dienzelfden nacht werd de Duitsche batterij van drie kanonnen, opgesteld in het midden van den Lovensdijk op een boeren-erf, ongeveer een halve kilometer voorbij de Cavaleriekazerne, gedwongen te vluchten. De Geallieerden waren namelijk des Zaterdag door het grensdorp Chaam opgerukt, waar de Duitschers geen tegenstand meer boden, hoewel ze in het gezicht van den naderenden vijand nog juist even gelegenheid kregen om zoowel de R.K. parochiekerk als die der Ned. Herv. gemeente met haar massalen toren, benevens een hoogen korenmolen in de lucht te laten vliegen. Van daaruit rukten twee colonnes op naar Breda, de eene via Ulvenhout, de andere over Bavel. Een deel van de laatste troepen had den autoweg Breda-Tilburg bij het bovengenoemde punt „Vijf Eiken” gepasseerd en het andere was via Bavel naar Breda vertrokken. Het waren vooral deze laatste troepen, die aan het vuur van de Duitsche batterij op den Lovensdijk waren blootgesteld, terwijl ze hun weg naar Breda reeds hadden versperd gevonden door de Duitsche S.S., die zich in het seminarie Ypelaar hadden verschanst. Beide posten moesten dus worden vernietigd, doch wel mag hier nog even aan worden toegevoegd, dat, indien onze bevrijders na het uitbranden van het seminarie over den Lovensdijk waren opgerukt, de ontsnapping voor de Duitschers niet meer mogelijk zou geweest zijn. Een klein „lek” in de samenwerking tusschen de Geallieerden van buiten uit en onze ondergrondse trad hier duidelijk aan het licht in dien zin, dat op dit punt vooraf niet was gezorgd voor voldoende illegale leidslieden uit het district Breda, zooals trouwens ook op andere punten in de voorbereiding „haken en oogen” waren, waarvan hierna nog wel voorbeelden zullen volgen.

Immers toen de weg van de aansnellende troepen via het z.g. Koolpad of Sintelwegje tusschen de Blauwe Kei en den Lovensdijk was vrijgemaakt, konden de Duitschers vrijwel ongehinderd ontsnappen met de ontdekking van het gevaar voor insluiting. De laatste salvo's, die hun batterij daar loste, waren dan ook zonder een bepaald doel afgevuurd op mogelijk aanrukkende geallieerde troepen achter Ypelaar. Een Duitsch verkenner uit het voort-

rein werd bij het overbrengen van de laatste mededeeling dan ook door eigen vuur doodelijk gewond. De groote massa van de bevrijders kwam nu via de Molengrachtschestraat, na de bevrijding omgedoopt in Poolscheweg, in de bewoonde wijken van onze stad, doch niet vóór Zondagmorgen, 29 October, heel in de vroege. Wel hadden toen reeds enkele verkennerspatrouilles, z.g. Poolsche stoottroepen, laat in den middag en den avond van Zaterdag op dit voorterrein verkenningen uitgevoerd en op deze patrouilles was door verschillende Duitsche mitrailleurs nog het vuur geopend.

Maar de stad was toen nog niet omsingeld. Wel was de bevelhebber der eerste Poolsche pantserdivisie, generaal-majoor Stanislaw Maczek, bezig een omtrekkende beweging te maken en hadden de Duitschers verschillende posten in de binnenstad, o.a. de Wilhelminabrug, ijlings verlaten, doch op andere punten handhaafden ze zich nog, ook nadat de Geallieerden om plm. acht uur de Rooseveltlaan hadden bereikt.

Het was vooral het achtste Jager- of Rifle-bataljon van de eerste Poolsche pantserdivisie, dat nu in actie kwam om het omsingelings- en bevrijdingswerk in en om Breda te voltooien. Daarom over dit korps hier eenige bijzonderheden. 't Was samengesteld uit de meest hartstochtelijke vijanden van het Hitlerisme en Pangermanisme, begon zijn oorlogsgeschiedenis bij Lwow (Lemberg) in Zuid-Polen (1939), voortgezet in den strijd aan de Loire in 1940 en gereorganiseerd in Engeland, om in Augustus 1944 in Normandië en vervolgens in België, Nederland en Duitschland mee te helpen den vijand den doodelijken slag toe te brengen. Men vocht onder de leuze: „Wij vragen niet om de vrijheid, wij vechten om haar te verkrijgen!”

En speciaal jegens ons land zou die leuze ook zoo kunnen luiden: „Voor onze en Uwe vrijheid!”

Op 6 September overschreed dit bataljon de Belgische grens als eerste detachement van de 3e Jagers brigade. Achtereenvolgens in zware gevechten gewikkeld bij Caen, Falaise en Abbeville, waarbij het al zware verliezen leed, was de door zijn manschappen eerst bevrijde Belgische stad het historische Yperen. Daarop volgden Roulaere, Gent (7—15 September); Axel, Terneuzen, Sluis-kil en Hengstdijk (15—24 September); Merxplas (30 September); Baarle-Nassau (3 October), waarna dit dappere Poolsche bataljon den eerenam kreeg van de Jagers van Vlaanderen, welke eere-naam officieel werd bekrachtigd door den Regent van België, Prins

Karel van Vlaanderen. Vervolgens drong deze dappere eenheid als een pijl in de vijandelijke stellingen van Alphen en bij de nachtelijke gevechten in de buurt van Ginneken op het Zuidelijke deel van het grondgebied der gemeente Breda. In deze dagen, 28 en 29 October, bevestigde het Bataljon Poolsche Jagers zijn tweeden eenenaam en titel: „Veroveraars van Steden“, bevrijdde het Zuiden en het centrum van Breda en opende op 29 October den weg voor de rest der detachementen van de 1ste Poolsche tankdivisie.

Om nog even in het kort de verdere lotgevallen van het bataljon te vermelden, voorzoover het zijn aandeel in den gemeenschappelijke strijd tegen Nazi-Duitschland betreft, memoreeren we hier slechts de volgende feiten.

Na de verovering van de stad Breda en haar grondgebied passeerde het bataljon Jagers van Vlaanderen na hevige gevechten het kanaal bij Oosterhout, veroverde vervolgens Terheijden, Wageningen en Zevenbergsche Hoek en nam deel aan den aanval op het Duitsche bruggehoofd bij Moerdijk. Gedurende den herfst en winter van 1944—'45 kwam het bataljon verschillende keeren naar Breda en vond daar steeds een echt vriendschappelijk onthaal en gastvrijheid, den gullen Brabander eigen en waardig. Een bedroevende dissonant in dit onderling verkeer, uitwisseling van vriendschap en betoon van dankbaarheid, was helaas, dat sommige leden der vrouwelijke sekse ook te Breda geen maat wisten te houden, waardoor niet zelden hier en daar huiselijk en echtelijk geluk werd bedreigd, erger, soms zelfs werd verwoest, een der begeleidende symptomen van ontredde en verwildering van vier à vijf jaar bezetting en onderdrukking.

Met Kerstmis 1944 vocht het bataljon in de sectoren 's-Hertogenbosch en Vlijmen, terwijl het gedurende de volgende drie maanden onder moeilijke omstandigheden opereerde aan de Maas en zich bijzonder onderscheidde bij Kappelsche Veer tijdens het Lenteoffensief der Geallieerden van 1945. In April van dat jaar gingen de Jagers van Vlaanderen trotsch als veroveraars door het Duitsche grondgebied. Zij dachten niet aan laffe wraaknemingen voor hun eigen vernielde land, gelijk de Duitschers in 1939 als indringers wél hadden gedaan wegens den ondervonden tegenstand door de Polen, maar zij verlangden, dat de soldaten hun plicht deden, om den vijand te verslaan, die hen had verdreven van eigen haardsteden, had beroofd van de vrijheid, het leven hunner familieleden en vrienden, alles had vernield wat hun dier-

baar was en die het land Polen tot een halve ruïne nad gemaakt. Maar het verzet van het ten ondergang gedoemde „Herrenvolk“ was taai en maalde ook in de gelederen van dit bataljon in zijn laatste phase nog vele dapperen ten grave. De laatste gevechten van dit bataljon tot de capitulatie van Duitschland werden geleverd bij het Kustkanaal en de steden Ihrhove en Jever in Oostfriesland bij Wilhelmshafen. Ook deze Poolsche soldaten vochten om vrije mannen te worden en te blijven in hun eigen land! Hebben zij ook dat einddoel bereikt? Destroyed Poles for ever? The men of the 9th were the men from Poland. They were the spirit of Poland, their country soul, flesh and blood. They fought to be free in their own country....!

Wij vergeten nimmer als dankbare Nederlanders, bovenal als dankbare Bredanaars, welke hun groote verdiensten zijn geweest, indirect voor de bevrijding van ons land, direct voor die van de aloude, historische stad Breda, de stad der Nassau's en Oranje's!

Staan we nu nog even stil bij de wijze, waarop Breda door de Geallieerden, inzonderheid door de 1ste Poolsche tankdivisie werd veroverd, dan kan daarvan de volgende samenvatting worden gegeven.¹⁾

Nadat het Poolsche leger van Baarle was afgezwenkt naar het Noordwesten, hield het een front in stand, dat liep van Alphen naar Baarle, aansluitend op het front van de Britsche Pantserdivisie, welke tot taak had om Tilburg te bevrijden. Op dit front groeven de Polen zich nu in, echter zonder dat de vijand eenige tegenactie van beteekenis ondernam. De tegenaanvallen van beide kanten beperkten zich op dit front dan ook tot verkenningen en eenige artillerie-duels. Terwijl de Britten tot taak kregen om Tilburg te veroveren, waarvoor, zooals hiervoor reeds werd geschreven, de Prinses Irene-brigade werd ingezet, moest de Poolsche pantserdivisie op dien dag — 26 October — den weg Breda-Tilburg afsnijden, aan welke opdracht werd voldaan door op te rukken via Alphen in de richting Oisterwijk en van Gilze naar Haansberg, — de z.g. Hooge Haansberg onder Gilze, een klein uurtje Noord van dit dorp²⁾ —, met welk punt in den namiddag

¹⁾ In de hierna volgende hoofdstukken worden voorts nog een aantal details van die verovering beschreven, overeenkomstig de gegevens van verschillende waarnemers, bereidwillig te mijner beschikking gesteld, en eigen waarnemingen.

²⁾ De Lage Haansberg of Rijnsche Haansberg ligt 10 min. van Rijen.

van 27 October de groote weg werd bereikt, zoodat daardoor de verbinding Breda-Tilburg werd afgesneden, terwijl ongeveer gelijktijdig de bevrijding van laatstgenoemde stad volgde. Maar nu gingen de Polen niet verder Noordoostwaarts, doch zwenkten af naar het Westen — 28 October —, bezetten Dorst en zuiverden het boschachtig terrein Noord en Zuid van den grooten weg van vijanden. Hiermede was de laatste hand gelegd aan de voorbereidingen van Breda's bevrijding.

Aangezien generaal Maczek de historische stad wilde sparen, waarvoor hij als oudheidminnaar misschien een zwak heeft gehad, werd tot een schijnmanoeuvre in Noordwestelijke richting besloten, alsof dus de veldtocht rechtstreeks op de Maasoever was gericht, ten einde de Duitschers af te sluiten in de richting van den Moerdijk. De Moerdijkbrug bood hun nog den eenigen uitweg van Brabant naar Holland. Metterdaad deden de Polen echter een aanval vanuit Dorst in Zuidwestelijke richting, zoodat het gebied Bavel-Ginneken hun op Zaterdag 28 en Zondag 29 October in handen viel en het Zuidelijk deel der gemeente Breda vóór Zondag 12 uur v.m. nagenoeg geheel veroverd was. In het Noordoostelijk deel der gemeente konden de Duitschers nog wel eenigen tegenstand van beteekenis bieden en door het opblazen van verschillende bruggen in dit deel en aan den Noordrand der stad bemoeilijkten zij verder een snelle achtervolging van het hoofdleger, dat door den Westhoek Brabant moest worden uitgedreven. In de boschrijke omstreken in het N.O. moesten de Polen, nu krachtig ondersteund door de ondergrondsche strijdkrachten, nog harde klappen uitdeelen en leden daarbij zelf ook nog al eenige verliezen.

Allengs wisten de Duitschers hun troepen uit het Noordelijk deel der stad terug te trekken op het Markkanaal, hoewel de Polen bij de verovering van Breda toch nog 7 officieren en 569 manschappen krijgsgevangen en voorts drie pantserwagens en 13 grootendeels 88 mm kanonnen buit maakten, zoomede minder zwaar materiaal.

De bevrijding van de vroegere gemeente Princenhage werd grootendeels overgelaten aan de Canadeezen, die ten Zuiden en Zuidwesten van de stad waren opgerukt en ten Westen daarvan doorstieten naar het Markkanaal met de bedoeling den opmarsch der Duitschers in Noordelijke richting te vertragen. Ofschoon de Poolse artillerie nog maar met granaten van licht en middelzwaar kaliber had gewerkt, schreef een Duitsche krant zonder eenige

reserve, dat Breda zoo goed als in puin lag, hetgeen echter veroorzaakt was door de..... goedgemikte schoten der Duitsche kanonnen, die opnieuw distancieeringsbewegingen uitvoerden! Ook hier liet zich de Goebbelsche leugenpropaganda weer eens gelden, zij het dan opnieuw tot oneer van het onoverwinnelijke Herrenvolk. Gelukkig echter, dat het zware Duitsche geschut in den Belcrumpolder voor zulk een snooden toeleg geen kans heeft gekregen. Wel heeft deze artillerie daar echter tot Zondagmiddag vijf uur stand kunnen houden en ontegenzeggelijk heel wat schade aangericht.¹⁾

Hoe de ondergrondsche, speciaal de oude O.D. en de kleine groep D 68 bij deze operaties met de Poolsche eenheden samenwerkten, moet ook nog even in het licht worden gesteld. Van den Poolscheweg trokken de Polen door het Wilhelminapark en bezetten de Wilhelminabrug. Daarna is een gedeelte van hen over de Julianalaan opgerukt en kon nog juist de voor een deel vernielde Julianabrug passeeren met wagens en lichte tanks. Aan de Julianalaan werden hun reeds fruit en dranken aangeboden, het eerste offer der dankbaarheid van de bevolking in het centrum der stad. De Polen stonden omstreeks 12 uur v.m. Zondag 29 October vóór de vernielde Verlaatbrug. Ze werden door de bewoners van den overkant spoedig herkend en met groote geestdrift toegejuicht. Door de ondergrondschen, bijgestaan door actieve burgers, werden bij den timmerman en aannemer A. Luyten planken en balken gehaald, om de brug zoo mogelijk voorloopig berijdbaar te maken en binnen een half uur was een soort noodbrug klaar. De Polen trokken nu met hun licht materiaal over de brug; de tanks konden er natuurlijk nog niet over en moesten dus via de Julianalaan weer terug. De Polen, die over de Verlaatbrug waren gekomen, werden door de bewoners in die buurt buitengewoon onthaald en enthousiast als bevrijders begroet. Ze bleven daar tot ongeveer half twee n.m.

Op dienzelfden Zondagmiddag waren in het café Brosens aan den Nijverheidssingel nog een aantal Duitsche militairen gearriveerd. Ze spraken iets af met den schildwacht bij de brug en trokken daarna gepakt en gezakt per fiets de stad in. Van de brugwacht bij de Haagpoort hadden al eenigen zich in een burgerpak gestoken. Anderen hadden zich met hun commandant reeds in den

¹⁾ Naar een interview met het Poolsche Commando in de Bredasche Courant van 2 Januari 1945, 155ste jrg. no. 1.

voormiddag volgens afspraak in de richting Beek teruggetrokken, om zich daar te laten gevangennemen. Inderdaad werd deze commandant in het café „Het witte Schaap“ door de ondergrond-schen gevangen genomen. Nadat de brug bij de Haagpoort door de Duitschers was verlaten, heeft een van de O.D.ers de spring-stoffen onschadelijk gemaakt en begon hij met het verwijderen der z.g. asperge-versperringen, welke de toegangen tot de brug afsloten.

Omstreeks half twee Zondagmiddag trokken de Polen bij de Verlaatbrug verder op, staken de Oranjeboomstraat over en kwamen zoo in het Automaatstraatje. Hier stieten ze op een Duitschen post. Na een kort gevecht werden hier een Duitsch officier en een paar manschappen gedood. Vervolgens namen de Polen hun route via den Bredaschen weg en trokken van daaruit op in de richting van de Haagpoort. Met het geweer in den aanslag slopen ze langs de huizen voort en kwamen omstreeks twee uur bij de Haagpoort aan. Van alle zijden stroomde het volk naar buiten in den waan, dat de bevrijders Tommies waren. De Polen stelden eerst een grondig onderzoek in, onder de brug zoowel als in de bunkers bij de brug, zetten vervolgens hun geweren af en tegen de brugleuning en staken dan genoegelijk een sigaret op, ook onder de omstanders onderwijl sigaretten uitdeelende. Terstond begonnen ondergrondschen en burgers de balken, ijzeren paarden en prikkeldraad van één brugtoegang te verwijderen en al spoedig konden de Polen nu met hun licht materiaal ook hier over de brug rijden. Kort en later werden hout en zand uit den anderen doorgang van de brug verwijderd. Van de versterkingen bij de brug aan de Haagpoort hebben de Duitschers dus geen gebruik kunnen maken, evenmin van de meer dan 20 schietgaten, die zij in den tuinmuur van het klooster der Paters Capucijnen aan den kant van den Nijverheidssingel hadden gemaakt voor opstelling van machinegeweren, om de tegenoverliggende straten te bestrijken. Deze schietgaten werden wel door de Polen gecontroleerd. Indien deze schietgaten door de Duitschers gebruikt zouden zijn, dan waren kerk en klooster met de omgeving zeker vernield geworden.

Na de bezetting van de brug begon men onmiddellijk met de zuivering der omgeving, met jacht op verspreide Duitschers en omwonende N.S.B.-ers. Onder de laatsten werd iemand aan den Nijverheidssingel het eerst opgehaald en anderen aan den Tram-singel en op den Nieuwen Haagdijk volgden. Ook werden aan

den Tramsingel en aangrenzende straten nog een aantal vluchtende Duitschers achtervolgd, waarvan er eenigen, die zich niet wilden overgeven, werden gedood. Voorts werd door de ondergrondsche vanaf den Tramsingel het vuur geopend op het Capucijnenklooster, aangezien men meende aldaar Duitschers voor een raam te zien. Deze attaque berustte echter op een misverstand: er zijn vóór en tijdens de bevrijding geen Duitschers in dit klooster geweest, maar wel is er goed en vruchtbaar werk verricht ten bate van het verzet en de bevrijding.

Sluipend langs de huizen zijn de Polen toen den Nieuwen Haagdijk overgetrokken en verder den Haagdijk in. Omstreeks drie uur op dien gedenkwaardigen Zondagmiddag reed een wagen, getooid met de Nederlandsche vlag en bezet door Polen en Nederlandsche verzetslieden, over den Nieuwen Haagdijk en zoo den Haagdijk binnen.. Een uur later waren er al Poolsche tanks van den kant der Gasthuisvelden af via den Nieuwen Haagdijk, die oprukten in de richting Princenhage. In den nacht van Zaterdag op Zondag hadden Duitsche soldaten, die paarden bij zich hadden, nog getracht toegang te verkrijgen tot de suikerfabriek „Wittouck“. De deuren er van waren echter stevig gesloten en de ondergrondsche stond achter die deuren gewapend klaar, om eventueele indringers tegen te houden. Na eenige vergeefsche pogingen zagen de Duitschers echter van hun voornemen af en zoo is het hier niet tot een treffen gekomen.

Doordat des Zondagmiddags de weg naar Princenhage al was afgesloten, trokken de Duitschers zich in de richting van den Emer en Terheyden terug, maar op de Markkade en aan den Belcrumoverweg bleven ze tot Zondagnamiddag, waarna ze ook hier opbraken voor nieuwe distancieeringsbewegingen, nog altijd volgens plan uitgevoerd! Omstreeks half drie hadden ze de Gasbrug laten springen, doch van de drie bommen ontplofte er gelukkig maar één, zoodat slechts een gedeelte van de brug en het onderstel, waarop ze draaide, werden weggeslagen. De draagconstructie bleef intact en het bewegingswerk werd beschadigd, waardoor de brug voor het verkeer nog gedeeltelijk bruikbaar bleef, doch niet meer opengemaakt kon worden. Eveneens op Zondag omstreeks 3 uur gingen de Duitschers den kelder onder de nieuwe verkeersbrug binnen. Er werden springstoffen gelegd bij de dynamo's. Dan werd eerst de brug omhoog gedraaid en daarna liet men de dynamo's springen. Zoo was ook deze brug onklaar gemaakt. Wat zat hier achter? De bruggen bij de Willemstraat,

Mauritsstraat en Teteringschestraat zijn niet opgeblazen, dank zij de activiteit van een ondergrondschen werker. Deze voerde het stoute plan uit met een baggerschuit over den singel te varen, om in 't voorbijvaren de springstoffen onder de bruggen weg te halen. Dit gebeurde 's avonds te voren en op het geroep van den Duitschen schildwacht, wat hij daar ging uitvoeren, antwoordde hij doodkalm, dat hij zijn schuit even ging verleggen, terwijl de nog minder actieve schildwachten bij de andere bruggen hem zonder meer lieten passeeren. Dit kordaat optreden heeft voorzeker iets gemeen met wat de dapperen uit de turfschiphistorie van 1590 in de Bredasche wateren uitspookten. Opnieuw een bewijs van de continuïteit in de historie!

Ofschoon ze zich dus in het noordoostelijk en westelijk deel der stad allengs terugtrokken, lieten de Duitschers toch hier en daar nog scherpschutters achter, die bijvoorbeeld vanuit den schuilkelder en zelfs bij het urinoir bij de Gasfabriek, den Tramsingel, de Gasstraat, den ingang van de Middellaan, Leuvenaarsstraat en Zoutstraat onveilig bleven maken, terwijl ze ook schoten in de richting van de Kraanstraat en de brug bij de Vischmarktstraat. Ook in het Shellstation bij den overweg der spoorlijn hadden zich eenige Duitschers genesteld. Zelfs probeerden ze aldaar nog mijnen te leggen op en langs den weg. Nadat de eersten Zondag in de richting Terheyden vertrokken, volgden de laatsten om vijf uur doch namen den weg achter het Veilingsgebouw in den Belcrum. De opstaande brug hield dit gedeelte der stad van den nog niet bevrijden Academiesingel gescheiden en daardoor konden de Duitschers zich geheel den Zondag en den nacht op Maandag handhaven, om den aftocht der anderen te dekken, hetgeen natuurlijk heel jammer was voor de achtervolgers. In den nacht van Zondag op Maandag volgde ook de ontruiming van den Academiesingel en des Maandags werd bij wijze van massalen stormloop nog een poging gedaan, om de brug te laten zakken. Een groot aantal personen liep tegen de brug op en warempel, het experiment lukte grootendeels. Toen liet men er een zwaren Poolschen wagen over rijden en de brug was weer berijdbaar. Dat alles maakte de vreugde nog grooter na de spanning, waarin men aan weerskanten van de brug had geleefd.

Nadat de Duitschers op stellingen achter de Mark waren teruggetrokken, stelden de Polen bij het centrum van Breda hun geschut op, o.m. rondom den tuin en het klooster der P.P. Capucijnen. Maar het gevolg van deze artillerieopstelling was weer, dat het

N.W. deel van Breda van Zondag 29 October tot Vrijdag 3 November onder Duitsch granaatvuur heeft gelegen, totdat de Duitschers na hevige gevechten en met groote verliezen door de Polen naar Moerdijk werden teruggedreven. Maar ook de laatsten verloren in dien hardnekkigen strijd veel manschappen. Bovendien vielen er in de aangeduide periode in dit deel van Breda nog 40 à 50 dooden, een grooter aantal dan in het Zuidelijk stadsdeel bij de bevrijding was omgekomen. Bovendien kwam daarbij nog een groot aantal min of meer zwaar gewonden, terwijl vele panden geheel of gedeeltelijk werden beschadigd. Toen de Duitschers door de Polen over den Moerdijk waren geworpen, was het directe gevaar voor Breda geweken. Dit gebeurde op 4 November 1944. Volgens de verklaring van verschillende Poolsche officieren was dit een van de moeilijkste opdrachten, die ze ooit te vervullen hadden gekregen.¹⁾

Persoonlijk hadden we de gelegenheid de bewegingen der Polen en Duitschers te volgen rond een der doelpunten van de bevrijders aan den Z.O. rand der stad, n.l. de historische hoeve „De Blauwe Kei”, waar drie eeuwen geleden Prins Frederik Hendrik bij de verovering der stad ook al zijn hoofdkwartier had gevestigd. Een samenvatting daarvan, aangevuld door mondelinge mededeelingen van den bewoner, den landbouwer A. F. Backx, volgt hier ten besluite van dit hoofdstuk, mede ter illustratie van het feit, dat ook de Duitschers bij hun pogingen tot tegenweer de schijnmanoeuvre in hun defensieplannen hadden opgenomen, zij het dan ook zonder succes.

Des Vrijdags — 27 October — waren op het terrein van de boerenhoeve „De Blauwe Kei” al veel Duitsche militairen aanwezig, waaronder een kolonel met zijn adjudant en staf, die zich overal in de boerderij nestelden, de officieren in de woonvertrekken en de minderen in stal, schuur en bijgebouwen. Ze gedroegen zich correct en deden oogenschijnlijk rustig aan. Doch den volgenden dag in den vroegen ochtend was die rust reeds geheel verdwenen, want de manschappen spraken zoo goed als niet meer met den boer en zijn gezin, deden heel bedrijvig en zenuwachtig, begonnen intuschen met den meesten spoed voorbereidingen te treffen om zich in te graven, want de boerderij zou en moest tegen elken

¹⁾ Rapport betreffende werkzaamheden van den Bredaschen O.D. in de bevrijdingsdagen, met aanvullingen van den Z.E. Pater Placidus O.C.M. Verder Bredasche Crt. 2 Nov., art. Van den Toren.

prijs verdedigd worden tegen den vijand. „De Blauwe Kei” zou dus opnieuw een rol spelen in de historie der stad, gelijk de eeuwenoude hoeve dit reeds meermalen had gedaan. En wat zou thans haar lot zijn in den modernen oorlog? De bewoners vreesden het ergste en terecht, want ware de Duitsche opzet uitgevoerd, dan zou er thans geen „Blauwe Kei” meer bestaan.

Intusschen waren in den vroegen ochtend van 28 October de eerste granaten van de Geallieerden op de akkers rondom de hoeve ingeslagen, zoodat het ook voor de Duitschers hier nu meenens werd. Zij groeven zich met alle haast in, dekten de gemaakte kuilen met stroo en planken af, waartoe zij zelfs de deuren in de schuur, stallen en andere vertrekken uit de hengsels lichtten, om daarmee de gaten te dekken, terwijl ze nog veel ander materiaal weghaalden, dat ze meenden te moeten gebruiken. De bewoners moesten zelfs verdwijnen, want het zou hier spannen, verzekerde de kolonel. En daarom vertrokken de boerin en haar dochters naar het nabijgelegen Benedictinessenklooster, terwijl de eigenaar en verdere mannelijke bevolking zich in den kelder van het belendende woonhuis moesten schuil houden, om eenig toezicht te kunnen houden op vee en eigendommen. Want, zoo verklaarden deze élite-soldaten: „Wij zullen U noch Uw bezittingen overlast en schade aandoen, doch voor hen, die na ons komen en voor wie wij thans kwartiermaken, kunnen wij niet meer instaan.” Er konden dus nog meer en een ander soort beschermers worden verwacht, een bedenkelijke zaak voor den heer Backx en de zijnen.

Omstreeks half twaalf in den voormiddag kwam inderdaad meer volk naar de hoeve, doch ditmaal een gewonde Duitscher met zijn gezellen, die op de motorfiets naar de boerderij werd gevoerd, wel een bewijs, dat er onder deze omstandigheden aan het Duitsche transportwezen en den Rooden-Kruis-dienst nog wel iets haperde. 's Avonds waren er al ongeveer honderd Duitschers bijgekomen, zoodat deze nieuwe versterking bewees, dat men van Duitsche zijde nog altijd prijs stelde op het behoud van de hoeve voor de verdediging van de stad. De auto van den kolonel stond intusschen reeds startklaar en inderdaad vertrok deze hoofd-officier met zijn staf omstreeks het middernachtelijk uur, in letterlijken zin dus met de Noorderzon! Hij hield nog den weg, doch de troepen, die hem volgden, gingen langs den Zuidkant der hoeve door de velden, om zich zoo mogelijk nog te vereenigen

met de achterhoede, die, al terugkeerende uit de binnenstad, naar het Noorden opschoof.

Het vertrek dezer manschappen had des nachts te ongeveer half twee in alle stilte plaats. De reden, waarom de kolonel ten slotte van verzet tegen de naderende geallieerde voorhoede heeft afgezien, zal wel geweest zijn, dat hij tijdig heeft bemerkt of voorzien, dat zoowel de Poolsche als Canadeesche troepen zich in verschillende richtingen naar de stad zouden verspreiden tot het uitvoeren van een omsingelingsbeweging, welke inzonderheid de Polen dan ook inderdaad meesterlijk hebben uitgevoerd en waaraan het vooral is te danken, dat Breda zoo snel werd veroverd en zoo weinig heeft geleden. Onder die omstandigheden had het geen nut, een Zuidoostelijk eenigszins vooruitgeschoven punt als de hoeve „De Blauwe Kei”, die bovendien weinig beschutting bood tegen zwaar artillerie- en mortiervuur, lang bezet te houden. Hun eigen kanonnen hadden de Duitschers op last van den kolonel niet op het erf van de boerderij in stelling gebracht, waarschijnlijk om daardoor zelf de kans te ontloopen mikpunt te worden van de geallieerde artillerie.

Toen dan ook de eerste Poolsche stoottroepen des ochtends van Zondag 29 October vanuit de richting Valkenierslaan de boerderij naderden en om half zeven daar aankwamen, vonden ze geen Duitschers meer, doch wel dankbare hoevebewoners, die zich uitermate verheugd toonden over zulk een bevrijding, welke zonder ernstige schade aan woning, stal en schuur was verlopen. Men dronk er dan ook gezamenlijk een glas op, gevuld met een goed wijntje, dat speciaal voor deze gelegenheid was bewaard. Weldra volgden de Poolsche tanks, niet langs den officieelen weg via de Valkenierslaan, doch dwars over de weilanden, om de hoeve van verschillende kanten te „nemen”, aangezien het gerucht ging, dat er toch nog verscholen resten van Duitsche eenheden zich in de buurt der boerderij verdekt hadden opgesteld. Dit bleek echter niet het geval te zijn en zoo was de geheele Duitsche verdediging van „De Blauwe Kei” maar een schijnmanoeuvre geweest, die gelukkig geen offers heeft gekost.

HOOFDSTUK IV.

Hoe ook de burgerij medehielp bij de bevrijding en op welke wijze zij de bevrijders ontving. Een samenvatting der indrukken van de bewoners der verschillende wijken en straten, die achtereenvolgens zijn bevrijd. Gevechten in de stad en de buitenwijken. Gevangenneming van verspreid opereerende Duitschers, die nog verzet bleven bieden. Zorg voor de slachtoffers onder de militairen en burgers. Het inhalen van den teruggekeerden burgemeester, die het bestuur over de gemeente Breda weer op zich neemt.

Op allerlei wijzen hielp de bevolking mede, óf voor de bevrijders den weg door de stad te effenen, — in ons vorig hoofdstuk gaven we daarvan reeds enkele voorbeelden bij de beschrijving van de verovering der bruggen en hoe zij voorloopig weer in gebruik werden gesteld —, óf hun te toonen hoe onbeschrijflijk blij men was nu eindelijk ook in Breda het ondragelijke juk der Nazi-tyrannie van zich af te kunnen schudden. In de volgende bladzijden zal dit thema nog even nader worden uitgewerkt aan de hand van diverse mededeelingen van oog- en oorgetuigen, die in de verschillende straten en wijken der stad betrouwbare gegevens verzamelden.

De Polen waren nog slechts met hun voorste spitsen doorgedrongen tot het Van Coothplein, toen aldaar een dame uit een der aangrenzende straten reeds aan den slag ging met het afbreken en op zij gooien van de gehate Deutsche richtingsborden, welke daar en op andere kruispunten nu vier en een half jaar voor alle vaderlanders als een steen des aanstoots en een ergernis waren geweest. Zij oordeelde blijkbaar, dat het nu welletjes was en rukte met een vaardigheid, welke een handig slooper haar niet had kunnen verbeteren, die borden dus af. En toch was dat op dit moment nog een gevaarlijk karweitje, want nog geen kwartier later fietsten daar eenige Duitschers langs, die van den Markendaalscheweg hun pad namen via het Van Coothplein, vermoedelijk op zoek naar de artilleriekazerne aan de Gasthuisvelden. Waren ze even eerder gepasseerd, terwijl de dame bezig was geweest, haar afbraakpogingen te voltooien, dan zou ze ongetwijfeld ter plaatse zijn doodgeschoten.

Vooraf toen op de eerste tanks de geallieerde motorrijders en ordonnances volgden, kwamen er steeds meer mensen op de been, die de bevrijders stormachtig en met een van vreugde stralend gelaat begroetten, terwijl dezen op hun beurt al rijdende het V-teeken van Victorie met de vingers maakten. Het enthousiasme der menigte in de Nieuwe Ginnekenstraat kende geen grenzen en de luide jubel van honderden, die tezamen drongen om de daar het eerst geposteerde tanks, zwol aan tot een bijna oorverdovende vreugdebetuiging. En toch was het ook daar toen nog lang niet veilig door het geknetter van mitrailleurs, door Duitsche sluipschutters vanuit hun schuilhoeken afgevuurd, of door de granaten van het af en toe weer opblaaiende wilde artillerievuur van den vijand. Het leek echter, dat vriend en vijand tijdelijk elke reactie van den oorlog kalm naast zich neerlegden, om maar niets te missen van de spontane vreugde over de bevrijding. Hoe het op dien historischen Zondag in de onmiddellijke nabijheid van het Van Coothplein toeging, vertelt een der omwonenden aldus. „Zelfs een N.S.B.-er uit onze buurt werd door die algemeene vreugde van het van vreugde stralend publiek aangestoken. Hij klampte me aan en verzocht me een waarschuwingsbord in het Engelsch bij een blindganger op het Van Coothplein te plaatsen. „Stel je voor, dat een van die jongens er op zou rijden“, zei hij ! ! Ik was natuurlijk direct bereid hiervoor te zorgen, maar toen ik een kijkje wilde nemen en het projectiel juist op den hoek van het Van Coothplein toeging, vertelt een der omwonenden aldus. klonken er mitrailleursalvo's op en uit de richting van de artilleriekazerne. Allen, die hier stonden, vluchtten de huizen in. Op hetzelfde moment hoorden we een harden slag. Zou het projectiel ontploft zijn ? Een wolk van stof kwam uit de richting, waar de blindganger lag. Het bleek echter al gauw, dat niet de bewuste granaat was ontploft, maar dat een andere was ingeslagen boven den winkel van de firma Dijkhoff op den hoek van de Ginnekenstraat. Helaas werd zekere juffrouw Kievits daarbij gedood en een van de medebewoners zagen we eenige minuten later onder het kalkgruis en met een doek om het hoofd ter verdere behandeling naar Dr. Beintema gaan. Het was nog allesbehalve veilig op straat. Maar daar kwamen de tanks aanrollen en meteen was de heele straat opnieuw gevuld met een opgewonden menigte. Zooiets hadden onze oogen nog nooit aanschouwd. Majestueus reden de zware tanks door de straten. Soldaten met koptelefoons op staken er boven uit en beantwoordden de enthousiaste begroe-

tingen. Vermoedelijk drong het geluid van de toejuichingen niet tot hen door, want de tanks maakten een afgrijselijk lawaai. Ze keerden bij het Van Coothplein om en al spoedig stonden er een tiental benevens eenige gepantserde wagens, ook op rupsbanden, in de Nieuwe Ginnekenstraat geparkeerd.

„Meisjes en vrouwen sprongen op de tanks, soldaten werden omhelsd, bloemen werden aangebracht, handen toegestoken. Al heel gauw werden ook handen gevuld. Cigaretten werden bij volle doozen uitgereikt of leeggeschud. De jeugd werd verblijd met chocolade. De druk van zoovele dagen oorlog en bezetting werd afgeschud en de vreugde luid uitgejubeld. Men had geen aandacht meer voor de nog af en toe fluitende granaten. Wel bewonderden we de tanks, die zoo heerlijk soepel in de straten manoeuvreerden, al was het dan ook met veel geraas. En de pantserwagens, die zich met zoo'n gemak op het verhoogde middelpad plaatsten, kregen eveneens veel bekijks. En wat zagen die soldaten in hun keurige overalls er prachtig uit. Met zulk materiaal leek oorlogvoeren geen kunst! De bewondering van velen ging al gauw over in het bestormen van de bevrijders om cigaretten. Dezen schenen echter volkomen den toestand aan te voelen. Ze begrepen, dat deze menschen al geruimen tijd zeer slechte en dan nog zeer weinig cigaretten gerookt hadden. We hoorden trouwens later, dat de tankspitsen steeds cigaretten mee kregen voor de burgerbevolking en royaal deelden ze deze heerlijkheden uit. Er scheen geen einde aan te komen. De jacht op handteekeningen was daarnaast een tweede hobby van onze stadgenooten. Al spoedig traden eenige officieren bij Dr. B. binnen. Een glas goede wijn zal daar even welkom geweest zijn als voor onze menschen de cigaretten. Ik probeerde iets te vinden, wat ik deze menschen kon aanbieden en zoo een tegenwicht te vinden voor het uitsteken van de handen van zoovele stadgenooten. Al heel gauw had ik een stapel van mijn mooiste stadsgezichten te voorschijn gehaald en liet die door mijn zoontje van zes jaar uitreiken. Hoe gelukkig was hij, toen hij in ruil voor de kaarten een tablet chocolade kreeg. Dat was vermoedelijk het begin van zijn militaire ambities, want vanaf dit oogenblik had alles, wat militair was, zijn bijzondere belangstelling.

„Het was bij al die drukte buitengewoon moeilijk, om eens eenige woorden met onze bevrijders te wisselen. Toen me dat gelukte, hoorde ik, dat het de eerste Poolsche Pantserdivisie was, die Breda bevrijd had. Ik kwam op het gelukkige idee om te

De Post aan de Vloeiweide. Het kelderraampje, waardoor de kinderen van boschwachter Neefs naar buiten werden getrokken. In den kelder bevonden zich tien personen, n.l. moeder Neefs, die met een van haar dochttertjes reeds was overleden en de andere kinderen en Nellissen en Renard, die allen nog leefden.

Foto M. de Deugd

*H. G. P. M. v. d. SANDE
(O.D.)
Gesneuveld aan de Vloeiweide
4 October 1944*

*H. P. J. BRAUTIGAM (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
onder Breda 5 October 1944*

*H. H. HOFMAN (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

*J. DE VRIES (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

*J. J. v. d. BOOGAARD (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

*J. J. BAKKER (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

vragen wat „Leve Polen” in het Poolsch was, want al spraken vele Polen door een langdurig verblijf in Engeland goed Engelsch, het leek me toch veel aangenamer voor hen een welkom in eigen taal te hooren. 't Klonk een beetje vreemd „Nich zijje Polska”. Een notitieboekje was gauw te voorschijn gehaald en daar schreef mijn man het neer. Nu was het een kwestie van een oogenblik of er prijkte in onze etalage een biljet, waarop „Nich zijje Polska” en toen er weer tanks voorbij daverden, klonk het boven het geraas uit: „Nich zijje Polska.” We konden aan de lachende gezichten zien, dat de vreugdekreet verstaan werd. Soms ook maakte de eene Pool er den ander op attent door te herhalen: „Nich zijje Polska.” Stond een tank voor een oogenblik stil, dan kwam ook wel als antwoord: „Nich zijje Hollandia!”

Ziehier de weergave van een der indrukken, hoe de Polen als bevrijders van Breda in deze stad werden ontvangen. En al was die ontvangst en verwelkoming, uiting van vreugde en dankbaarheid wegens het terugverkrijgen van dat kostelijkste aller goederen, de vrijheid met den vrede, in verschillende straten en wijken ook nog zoo verschillend, de bevrijders zelf voelden hoe deze dankbare steming ten onzent uit 's harten diepsten grond opwelde. Zij zelven raakten er keer op keer van onder den indruk en tusschen de beide, voor hun nationaal bestaan vechtende volken, werd speciaal te Breda een waarachtige vriendschap gesloten, die voor velen blijvend was. En al zijn ook op dit stuk betreunswaardige excessen niet uitgebleven, in haar geheel genomen is de uitstekende verstandhouding tusschen Polen en Bredanaars een nieuwe mijlpaal in de geschiedenis dezer aloude veste geworden. Breda zal immer zijn gehechtheid en dankbaarheid jegens de dappere Polen van October 1944 tot uitdrukking brengen.

Intusschen veranderde het stadsbeeld in het bevrijde gedeelte met het uur, neen om het kwartier of nog sneller. Wie vrij gezicht op straat had of daar verkeerde, kon er getuige van zijn, hoe de geweldige drukte toenam met het komen en gaan der troepen. De ondergrondsche begon vooral aandacht te besteden aan het arresteren van N.S.B.-ers, collaborateurs en allen, die zich tot schade van land en volk tijdens de bezetting bijzonder deutschfreundlich hadden getoond, doorgaans in het belang van hun portemonnaie of hun zaken, niet uit principe. In bestelauto's, te voet en op andere wijze werden deze lieden opgebracht. Doch ook onder de met oranje- en rood-wit-blauwe banden getooide verzetslieden

hadden zich al dadelijk minder gunstige elementen gemengd, waarmee de critiek op de zuivering dus toen al voedsel vond. Evenals er van „Londen” uit geen voldoende richtlijnen en juiste omschrijvingen waren gegeven, wie al dan niet voor voorloopige arrestatie in aanmerking moest komen, was er in de hitte van den strijd om recht en gerechtigheid, bestraffing wegens verraad en steunverleening aan den vijand, onvoldoende onderscheid gemaakt tusschen de werkelijke ondergrondschen en sommige nieuwe „vrijwilligers” voor dit werk. Helaas kwam het eveneens voor, dat bij de arrestaties vergissingen werden gemaakt en iemand ten onrechte werd opgebracht op grond van een verkeerde aanklacht of persoonlijke wraakneming. Doch over het algemeen ging het te Breda nog al kalm en ordelijk toe.

Af en toe hoorde men een hoeraatje opgaan, als er een bekende N.S.B.-er of gevangen genomen Duitscher met de handen omhoog tusschen twee illegalen kwam aangestapt. De reactie onder het volk was dan wel zeer ongelijk. Er werd gelachen, gespot en gescholden, doch ook bleef het niet uit, dat bij het zien van bekende arrestanten of Duitschers vuisten werden gebald en velen zouden gaarne tot handtastelijkheden zijn overgegaan, als de goed gewapende O.D. of B.S. zulks niet verhinderd had.

Als in die eerste dagen van de bevrijding „vriendinnetjes” van Duitsche militairen opgehaald en op de Groote Markt, aan den Ginnekenweg of elders werden kaalgeknipt, met Oranjevlaggetjes enz. werden versierd, steeg de hilariteit op onder het publiek, doch ook lokte zulk een volksgericht al spoedig luide protesten uit, al naar de toeschouwer voor- of tegenstander was van zulk een straf-toepassing.

In tegenstelling met dgl. op zich zelf toch altijd onverkwikkelijke tooneelen, — verdiend of niet —, die trouwens met een paar dagen al tot het verleden behoorden, doordat het kaalknippen werd verboden, was bijvoorbeeld het zich onder het publiek begeven van een dappere zuster in gezelschap van twee Amerikaansche vliegerofficieren, die alhier sedert de mislukte luchtlandingen bij Nijmegen waren ondergedoken geweest bij zuster B. Een „glider” was namelijk losgeraakt in de buurt van Oosterhout en zoo waren deze beide piloten te Breda beland. Met andere geallieerde vliegeniers hadden ook zij uit de handen der Duitschers weten te blijven, waren ter ontspanning en verstrooiing dikwijls bij de burenen van de Zuster op visite, waar eveneens twee Engelsche officieren verbleven, en konden nu met de bevrijding veilig voor den

dag komen. Op de vraag van een der ingezetenen wat ze nu zouden doen, was het spontane antwoord: „Back to war.” En natuurlijk stortten zij zich van bevrijd Breda uit opnieuw in den oorlog en wie weet, wat sindsdien hun lot is geworden!

Bij al deze en dergelijke tafereeltjes werd voor een wijle de materiele schade vergeten, die door het oorlogsgeweld in vele straten en vooral aan de bruggen van Breda was aangericht. Af en toe werd men er aan herinnerd, dat ook in de nabijheid der stad de oorlog nog steeds voortwoedde, als men weer even opgeschrikt werd door het gerikketik van machinegeweren, overvliegende bombardementstoestellen en jagers en ongeregelde geweersalvo's. Hier was een slachtoffer gevallen door granaatslag, daar door het verraderlijke vuur van den vijand of tengevolge van naar beneden vallend puin. Ook de bevrijders leden nog verliezen, bijv. op Zondagavond, toen een Poolsche gevechtswagen of auto bij vergissing den Wilhelminasingel was opgereden en vanuit den Watertoren aldaar werd beschoten, met het noodlottig gevolg, dat er twee dooden vielen te betreuren. Toen de geallieerde artillerie — eerst aan de Zuidergrenzen der gemeente en vandaar verplaatst naar de exercitieterreinen en het Noorden der stad — in actie kwam, bemerkte men ook, dat het nog alles behalve zonder gevaar voor Breda was. In de buurt van de Cavaleriekazerne sliep men in den nacht van 29 op 30 October evenmin als tijdens den strijd om de stad, zóó zwaar waren de ontploffingen van de aldaar opgestelde batterij: eerst lichtflitsen, vervolgens explosies en geratel gedurende eenige seconden als van een lichten donderslag en ten slotte de doffe geluiden van den inslag in de Duitsche stellingen.

Het ligt voor de hand, dat er onder deze omstandigheden van uiterlijk vreugdebetoon nog niet veel te bespeuren viel en het vlaggen in de stad beperkte zich voorloopig tot enkele straten en wijken, ook al onder den indruk van de geleden verliezen en schade, alsmede door de vrees, dat de Duitschers misschien nog eens zouden terugkomen. Slechts een enkele etalage was versierd met portretten, die sinds lang niet meer mochten worden vertoond, bijv. die van de „levende leden der Koninklijke familie”. Uniek was wel die van het boekenmagazijn „Ella” aan de Nieuwe Ginnekenstraat met huldebetuigingen aan het adres onzer bevrijders in het Engelsch en Fransch, aldus:

„Thanks Poles. Thank you for the gallantry played by

the free-making of our people. We hope you will be soon as free and happy as we."

„Merci Polonais. Vous nous avez apporté la liberté, par votre bravour. Nous espérons que votre belle nation sera bientôt aussi libre et heureuse que nous".¹⁾

Maandag werd een herhaling van de tweede helft van Zondag 29 October. Reeds vroeg op dien Maandagmorgen begon een onafgebroken stroom van motoren, auto's, pantserwagens en tanks door de stad te trekken. Het was een indrukwekkende vertooning van een moderne militaire macht zonder weerga, waarbij zelfs de binnenkomst der Duitsche troepen in Mei 1940 in het niet verzonk. Geen oude karretjes en afgedankte Poolsche wagentjes meer, getrokken door aftandsche paarden, zooals we dat nu al geruimen tijd van de Duitschers gewoon waren geweest te aanschouwen. Het heele leger gemotoriseerd en met prima materiaal uitgerust. Welk een genot was het nu als bevrijden dit alles te aanschouwen: de zware motoren soepel over den weg te zien rijden, keeren en wenden! De groote tegenstelling met 1940 was natuurlijk ook, dat we toen voelden een periode van slavernij in te gaan en daarom zagen we in Mei van dat jaar steeds met beklemming en afkeer naar wat de Duitsche oorlogsproductie had geschapen ter vernietiging en onderdrukking en dat was waarlijk ook niet gering! Nu echter, in vrijheid genietende van het schoone gezicht op de voortbrengselen der Angelsaksische en Amerikaansche oorlogstechniek, voelden we onze bewondering stijgen, naarmate de verscheidenheid van al dat oorlogstuig grooter werd en de kilometers lange stoet zonder einde leek. Welzeker, bij de gedachte aan den nog steeds naderenden oorlog, aan dood en verwoesting, daardoor aangericht, kon evenzeer de vraag gesteld worden, waarom dit ingenieuze vernielingsapparaat in een wereld, die voor beschaafd wil doorgaan, door menschen wordt gehanteerd, die met elkaar in vrede zouden moeten leven in plaats van in oorlog? Doch deze pacifistische en humanistische ideeën werden weer spoedig naar het onderbewustzijn gedrongen, als we

¹⁾ Hartelijk dank, Poolsche strijders. Gij bracht ons de vrijheid door Uw dapperheid. Wij hopen van ganscher harte, dat uw eigen volk spoedig als wij vrij en gelukkig moge zijn. Dat deze etalage in het teken der bevrijding wel opviel, blijkt genoegzaam uit het feit, dat in „The Glasgow Courier" van 3 December 1944 een afbeelding er van was opgenomen, waarbij de aandacht werd gevestigd op deze beide bedankjes aan de Polen. Zooals men weet, zijn de Polen vooral in Schotland zeer populair.

eens even het lot onzer dierbare betrekkingen en vrienden in het nog bezet Nederland vergeleken met het onze. Ook zij hadden recht op bevrijding en vrede, op rust en herstel, op meer en beter voedsel, kleeding en verwarming. En hoe zou dat hun anders geschonken kunnen worden dan door het moderne oorlogstuig van onze bondgenooten en bevrijders, die daar thans zoo fier en krijgshaftig, monter en opgetogen door Breda reden en zwenkten? Bij den vijand zag men in den laatsten tijd der bezetting motoren van allerlei soort en type, gestolen in vele landen, versleten of door berijders ondeskundig behandeld en daardoor beroofd van alle soepelheid. Bij de Geallieerden liep alles gesmeerd. En met welk een gemak werden alle bewegingen in een razend snel tempo uitgevoerd! Wij, die allen waren ontwend aan het motorverkeer, keken nu onze oogen uit. De middelzware en groote tanks vroegen wel de meeste belangstelling. Het was of er geen einde kwam aan het lawaai, dat zij veroorzaakten, maar ook hoe leden wegdek zoomede trottoirs en trottoirbanden wel heel erg van al dat zware materiaal, waarop onze wegen en straten allerm minst berekend waren. De marconisten, voorzien van koptelefoons, stonden in hun gemakkelijke overalls rechttop in de tanks en hielden met behulp van radio-apparaten voortdurend contact met den commandeerenden officier en de bemanningen van de andere tanks. Gewoonlijk bevond zich nog een waarnemer naast hem, ook in overall. De antennes staken als voelhorens van reusachtige insecten in de hoogte. Keurige kerels, lachende gezichten, dankbaar en blij gestemd om onze jubelkreten en danksalvo's, de voorste vingers van de rechterhand in V-vorm. Boven het geknars van de tankkettingen uit klonk het gejuich der bevolking, een ovatie zonder einde, een bewondering van technisch kunnen en menschenlijken wil. Tegenover zulk materiaal en zulk een dappere legerschaar konden de Duitschers wel inpakken, zei of voelde elke toeschouwer, ja, we begrepen eigenlijk niet, hoe ze het zoo lang hadden volgehouden. De een verklaarde dit uit vrees van de Duitschers voor Hitler en zijn bentgenooten, de ander meende door de wanhoop van een volk, dat zich toch overwonnen en verloren wist, doch wij allen onderschatten helaas te zeer de toen nog aanwezige latente kracht en strijdlust onder de Nazi's, hun laatste hoop op V- of geheime wapens en hun verwachting, dat de Geallieerden nog onverwacht oneenigheid zouden krijgen en uit elkaar zouden gaan. Het Ardennen-offensief en de mislukte Duitse aanval op Antwerpen door Von Roenstedt ruim twee maanden

den later zou overduidelijk bewijzen tot welk een geweldige inspanning op een tamelijk breed front de Duitse Wehrmacht toen nog in staat was.

Welk een zegen was het ook, dat de Luftwaffe nagenoeg geheel uit de lucht verdwenen was. Wat eveneens opviel bij de geallieerde auto's was, dat vele er van stukgeschoten voorruiters hadden en vooral dat ze doorboord waren op de plaats vóór den chauffeur. Vele bestuurders moesten dus wel het slachtoffer geworden zijn van de Duitse scherpschutters, door de Engelschen en Amerikanen „snipers" genoemd. Ten behoeve van deze indrukwekkende colonnes en het daarnaast en -tusschen nog indrukwekkender verkeer van motoren en auto's, traden al direct verkeersagenten op motorfietsen regelend op, een organisatie, waarvan zelfs de goed gedresseerde en gedrilde Duitschers nog veel konden leren. Want deze gemotoriseerde verkeersagenten waren iets nieuws op zichzelf. Met witte helm getooid en een witten band over den schouder naar den witten gordelriem, witte kapjes boven de schoenen en met witte handschoenen en kappen, trokken ze bijzonder de aandacht. Later kwamen er ook met roode petten op. En bij het massale snelle verkeer hadden ze handen vol werk. De overgang van de hoofdzakelijk op paardentractie aangewezen Duitschers uit den laatsten tijd der bezetting naar dit ongedachte gemotoriseerde snelverkeer der Geallieerden in de eerste dagen der bevrijding was wel een van de verbluffendste verschijnselen, die oog en oor geboeid hielden, zoodat zelfs de meest nuchter denkende en voelende menschen onder den bekorenden indruk geraakten van de wonderen der moderne techniek.

Stond er een enkele maal een colonne stil, dan werden tanks en bemanning bestormd, gelukkig toen nog niet voor een bedelpartij, gelijk dat later zoo dikwijls op weerzinwekkende wijze werd gedemonstreerd. Meisjes en jongens klommen op de voertuigen, aan wie gulweg chocolade en cigarettens werden uitgedeeld en voorts werden inlichtingen en handteekeningen gretig verstrekt. Het leek wel, dat geheel de Bredasche jeugd vooraf een woordje Engelsch of wat daarvoor moest doorgaan, had geleerd. De jeugd van diverse landen ontmoette elkander op de tanks en kanonnen, in jeep en carrier en.... verbroederde zich. Uit vele plaatsen brachten de tanks ook berichten mee, doorgaans in telegramstijl en met krijt haastig neergeschreven: „Baarle-Nassau bevrijd!" „Hoezee maar niet hou-zee!" „Alles wel in Turnhout!" „Familie Janssen in Hoogstraten maakt het goed!" „Corry de Schepper,

Hoogstraat 7, Turnhout in blakenden welstand!" „Dood aan de Moffen!" „Leve Polen!" „Jan Cantijn!" enz. Op onze jongelui moest een dergelijke indrukwekkende militaire intocht wel een fascineerenden invloed uitoefenen. Hoevelen zullen in die dagen hun laatste aarzeling om als vrijwilliger bij het Nederlandsche legioen of hulpleger te teekenen, hebben overwonnen! Hoe zal het vuur, om zich mede voor de bevrijding van nog bezet Nederland en Indië in te zetten, toen weer opgelaaid zijn, vooral onder hen, die reeds in de gelederen der verzetslieden jarenlang hadden gestreden voor Vaderland en Vorstin! Was het wonder, dat velen, toen ze zich na eenige dagen als zoodanig spontaan meldden, bitter teleurgesteld waren, dat ze niet **direct** het militaire pakje konden aantrekken? De zware gevechten, die onze bevrijders voor onze vrijheid al hadden meegemaakt en die hun nog stonden te wachten en het daaraan verbonden oorlogsleed telde men blijkbaar niet meer. Het was alles ook zóó stralend: de uniformen, verheugde Bredanaars, oud en jong, het imponeerende materiaal, de mannelijke deugden, eer en roem! Wie dacht bij het zien en bewonderen van dit alles nog aan menschelijk leed, aan tegenslagen van den oorlog, aan dooden en bloedvergieten en..... aan het grillig fortuin van het lot? Ja, want al kon of wilde men in het uur en de dagen der bevrijding dat leed niet zien, het was er nog volop, het zou toen, het zal altijd knagen aan de vreugde van elken weldadigen ommekeer en verlossing. Niet alleen de als N.S.B.-ers en vrienden van den vijand geteekenden ondergingen nu in volle zwaarte dat leed, toen ze uit hun huizen en schuilhoeken werden gehaald, om op transport te worden gesteld, doch ook zij, die zich nu spontaan of wel schuchter met Oranje en rood-wit-blauw tooiden. Dat leed strekte zich immers ook uit tot de meeste gezinnen in onze bevrijde stad: zorg over het nog onbevrijde deel van ons land, en wegens te verwachten represailles van den vijand, rouw wegens zware verliezen in eigen gezin, bij familie en onder vrienden en kennissen, geleden tijdens de bezetting of door de bevrijding, vrees en beklemming voor wat er nog geleden moest worden in die deelen van onze stad en gemeente, waar de Duitschers nog loerden op hun tegenstanders. Eerst op Maandagmorgen was de geheele Wilhelminasingel vrij. Maar reeds op den middag van dien dag trok een deel der troepen in de richting van Beek en Terheijden, terwijl een ander deel dien dag vrij kreeg. Zij, die vrij waren, maakten dadelijk van de gelegenheid gebruik om de bevrijding te beklinken met een ver-

broedering door zoo mogelijk een Bredasche schoone uit te zoeken. Wat men in de meisjes gelaakt had tijdens de bezetting, de omgang met militairen uit de gelederen van den vijand, leek nu wel worden aangemoedigd. Daarvoor is Breda nu eenmaal te zeer een militaire stad en men deed zijn best om de vier en een half jaar onthouding in te halen. En aangezien het overgrootste deel onzer bevrijders Polen waren, werden zij wel de bijzondere favorieten der meisjes.

Doch gelijk het gewone leven na de eerste feestvreugde al spoedig zijn rechten hernam, deed dit ook de oorlog in de dagen, dat Breda nog maar nauwelijks bevrijd kon heeten. Niet alleen dat de ingezetenen nog steeds des avonds om zeven uur binnen moesten zijn en het zuidelijk deel der stad, dat nogal druk gevlagd had, des Maandags onverwacht werd opgeschrikt door een niet officiële mededeeling: vlaggen inhalen en Oranje wegdoen, omdat de Duitschers van uit Terheijden van plan waren tegenaanvallen op groote schaal te doen, maar het bleef speciaal boven den spoor-dijk nog enkele dagen gevaarlijk, zoowel door de achterhoede-gevechten als door het vijandelijk artillerievuur. Geen licht en vooral geen water brachten heel wat moeilijkheden mee voor de bevolking, doch al deze zwarigheden kwam men te boven bij de gedachte nu weer vrij te zijn. De belangstelling in het moderne oorlogstuig bracht ons al spoedig in kennis met het bijzonder uithoudingsvermogen en de snelheid van een jeep, de inrichting, bediening en bemanning van een tank en de kleinere gevechtswagens, wat het geallieerde artillerievuur wel vermocht, hoe mijnen werden opgeruimd en wat het verschil is tusschen een gewone vliegtuigbom en een raketbom. Vooral de schoolgaande Bredasche jeugd toonde zich op dit ook voor haar nieuwe verkennings-terrein bijzonder actief en leergierig. Vele Polen legden al spoedig bij burgers bezoeken af, spraken vlot of anders verstaanbaar Engelsch en lichtten de bevolking in over het verloop van de oorlogshandelingen der Geallieerden en wat er nog verder op het programma stond, althans voorzover zij zich hierover konden uitspreken zonder militaire geheimen te verraden, want vooral de Polen toonden zich in hun gesprekken over den militairen toestand bijzonder voorzichtig en gereserveerd. De Duitschers hadden hen in de bestaande propagandalectuur altijd afgeschilderd als een achterlijk volk, voor een groot deel analphabeten, levende in krotten en niet op één lijn te stellen met de beschaafde Westerlingen, doch hier te Breda bleken zij bescheiden, beleefd, soepel en niet

minder intelligent te zijn dan de doorsnee Nederlander of Duitscher. Doordat ze voor het meerendeel in Engeland en Schotland waren getraind, konden ze ons van het leven aldaar ook heel wat vertellen. Als ze op visite kwamen, droegen ze meestal een heel nette uniform in tegenstelling met hun dagelijksche kleeding, battle-dress, bij welke wandeluniform de kwieke baretten heel goed uitkwamen. Het geheel maakte een sportiever indruk dan de kleeding der Duitschers en ieder roemde het khaki boven het Feldgrau. Kwamen ze een enkele maal te eten, dan gebruikten ze slechts heel weinig van het aangeboden voedsel, als vreesden ze ons te kort te doen. En steeds roemden ze de gezelligheid in de Nederlandsche woning, de huiselijke en intieme sfeer, die er heerschte en de gastvrijheid, waarmee ons volk hun tegemoet trad. Intusschen werden er ongelooflijke hoeveelheden oorlogsmateriaal door en om onze stad vervoerd. Niemand had er hier ooit enig denkbeeld van gehad, wat er alzoo voor een modernen oorlog noodig is, en vooral dat dergelijke enorme kwantiteiten noodig zijn. Colonne na colonne, soms van kilometers lengte, zag 'men over onze wegen trekken meest in de richting Zuid-Noord of Noord-Oost. Ook werden er bijzonder groote en zware stukken op vrachtauto's en groote lorries vervoerd: tanks, stormbooten, bruggen enz. Typisch waren ook de opschriften op de hoofdwegen, a.h.w. adviezen aan de chauffeurs, om elkaar niet voorbij te rijden, niet te stoppen op de wegen enz., vaak in humoristischen trant. Langs de wegen bestond nog mijnengevaar en sommige bermmen waren dan ook door witte linten afgezet met aanduiding hoever van den weg de bermmen van mijnen gezuiverd waren, bijv.: „Verges cleared to 8 feet", welke men Zuid van Breda in de richting Baarle-Nassau en Chaam veelvuldig aantrof.

De strijd ging na de bevrijding van onze stad voornamelijk om de zuivering van den Westhoek van Noord-Brabant en dat is inzonderheid voor de Polen en ook voor onze Bredasche jongens nog een heel zware strijd geweest. Daar moesten namelijk de Duitschers worden opgeruimd, waarvan er zich velen hardnekkig bleven verzetten, voordat men verder kon. Wel slaagden de Polen er vrij spoedig in om zich van hun opdracht te kwijten, doch toen de beide majestueuze Moerdijkbruggen ten deele waren opgeblazen — 6 November 1944 — begrepen zij en wij al gauw, dat

¹⁾ Reeds op 13 Maart 1946 is de verkeersbrug weer voor het verkeer opengesteld en op 26 Augustus d.v. volgde de spoorbrug.

Nederland boven de rivieren een harten winter tegemoet ging en nog geruimen tijd zou moeten wachten op de bevrijding. Het winterseizoen was nu bijna aangebroken en het geallieerde leger was niet als het Russische ingesteld op een non-stop-oorlog in het laaggelegen en waterrijke terrein gedurende het wintersche seizoen. Er moest gewacht worden op het intreden van de lente en daarmee is een kostelijke tijd verloren gegaan, door den vijand gebruikt om ons land op veel plaatsen tot een gedeeltelijke ruïne te maken, de bevolking uit te hongeren en uit te plunderen, geestelijk en lichamelijk te kwellen met sadistische middelen en barbaarsche methoden, als de geschiedenis van eenig beschaafd volk nog nooit in die mate te beschrijven heeft gekregen. Algemeen werd nu de verwachting uitgesproken, dat de Geallieerden het tot dusverre veroverde gebied zouden consolideeren en z.g. afgrenzen, en dat verder de operaties in Duitschland zich voorloopig zouden beperken tot het bezetten van den linker-Rijnoever, om daarna den grooten stoot naar Berlijn te wagen. Ondertusschen vroeg men zich af, wat er dan van de rest van Nederland zou terecht komen? Door deze zorgen geplaagd, door de V 1 en V 2 bedreigd, door het Ardennen-offensief in December '44 en Januari '45 ernstig belaagd, was dus de eerste winter na Breda's bevrijding nog een harde en zenuwslopende tijd, doch anderzijds herstelde zich hier het zakenleven allengs, zij het dan in een heel langzaam tempo door gebrek aan de door de Duitschers gestolen of vernietigde transportmiddelen, grondstoffen, machines en gereedschappen, alsmede door de vernielde bruggen, waarvan er vele in het water waren terechtgekomen. De geallieerde legerleiding herstelde deze wel geheel of gedeeltelijk, doch kon zich met het oog op de oorlogvoering niet al te veel bemoeien met de belangen der burgerbevolking. Inzonderheid de verwoesting van de Provinciale Electriscbe Centrale te Geertruidenberg, de kolenschaarschte en het gebrek aan contact met het Noorden werkten stagneerend op de herleving van handel, nijverheid en transportwezen. Zoo bracht de bevrijding nog niet dadelijk die verbetering in den algemeenen economischen toestand, ook voor onze stad, welke men zich gehoopt en gedroomd had en slechts langzaam, heel langzaam kwamen de meeste bedrijven, zaken en ondernemingen weer wat op dreef.

Doch wij zijn naar het oordeel onzer lezers misschien al te zeer vooruitgelopen op de gevolgen der bevrijding en op de ontwikke-

ling van den algemeenen toestand daarna en keeren dus weer terug tot het geven van een samenvatting der indrukken van de bewoners in de verschillende wijken en straten van Breda, die achtereenvolgens werden bevrijd.

Het komt ons niet ongepast noch ongewenscht voor die specifiek Bredasche, dus lokaaleigene indrukken te laten voorafgaan door hetgeen een buitenlander over de bevrijding van Breda schreef vlak na dit heugelijk moment. Deze buitenlander was een oorlogscorrespondent van de Londensche Daily Telegraph, die voor zijn blad een totaalbeeld moest geven van hetgeen zich gedurende de laatste dagen van October 1944 in de Brabantsche steden afspeelde, daarbij samenwerkende met zijn collega Ronald Monson van de Evening Standard. Vanmiddag kwart over twee op 29 October, aldus de eerstbedoelde journalist, trok ik samen met de eerste Poolse verkenner Breda binnen. We reden door de straten van Ginneken, langs een dubbele haag van juichende mannen, vrouwen en kinderen, doch toen we de binnenstad naderden, moesten we plotseling remmen, omdat vlak vóór ons het geratel hoorbaar werd van een Duitsch machinegeweer. We konden nog niet de gracht oversteken, welke het oudste gedeelte der stad omringt, tot de Poolse infanterie de Duitsche weerstandsnesten had opgeruimd. We stonden nu voor een brug te wachten, omringd door wel honderd inwoners van Breda ondanks het gevaar. En zooals steeds werd ik ook nu weer getroffen door de onverschilligheid van de Nederlanders voor het directe oorlogsgevaar, dat hen toch van alle zijden bedreigde.

Een lange Bredanaar met een zeer beschaafd uiterlijk, zoo ongeveer zestig jaar oud, vroeg naar den Poolschen commandant. Want er moest dadelijk hulp worden geboden voor het bezetten van een brug, waaronder de Duitschers een springlading hadden gelegd. De Bredasche burgerij was vastberadener dan ooit om ons hulp te verleen, geërgerd als zij was door het wangedrag en de terreur der Duitschers gedurende de afgelopen tien dagen. Duitsche officieren en onderofficieren hadden overal dekens en kleeren gevorderd, de menschen op straat zelfs beroofd van hun horloges, ringen en geld en zich ook nog door andere wandaden extra gehaat gemaakt.

De voornaamste oude gebouwen van Breda zooals de Groote Kerk, het Stadhuis en het Kasteel zijn tot dusverre — 29 October 1944 — onbeschadigd gebleven. Het is echter niet onmogelijk dat de Duitschers de stad alsnog met mortier- en kanonvuur zullen

gaan bestoken, gelijk zij ook met Bergen op Zoom hebben gedaan, dat gister zoo goed als onbeschadigd in onze handen viel. Zoowel in Breda als in Bergen op Zoom was er weinig vernield behalve in de Zuidelijke buitenwijken, waar hier en daar zwaar gevochten is. (Deze laatste mededeeling lijkt ons wat overdreven, want in het Brabantpark en het Noorden der stad ontmoetten de Geallieerden meer tegenstand dan in het Zuiden.)

Ziedaar, wat een Engelsch oorlogscorrespondent omtrent Breda in de dagen zijner bevrijding vertelde en hoewel wij het op ondergeschikte punten mogelijk wel even anders zouden zeggen of schrijven, is de sympathieke houding der bevolking, die bij hem bewondering wekte, reeds een bijzondere vermelding waard.

De individueele belevenissen van eigen stadgenooten, welke nu in dit en volgende hoofdstukken volgen, completeeren de bovenstaande sympathieke schets en zijn verder gegrond op de overtuiging, dat de prestaties van vele Bredasche ondergrondschen er krachtig toe hebben bijgedragen, dat de stad niet in ernstige mate door oorlogsgeweld heeft geleden, gelijk aanvankelijk werd gevreesd. Ook van een stadgenoot, die zoo vriendelijk was aan ons verzoek tot medewerking te voldoen en die daartoe vrij uitvoerige mededeelingen van zijn indrukken zoowel betreffende de bevrijding van Breda als van die van West-Brabant ter beschikking stelde, volgt hier nu een kort relaas, dat als pendant moge gelden van wat de Engelsche oorlogscorrespondent hiervoor waarnam en aan zijn Londensch blad seinde. Bedoelde schrijver van de volgende belevenissen woont aan de Ulvenhoutschelaan en had daar een geschikten observatiepost ingenomen, om den intocht gade te slaan van de Engelsche, Canadeesche en Amerikaansche troepen van de richting Zundert en Chaam. Aan zijn verslag der gebeurtenissen is hier buiten het weglaten van een paar niet ter zake doende namen niets veranderd, omdat het zoo onopgesmukt en in sobere bewoordingen weergeeft wat de Bredanaars in die bewogen Octoberdagen niet alleen meemaakten en doorleefden, doch ook wat zij gevoelden bij den grooten ommekeer, welke nu door de lang verwachte bevrijding eindelijk plaats greep: de gehate vijand weg, wij zijn vrij!

Zaterdag 28 October. Tegen den middag ging ineens het gerucht dat de Geallieerden de stad naderden. De Duitschers vatten post bij de te voren klaar gehouden barricades tusschen betonnen muren bij bruggen en toegangswegen.

In de buitenwijken begonnen zij zich hier en daar in te graven of geschutsopstellingen te maken.

Op den weg en in den tuin voor ons huis waren de Duitschers bezig met het opstellen van zwaar en lichter geschut, om de Geallieerden tegen te houden. Ook vanuit een paar straten verder (in de Emmalaan en de Bavelshelaan) werd al druk geschoten, hetgeen de Geallieerden alras beantwoordden uit de richting van Chaam. Wij gingen ons op een onrustigen nacht voorbereiden.

De granaatscherven begonnen al op de daken en in de tuinen te vallen en tegen 5 uur 's middags was het geraden, om ons bivak in den kelder op te slaan. Dekens, jassen en levensmiddelen werden naar beneden gesleept. De zich achter in den tuin bevindende schuilplaats was al niet meer zonder levensgevaar te bereiken. Behalve dat we daarin nog verschillende koffertjes en doozen met kleeën enz. gedeponneerd hadden, was deze ook meer bedoeld om te dienen ingeval we bij eventueele straat- of huis-aan-huis gevechten niet meer binnen zouden kunnen blijven of bij een eventueel bombardement het huis zou instorten of afbranden. Aan den Zuidkant van het voormalige dorp Ginneken wonende, verwachtten wij n.l. de volle laag uit de eerste hand.

Voordat wij den kelder ingingen, zagen wij reeds op verschillende plaatsen in de omgeving branden uitbreken, waardoor de lucht af en toe helrood gekleurd werd. Gelukkig bleken er geen vliegtuigen aan den aanval deel te nemen, zoodat we verschoond bleven van bombardementen uit de lucht. Alleen granaatvuur was te hooren en de sterke kelder bood wel voldoende bescherming tegen neervallende scherven, terwijl wij maar hoopten voor voltreffers gespaard te blijven.

Tot onze niet geringe verbazing bleek, dat de familie, die een aparte bovenverdieping van ons huis bewoonde, zoo vriendelijk was geweest reeds eenige dagen twee Engelsche vliegeniers te herbergen, die ook met hen den kelder ingingen. Ook onze naaste bureu prefereerden de veiligheid van onzen kelder, zoodat we ten slotte met zijn twaalven bij elkaar waren en het ons onder de gegeven omstandigheden zoo gezellig mogelijk trachtten te maken. Wij zaten nu midden tusschen de vechtende partijen, het vuren aan weerskanten nam steeds in hevigheid toe. Wij konden geregeld duidelijk het onderscheid opmerken tusschen het fluiten der Duitsche granaten en dat der Engelschen : bij de eerste direct na het schot een aanzwellende fluittoon, bij de laatste een dalende

toon met direct daarop de inslag of ontploffing vlakbij, waarbij de scherven in de boomen sloegen en op het dak rinkelden.

Om 11 uur waren het gebulder en de ontploffingen geen oogenblik van de lucht. Van slapen kwam natuurlijk niets. De tijd werd doorgebracht met eten, praten en.... angstig afwachten van de dingen, die komen zouden.

Tot ongeveer 1 uur 's nachts ging het vuren steeds crescendo. Kort daarop begon het af te nemen, zulks vanwege de vele en juiste treffers door het geallieerd geschut op de Duitsche stellingen in en bij de stad, waardoor de vijand zich blijkbaar genoodzaakt zag terug te trekken.

Het schieten houdt nog steeds aan, zij het in afnemend tempo, den geheelen nacht door. Tegen den morgen wagen wij ons eens even uit den kelder en achter buiten kijkende, ontwaren wij een prachtig doorkomenden dageraad: de opkomende zon, waarboven groen-geel-blauwe en oranjekleurige strepen in de lucht, zeldzaam mooi om te zien.

Even daarna vielen er weer granaatscherven in de onmiddellijke nabijheid, wat ons weer direct in den kelder dreef, om te ontbijten en verder den tijd af te wachten.

Zondagochtend 29 October. In den loop van den morgen bleek het ergste langzaam voorbij te zijn. Het vuren der Duitschers scheen van verder verwijderden omtrek te komen en de Engelschen schoten niet meer zoo regelmatig.

De dames hadden om beurten zoo goed en kwaad als het ging, het middagmaal in de keuken gereed gemaakt en wij maakten juist aanstalten om te gaan eten, toen plotseling weer eenige knallen dichtbij ontploften, die ons weer gauw met eten en al in den kelder deden vluchten. Nauwelijks echter hadden we ons daar weer zoowat geïnstalleerd en een hapje genuttigd, of daar kwam, **precies op 1 uur 's middags**, een onzer metgezellen, die even boven was gaan kijken, met het verlossende nieuws: „De Engelschen zijn er al, de tanks rollen al voorbij ons huis!”

Inderdaad hoorden wij het ratelen van zware rupsbanden over den weg. De luiken werden ras van de ramen verwijderd en wij zagen onze burenen al den tuin inhollen naar den weg.

Wij waren zóó volkomen verrast, dat wij onze oogen nauwelijks konden gelooven en eerst na veel aarzelen waagden wij ons ook naar den weg, om onze bevrijders te gaan begroeten. Nog slechts

enkele uren te voren wisten wij de Duitschers met hun geschut in en vóór den tuin.

Wij hadden minstens verwacht de Geallieerden al vechtende Ginneken te zien binnenstormen en inplaats daarvan zagen we nu een keurigen optocht van tanks, telkens weer met een onderlingen afstand van een 25 Meter over het midden der straat aanrollen, en aan weerszijden daarvan een enkele rij zwaar bewapende doch lachende Tommies in khaki-uniform, die, zonder een stap uit het gelid te gaan, van ons inderhaast eenige uit huis opgehaalde appels aannamen als dank voor de bevrijding! De monster-tanks, voorzien van de Amerikaansche witte ster en andere leger-emblemen, daverden in rustig tempo achter elkaar aan, geflankeerd door Tommies, die blijkens hun kentekenen tot het Lincoln-regiment behoorden.

Het was een schitterende, onvergetelijke nazomer-middag. Na dagenlang verscholen te zijn geweest, scheen nu de zon juist zóó mooi op de binnenkomende bevrijders, dat we de voor ons ongewone waarneming der Amerikaansche olielucht, welke uit de uitlaten der denderende tanks opsteeg onder oorverdoovend lawaai, maar wegcijferden.

Ineens kwam alles in blijde actie. Direct werden vlaggen en guirlandes voor den dag gehaald en konden we ons weer vrij met oranje getooid op straat vertoonen. Verschillende tanks en bemanningen waren al door de inwoners van Baarle-Nassau en Chaam versierd en voorzien van met wit krijt beschreven namen en groeten vandaar voor familie en relaties in verderop gelegen plaatsen, iets wat hier direct navolging vond.

De vreugde-uitingen werden even geremd door het uitbreken van een zwaren brand in het gebouw van de Katholieke Actie, twee huizen van ons vandaan aan de Ulvenhoutschelaan, waarin een 25-tal Zeeuwen geëvacueerd waren. Brandweer was op dat moment niet aanwezig, want de stad was nog niet vrij. Onze direct ingezette hulp met uiterst beperkte middelen kon niet voorkomen, dat het geheele gebouw afbrandde, waarbij o.m. alle have en goed der Zeeuwen verloren ging.

Nadat het ergste gevaar voor uitbreiding voorbij was, waagden we ons wat verder van huis in de richting der stad. Direct bij de splitsing van de Ulvenhoutsche- en Bavelshelaan, een paar honderd meter van onze woning, waren de sporen van den strijd reeds duidelijk zichtbaar: stukgeschoten huizen, puin en glasscherven

overal, ook langs den geheelen Ginnekenweg en N. Ginnekenstraat tot aan het Van Coothplein.

Het bleek dat de stad eigenlijk het eerst door een **Poolsche** tankafdeeling was binnengerukt, en wel reeds in de morgenuren van uit Gilze, zoowel over de Bavelshelaan vlak achter de huizen en tuinen aan de Ulvenhoutschelaan als langs de Ypelaar en de Valkenierslaan. Vandaar onze verwondering over de in paradespas van Ulvenhout binnenkomende Canadeezen met hun tanks. Genoemde landweg van de Valkenierslaan bij de Ypelaar naar de stad draagt thans met eere den officieelen naam van „Pool-scheweg” met inbegrip van de Molengrachtschestraat.

De eerste troepen werden over de Ulvenhoutschelaan als hoofdweg, zoowel van Turnhout als van Hoogstraten, op den voet gevolgd door onafgebroken colonnes tanks, gevechtswagens, vrachtauto's, motorrijders enz., een stoet zonder einde, waartusschen door de rappe jeeps over den weg huppelden, alles volgeladen met manschappen, materiaal en voorraden, en onafgebroken toegejuicht door de enthousiaste bevolking.

Mijn eerste aandrang was een kijkje te nemen door Ginneken en de stad Breda, hetgeen al mogelijk bleek, zij het dan hier en daar over puin en hoopen glasscherven enz. Hoewel op sommige punten nog al wat huizen door voltreffers en granaatscherven geraakt waren, viel de schade toch nog mee. Vooral in de binnenstad waren weinig sporen van schade, doch verschillende buitenwijken hadden het zwaar te verduren gehad. Bij het nemen van een kijkje in Princenhage bleken daar echter zeer veel huizen zwaar getroffen te zijn. Behalve enkele kleinere bruggen was door de Duitschers in de stad zoo goed als niets beschadigd. Alleen het hoofdpostkantoor in de Keizerstraat hadden zij nog juist kans gezien geheel op te blazen, d.w.z. het inwendige was radicaal vernield, van de kelderruimte tot aan de bovenste verdieping toe was elke afdeeling afzonderlijk door explosies verwoest en uitgebrand. Enkel de geblakerde en overal gescheurde muren stonden nog overeind, waartusschen de gebarsten plafonds in het kromgetrokken betonijzer naar beneden hingen.

Ook de R.K. kerk aan den Driesprong en het groote St. Lucia-gesticht bij Princenhage hadden de vandalen vóór hun vlucht totaal verwoest: de puinhoopen er van lagen dwars over den weg. De toren en kerk der prachtige Bredasche Groote Kerk, een der mooiste zoo niet de mooiste Gothische kathedraal van geheel Nederland, bleek er nagenoeg geheel ongeschonden afgekomen

*F. F. DE VISSER (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

*A. J. v. d. HEUVEL (O.D.)
Gefusilleerd op de Schiethei
5 October 1944*

*C. J. K. HAGEMAN
(L.O. Dordrecht en Breda)
Gefusilleerd te Raamsdonksveer
29 September 1944*

*P. BOGAARD
(L.O. Den Haag en Breda)
Gefusilleerd te Scheveningen
7 October 1944*

*D. W. v. OUWERKERK
(L.O. Breda)
Gefusilleerd te Vught
11 Augustus 1944*

*W. C. v. d. CORPUT
(L.O. Breda)
Gefusilleerd onder Chaam (N.Br.)
7 October 1944*

*J. A. ROSENDAHL
(L.O. in het rayon Breda)
Gesneuveld te Rijsbergen
29 October 1944*

*F. W. HESLINGA
(L.O. Breda)
Gest. Concentratiekamp Oranienburg
(Duitschland) 25 December 1944*

te zijn. Slechts enkele granaten hadden den toren halverwege getroffen en betrekkelijk geringe schade aangericht.

Dat Breda zóó betrekkelijk ongeschonden uit den strijd gekomen is, danken wij aan het beleid van de Polen, die de stad volgens een prachtig opgezet plan van drie kanten tegelijk aanvielen. Hierdoor kon de Duitsche bezetting, wilde zij niet ingesloten en gevangen genomen worden, de kans krijgen zich aan de Noordzijde, in de richting van den Moerdijk terug te trekken, waardoor groote vernielingen voorkomen konden worden. Zelfs alle vier groote militaire kazernes, alsmede de oude en nieuwe gebouwen der Koninklijke Militaire Academie bleven geheel ongeschonden en konden dadelijk door de geallieerde troepen in gebruik genomen worden.

Den volgenden morgen, **Maandag 30 October**, waren we opnieuw vroeg in de weer. Wij konden ons nog maar niet goed realiseren, **dat we werkelijk vrij waren**. Mededeelingen over het ophalen van een steeds verborgen radiotoestel brachten nieuwe sensaties, zoo ook het wegwijzen aan geallieerde motorrijders, het zien van gevangen genomen Duitschers, het opbrengen van een aantal N.S.B.-ers en vriendinnen van Duitsche militairen, enz. Onderwijl was ik op de Groote Markt getuige van een toespraak op het bordes van het stadhuis door den weer „bovengedoken” Burgemeester Van Slobbe, den Poolschen Generaal Maczek en het hoofd van het Ned. Militair Gezag, Baron van Boetzelaer, tot de enthousiaste bevolking van Breda. Wederkeerig werden gevoelens van dankbaarheid en saamhorigheid geuit.

Door speciale geallieerde genietroepen werd direct begonnen met opruiming der puinhoopen aan de hoofdverkeerswegen, opgeblazen bruggen enz. De bruggen aan den nieuwen verkeersweg van Antwerpen over Rijsbergen, alsmede aan de Baronielaan en de Duivelsbruglaan waren reeds den eersten dag hersteld, d.w.z. in de plaats der opgeblazen betonbruggen werden meegevoerde ijzerconstructiebruggen gelegd, waarover na enkele uren de zwaarste Amerikaansche tanks met een vaartje heendaverden, dag en nacht gevolgd door nieuwe colonnes met den noodigen aanvoer van versterkingen ter verzorging van zoo'n groot leger.

Op Allerheiligen, 1 November, dus drie dagen na de bevrijding, togen we samen met de fiets naar **Klein Zundert**, om daar te hooren, dat onze goede bekenden, waar we tijdens de evacuatiedagen van Breda in Mei 1940 hadden vertoefd en met wie we nog altijd

een prettige vriendschap onderhielden, zich eveneens in goeden welstand bevonden. De plaats zelf, evenals **Zundert** en **Rijsbergen**, had nagenoeg niets geleden. Ook hier waren de Duitschers overhaast teruggetrokken, om nieuwe stellingen boven Breda in te nemen. . . . „volgens plan”.

Anders was het gesteld in **Chaam** en **Baarle-Nassau**, waar ik dezelfde week op verkenning uitging. Deze plaatsen waren reeds vijf weken eerder bevrijd. Daar waren de sporen van hevigen strijd reeds dadelijk duidelijk te herkennen aan de stukgeschoten boerderijen, huizen en boomen, alsmede aan ontelbare granaatkuilen in den weg en op de landerijen, terwijl hier en daar nog dood vee in het veld lag, dat men om het mijnengevaar er niet weg durfde halen.

In Chaam waren de R.K. zoowel als de oude Protestantsche kerk, gebouwen staande onder toezicht van Rijksmonumentenzorg, geheel verwoest en wel volgens mededeeling der bewoners van het dorp opzettelijk en zonder eenige noodzaak door de Duitschers vlak vóór hun aftocht opgeblazen.

Baarle-Nassau was er nog treuriger aan toe. In deze half Nederlandsche, half Belgische plaats (Baarle-Hertog) waren behalve één kerk geheel en een andere gedeeltelijk, ook vele huizen in het centrum van het dorp verwoest of verbrand. Rondom het Marktplaats was het een en al ruïne, het gemeentehuis en omliggende gebouwen waren totaal afgebrand.

Ook in **Alphen** vertoonde zich hetzelfde trieste beeld: de mooie, slanke toren der R.K. kerk, die precies aan het einde ligt van de rechte lijn der Chaamsche Baan, was gedeeltelijk met de kerk ingestort, alsmede vele huizen en boerderijen in het dorp.

Ter illustratie, hoe er in **Noord-Brabant** door de Hunnen is huisgehouden, moge dienen, dat er alleen in eenigszins wijden omtrek van Breda meer dan 30 bedehuizen geheel of gedeeltelijk verwoest zijn, waarvan de direct genomen foto's nog lang de stille getuigen zullen blijven.

Het heeft dagen geduurd, voordat de puinhoopen van toren en kerk aan den Driesprong-Teteringsche Dijk, die dwars over den weg lagen, opgeruimd waren en wij naar **Teteringen** konden, om daar te zien, wat er vernield was. O.a. had de woning van kennissen, waarheen wij tevoren uit een oogpunt van veiligheid een paar koffers en manden met kleeren en serviesgoed hadden gebracht, twee voltreffers van granaten gekregen, gelukkig zonder

persoonlijke ongelukken te veroorzaken. Maar behalve hun eigen inboedel waren een onzer koffers en een mand zoodanig door granaatscherven getroffen, dat de inhoud gedeeltelijk beschadigd en vernield was.

Door de militaire autoriteiten werd al dadelijk een grenslijn getrokken over verschillende plaatsen en punten tusschen Bergen op Zoom en de Maas. De strook ten Noorden er van werd als oorlogszône voor het publiek niet toegankelijk verklaard. Zoo doende konden we ons voorloopig niet verder verplaatsen dan tot Oosterhout.

Wonderlijk genoeg bleek **Oosterhout** nagenoeg geheel ongeschonden en familie daar ongedeerd. Naast de opgeblazen brug over het Wilhelminakanal, dat den rijksweg naar Gorinchem kruist, hadden de Geallieerden reeds een nieuwe ijzerconstructiebrug met hooge opritten gelegd, zoodat weg- en scheepvaartverkeer weer ongehinderd konden doorgaan.

Tot zoover het sympathieke relaas van onzen welwillenden medewerker, die op prettige wijze zijn indrukken weergaf van den intocht en bevrijding van het Zuidelijk deel der gemeente Breda en waarmede vele andere verslagen betreffende de volgende étappes in dezen bevrijdingstocht in hoofdzaak overeenkomen. Wel waren de gevechten in de verschillende sectoren vaak heviger dan in Ginneken als gevolg van het standhouden der Duitschers in de bosschen, achter de bruggen en in het kreupelhout van sommige parken. En daarom hierover ook nog enkele bijzonderheden.

Het zijn meest bepaalde punten geweest, waar de Duitschers zich schuil hielden om verzet te plegen, achterhoedegevechten te leveren of om wraak te nemen op de samenwerking tusschen de burgerij en Geallieerden bij de verovering der stad: in het Zuiden bij het seminarie Ypelaar, in het Oosten in het Brabantpark en vooral ook in het Noorden der stad.

Wat de gevechten bij het seminarie betreft, omstreeks twee uur in den namiddag van 28 October kwamen twee groote pantsergroepen van de eerste Poolsche divisie vanuit Bavel langs de Bavelschelaan in de richting Ginneken en vanuit Bavel over den steenweg naar de Ypelaarstraat. De laatste groep splitste zich even voorbij Bavel links den zandweg in, welke uitkomt achter het seminarie. In dit gebouw, waar zich op dat tijdstip nog circa 150 S.S.-ers bevonden, werd bij de nadering der bevrijders vuur ge-

geven, waardoor zich een fel gevecht ontspon. De S.S.-ers bedienden zich van hun machinegeweren, hetgeen door de aanstormende Polen krachtig werd beantwoord. Dit vuurgevecht duurde klaarblijkelijk te lang naar den zin van den Poolschen commandant, die besloot van phosphorbommen gebruik te maken, om dezen Duitschen weerstand snel op te ruimen. Een andere lezing is, dat de Duitschers deden, alsof ze zich wilden overgeven, om de Polen beter onder schot te krijgen. En toen dezen inderdaad naderden, braken plotseling weer Duitse geweeersalvo's los. In elk geval stond het seminarie tusschen vijf en zes uur des Zaterdagavonds in lichterlaaie en brandde tot den volgenden morgen geheel uit. Bij informatie ter plaatse op Zondagmorgen om 8 uur vertelden de Polen ons, dat de tegenstand in het seminarie zóó heftig was geweest, dat twee hunner het gebouw met genoemde bommen hadden bestookt en daarbij het leven hadden gelaten. De eerste Poolsche bevrijders hadden reeds des Zaterdags in den namiddag het nabijgelegen cafétje bezocht en openden om tien uur Zondagmorgen den grooten aanval op Breda.

Doordat de eerste Geallieerde eenheden in twee richtingen vanuit het Zuiden naar Breda waren opgerukt — vanuit Gilze naar Bavel en vanuit Chaam naar Ulvenhout — en zich toen a.h.w. waaiervormig verspreidden, kregen de verschillende Duitse Verbände geen gelegenheid meer de toegangswegen in het Zuidelijk en Zuid-Oostelijk deel van het grondgebied der gemeente tijdig „af te grendelen“. Acties van beteekenis in de verdediging konden zich hier dan ook niet ontwikkelen. Men zag zelfs het vermakelijke schouwspel — de Geallieerden spraken van a splendid view! — dat Duitse generaals, die hun intrek in de Bredasche villa-wijken hadden genomen, overhaast vertrokken en dat pantsergrenadiers van de Duitse Wehrmacht 's nachts 27 op 28 October op bloote voeten en met bijna geen kleeding aan weg liepen! Hiertoe had in niet geringe mate bijgedragen de Engelsche radiotruc van 27 October, dat de Geallieerde tankformaties toen al het Bredasche grondgebied hadden bereikt, hoewel ze Tilburg nog slechts op 2 K.M. en Roosendaal tot op 4 K.M. waren genaderd en bezuiden Breda nog een grootere zak restte met verschillende weerstandnesten, vooral door het gevaarlijke boschterrein. Hoewel Nederlandsche S.S.-ers bij het bereiken van het Oostelijk einde der Molengrachtschestraat door de Polen, zich in de verlaten Cavaleriekazerne nestelden, maakten de bemanningen

gen der gepantserde verkennerwagens zich over dergelijke obstakels geen zorg. Deze werd des avonds met behulp der ondergrondschen na een kort gevecht overrompeld.

Behalve de groote verwoestingen door den enormen ongelimiteerden Duitschen houtkap, die tot overmaat van ramp zeer ondeskundig geschiedde en waardoor het uitgestrekte Mastbosch tot een groote ruïne dreigde te worden, vergaloppeerden de vandalen zich in de laatste dagen vóór de bevrijding bovendien door aan te nemen, dat de Tommies vooral uit de richting van Zundert hun aanvallen op Breda zouden lanceeren en dan natuurlijk op den inderhaast gegraven en nog niet geheel afgewerkten tankval vanaf Strijbeek naar Rijsbergen zouden stuiten. En zoo kapten ze nu ook nog de mooie Zeven Linden-dreef van voor tot achter heelemaal om, de boomen links en rechts door elkaar, met mijnen overal in het rond, om op die wijze een barricade op te werpen, die klonk als een klok en waarvoor de Geallieerden wel zouden blijven staan!

Och arme, ook die vlieger ging weer eens niet op en de Geallieerden waren via Ulvenhout en Chaam al in Ginneken, toen de Duitschers in het bosch hun grandioze vergissing bemerkten en dus ook op dit punt haastig moesten distancieeren. Zoowel op den hoek der Bavelshelaan als op den Schoolakker van Ginneken behaalden de Duitschers nog een paar kleine succesjes door met hun handgranaten en pantservuisten een tweetal geallieerde tanks in brand te gooien, waardoor de straatgevechten in dit deel der voormalige gemeente Ginneken eenige slachtoffers onder onze bondgenooten eischten. De Canadeezen waren ondertusschen al begonnen met het zuiveren der bosschen en hadden 50 à 60 gevangen genomen Duitschers bij de ruïne van het kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente verzameld, die door het nauwelijks te bedwingen publiek werden onthaald op spot- en scheldnamen en bedreigingen van het soort: Probeert nu maar eens naar Engeland te varen! of: Eet jullie nu maar gras, dat je ons hebt willen laten eten! demonstratief ondersteund met hun een heele graszode tegelijk te offreeren.

Voor al het huis van den oud-burgemeester der gemeente Ginneken, wln. Jhr. Mr. Th. E. Serraris, dreigde nog even tot een soort bolwerk voor de Duitschers te worden, en dat nog wel in de bebouwde kom, toen zich daarin een sectie Hollandsche S.S.-ers onder leiding van den hoofdman Robbeson verschanst had, die de gang vol liet zetten met antitankgeschut en handgranaten, om

op deze manier de woning tot middelpunt van verdediging en vesting te maken en zoo mogelijk de geheele Raadhuisstraat te beschieten. En dat ondanks het feit, dat de echtgenoot van Jhr. Serraris toen nog maar pas van een ernstige ziekte herstellende en nog bedlegerig was. Maar deze brute landgenooten stonden voor niets en snauwden en dreigden, vloekten en tierden als de gemeenste boeven, voor wie geen gewelddaden te slecht waren. Toch kwamen ook zij onder den indruk van de kordate houding van den burgemeester, die hun bij herhaling beval zijn woning te verlaten, omdat de Geallieerden vanaf den Schoolakker anders niet alleen deze woning doch de halve Raadhuisstraat in de lucht zouden laten vliegen.

Aan dit bevel werd eindelijk op Zondarmorgen om kwart over elf voldaan en eenige minuten later waren er reeds Poolsche stoottroepen achter de burgemeesterswoning.

Voor al in de Brabantlaan en bij het Brabantpark heeft het nog eenige uren gespannen en daar zijn nog even felle gevechten geleverd. Aan de hand van een drietal interessante rapporten van bewoners aldaar, die de situatie goed hebben opgenomen en zelfs in teekening brachten, willen we daarover wat meer in bijzonderheden afdalen. We geven een hunner hier even het woord, om zijn verklaring aan te vullen met bijzonderheden uit de twee andere verslagen.

Zondagmorgen om zeven uur verscheen een troep van ongeveer 20 Duitschers, die later in den morgen aangroeide tot circa 60 man, bewapend met een mortier, eenige machinegeweren en een groot aantal Panzerfäuste. Later werden nog vijf mitrailleurs aangevoerd, die in het park in stelling werden gebracht. In den kelder van een der woningen aan de Brabantlaan werd een telefooncentrale ingericht en in de garage een radiopost. Verder werd in het park een uitkijkpost bezet op den zolder van een der huizen. De Duitse soldaten onder aanvoering van een luitenant gedroegen zich zeer correct. Ondertusschen werd het vuren heviger en daarom vond onze zegsman het voor zijn gezinsleden veiliger, dat dezen hun toevlucht gingen zoeken in buurmans kelder, terwijl hij zelf met zijn zoon in eigen huis bleef, waar de Duitschers voortdurend telefoneerden over het verloop van den strijd zonder daarbij de beide burgers van zich verwijderd te houden. Dezen hoorden dan ook, dat de tang der Geallieerden hoe langer hoe meer sloot rondom de stad en hoewel de luisteraars niets konden zien, doch alleen het gefluit der granaten in de

richting van den Belcrumpolder hoorden, beluisterden zij op deze wijze de resultaten van een knap stukje moderne oorlogstactiek. Doordat het vuren om één uur zoo hevig was geworden, werd besloten vrouwen en kinderen naar het Ignatiusziekenhuis te brengen, aangezien het wel leek of in deze wijk van Breda nog eens alles op alles gezet zou worden. Een Duitsche Roode Kruissoldaat werd meegegeven als geleider en weer keerden vader en zoon naar hun tot Duitsch „stafkwartier” ingerichte woning terug, om nogmaals den loop van het gevecht per telefoon te volgen. Om half vier des Zondagsmiddags was de stand aldus: de eene spits of klauw van de tang was toen ongeveer tot de Hero-conservenfabriek genaderd, de andere was reeds via Bavel-Ginneken doorgedrongen tot in het hartje van Breda en verder nog opgerukt tot Princenhage, ja zelfs werd Beek genoemd, terwijl ook Teteringen en het Cadettenkamp herhaaldelijk als eindpunten werden gesignaleerd.

Toen de bewoner wegens treurige familieomstandigheden naar de Cavaleriestraat werd geroepen — hetgeen de Duitsche officier toestond onder borgstelling van den zoon, die in de woning moest blijven —, verliet hij het park tusschen drie mitrailleurnesten door naar genoemde straat.

Daar stonden de bewoners al met de vlaggen uit te feesten, terwijl de loopende der Duitsche mitrailleurs op hen gericht waren, zonder dat zij het wisten. Hoewel onze zegsman onder deze omstandigheden niet mocht spreken en slechts op de groote gevaren kon wijzen, dat hier en daar nog menschen op straat gedood werden, wist hij daardoor erger te voorkomen en de bewoners in hun huizen te krijgen. De vervulling van droeve familieplichten wachtten hem nu nog.

Toen hij omstreeks vijf uur weder zijn woning had bereikt, was daar niets veranderd, doch een kwartier later reed een auto den singel langs en kwam plotseling op het huis af en het perk in, waarna de mitrailleurs der Duitschers hun vernietigende werking volvoerden. Later vond men twee Polen dood onder den wagen, doch de Duitschers wisten nu tevens hun post verraden. De beide bewoners werden er thans door een officier op voorbereid, dat het ernstig zou worden en hun werd geadviseerd ook een schuilplaats in het ziekenhuis te zoeken. Doch ook deze burgers toonden zich dapperen door te blijven, al werd het huis reeds onder vuur genomen uit de richting van het Sportfondsenbad, zonder dat één schot doel trof. Precies half zes telefoneerde de luitenant,

dat de stelling omsingeld was en dat er nog één uitweg bleef langs het bruggetje tegenover het ziekenhuis. De majoor antwoordde echter schneidig: „Stellung halten“ !, telkens om de vijf minuten herhaald.

Maar eindelijk om tien voor zes, kwam er een wachtmeester binnenstormen met de mededeeling, dat het de hoogste tijd werd om terug te trekken. In allerijl werd toen de telefooninstallatie afgebroken en onder het fluiten der mitrailleurkogels werd de bezetting van het park verzameld. De officier nam zeer correct afscheid van den bewoner, bood zelfs zijn excuus aan voor het veroorzaakte ongerief — „aber Krieg ist Krieg“ — salueerde en trok met den troep in het schemerdonker langs het ziekenhuis weg. Het was precies zes uur, toen ook de bewoners van het Brabantpark bevrijd waren. In het ziekenhuis was dit groote nieuws inmiddels al bekend geworden. Toen echter den volgenden morgen de gesneuvelde Polen werden weggevoerd, klonken er nog schoten uit de richting van de Chassé-kazerne; en eerst te tien uur op Maandagmorgen 30 October verschenen de eerste geregelde Poolsche troepen in het Brabantpark.

Ter aanvulling van dit relaas over het laatste Duitsche verzet in het Brabantpark ontvingen we naderhand nog een tweetal rapportjes van inwoners uit die wijk, waaruit blijkt, dat behalve in de woning van den heer Schröder (nr. 2) ook in die van den heer Van der Palen (nr. 22) telefoonkabels werden gelegd en munitie, mitrailleurs en granaatwerpers naar den zolder werden getransporteerd. Links en rechts van dit perceel groeven de Duitschers zich in tot ver in het park, in totaal naar schatting een kleine honderd man, terwijl antitankgeschut was opgesteld, dat den toegang tot het park van uit de richting seminarie en vanaf den Wilhelminasingel en de Cavaleriestraat bestreek. Ook in de gemeentelijke plantage achter het Ignatiusziekenhuis, waar een kleine brug over het nieuwe „Leike“ lag, bevonden zich Duitschers, die zich hadden ingegraven. Door struikgewas waren zij daar nog al gedekt tegen zicht uit het Oosten.

Voorts waren de stellingen door camouflage met takken e.d. vrij goed aan de waarneming onzer bevrijders onttrokken. Door het intense granaatvuur der Geallieerden sloegen de projectielen links en rechts in het park en nabij de huizen in, ook in de huizen, n.l. die van wijlen kapelaan van Lierop, nabij Brabantlaan 16 en in en om den Engelschen tuin. De Deutsche mortieren waren ingegraven tusschen Brabantlaan en Leike, die in den loop

van Zondag, den bevrijdingsdag, veel hebben gevuurd in de richting Heusdenhoutschestraat (Teteringschedijk tot gemeentegrens Nieuw Ginneken). Op het huis van den heer van Hooydonk (Brabantlaan 8) was ook een uitkijkpost, doch het hoofdkwartier bleef bij den heer Schröder (nr. 2).

Het park lag onder vuur van de Poolsche lichte artillerie. De Poolsche luitenant, de heer Weber, die het bevel voerde over de tanks in de Heusdenhoutschestraat, leidde uit het mortiervuur der Duitschers af, dat zij nergens anders konden zitten dan in het park en hij begreep tevens, dat zij daar in een der huizen een uitkijkpost moesten hebben, hetgeen hem bevestigd werd door inlichtingen van verkenningsspatrouilles. Hij beschoot nu het park, doch zonder nog precies te weten, waar de mortieren verdekt stonden opgesteld, want de granaten vielen in een ander deel van het park.

Ofschoon deze stelling „unbedingt” gehouden moest worden, werd de positie der Duitschers ten slotte onhoudbaar, vooral tegen den avond, toen plotseling hevig geweervuur der Polen van achter het ziekenhuis er blijkbaar op gericht was hen vandaar te verdrijven en zij begrepen te zullen worden „engekesselt”, indien ze niet terugtrokken, hetgeen toen dan ook geschiedde. Van de genoemde woningen zijn eenige der verdedigers wellicht ook naar het huis van kapelaan van Lierop gegaan, hetwelk langen tijd bij hen in gebruik is geweest. Een onzer berichtgevers ging 's Maandagsmorgens met zijn zoon naar de plaats, waar de mortieren hadden gestaan en beiden zagen toen hoe goed deze gecamoufleerd waren geweest, dat er veel geschoten was en uit achtergelaten dekens en munitie bleek tevens, hoe overhaast het vertrek had plaats gevonden. De andere berichtgever deed een minder prettige ervaring op, want toen ook hij dien morgen een wandelingetje maakte in het park en verder op naar het nieuwe riviertje langs het ziekenhuis in de gemeentelijke plantage, werd hij plotseling beschoten, wellicht vanuit de richting Cavaleriekazerne of Watertoren. Door op zijn knieën langs den berm van het riviertje te kruipen tot aan het einde der plantage, wist hij weer ongedeerd thuis te komen, doch ook toen volgden nog twee mitrailleursalvo's, een bewijs dat er nog steeds Duitschers in de buurt waren. Voor de bewoners van het Brabantpark is het echter maar gelukkig geweest, dat de geallieerde tanks niet precies te weten zijn gekomen, waar de Duitse post was, want dan zouden de aangeduide huizen

ongetwijfeld in puin zijn gelegd. De schade in het park bepaalde zich ondanks het feit, dat het eerst des Zondagavonds vrij was, tot de drie woningen van den heer van Aalst, het woonhuis van wijlen kap. van Lierop en dat van den heer Walter, terwijl andere gebouwen met glasschade vrij kwamen.

Ook van den kant van den Teteringschedijk heeft het terzelfder tijd nog al gespannen en ook daar bleven de Duitschers verzet bieden.

Hiervan vertelt op onderhoudende wijze een onzer medewerkers, die als guide op een Poolschen pantsergevechtswagen had plaats genomen, om een colonne tanks, gevechtswagens e.a. voertuigen den weg naar de binnenstad te wijzen. Onder den indruk van de toejuichingen der langs den weg geschaarde menigte, die een warme „ovatie“ bracht aan onze bevrijders, „oogenblikken, die ik nooit zal vergeten“, schrijft hij verder: „Het was inmiddels vier uur in den namiddag (van Zondag 29 October) geworden en wij waren met onzen gevechtswagen genaderd tot de NAC-garage op den Teteringschedijk (nr. 87). Plotseling riep een man vanuit de deuropening van zijn woning: „Denkt er aan, hier dichtbij zitten nog Duitschers!“ „Nauwelijks was deze waarschuwing gegeven, of daar kwamen Deutsche soldaten hard aanloopen, ieder een z.g. pantservuist in de hand. Daar gooiden zij de projectielen reeds weg. Ik sprong van den gevechtswagen af, een hevige knal en daar lag ik tegen den grond gesmakt. Eventjes versuft doch slechts eenige seconden. Toen kruipende de inrijplaats van de NAC-garage in en eenmaal achter de muren van dit gebouw, liep ik zoo hard als ik kon naar de eerst in het oog vallende deur. Gelukkig was deze open en kon ik, gevolgd door een Poolschen soldaat, die mij achterna was gelopen, binnenshuis komen. De Pool bloedde hevig, doch ook ik was er niet zonder kleerscheuren afgekomen en voelde het bloed langs mijn lichaam vloeien. Na elkaar eerst zoo goed en zoo kwaad het ging te hebben verbonden, probeerden wij langs de keuken van het huis buiten te komen en langs de achterzijde der huizen buiten het bereik van de kogels te komen.

„Intusschen waren de toesnellende Polen met de Duitschers in een hevig vuurgevecht gewikkeld. Het regende kogels en al spoedig moesten wij weer terug naar het huis, dat wij aan de achterzijde verlaten hadden, om daar noodgedwongen den nacht door te brengen. Des morgens (Maandag 30 October), toen het al licht begon te worden, zagen wij door het kelderraam, dat de

Polen teruggetrokken waren in de richting van den Driesprong. Dat was een tegenvaller. Later bleek, dat de Poolsche commandant de binnenstad langs een anderen weg trachtte te bereiken.

„Toen het schieten eenigen tijd later had opgehouden, besloten wij het huis te verlaten en ons weer bij de Poolsche troepen te voegen. Sluipende langs de huizen bereikten wij de tanks, welke den Heusdenhoutscheweg waren ingereden. Het was inmiddels zeven uur 's morgens geworden. We werden eerst door een militairen dokter onderzocht en verbonden en daarna moesten de Poolsche soldaat en ik bij den commandant komen. Deze betuigde mij zijn dank voor mijn diensten als geleider en ik moest de desbetreffende dagorder mede onderteekenen, waarmee deze eenigszins officieele plechtigheid eindigde. Voorts mocht ik nog eenige surprises in ontvangst nemen. Doodvermoeid doch innig dankbaar en gelukkig, dat we van het Duitsche juk waren bevrijd, keerde ik nu huiswaarts, vol bewondering voor onze bevrijders. Al was ik aan arm en dijbeen door veertien granaatscherven van een der laatste in Breda geworpen pantservuisten gewond, de doorleefde emoties en het besef, iets te hebben bijgedragen tot de feestvreugde der bevrijding, deed me thans alle pijn vergeten. Leve Nederland! Leve de Polen! Leve de Koningin!”

Ook bij de spoorbrug is de situatie eenigen tijd zeer kritiek geweest. De moeilijke taak om deze te behouden, werd aan de ondergrondsche groep D 68 overgelaten, doch door gebrek aan wapens en munitie was dit volgens plan zoo goed als onmogelijk en moest gehandeld worden naar bevind van zaken met te geringe verdedigingsmiddelen. Uit een te mijner beschikking gesteld rapport betreffende deze en andere operaties van die groep blijkt, dat bovendien de Duitsche wacht van genoemde brug, een man of dertig, hun intrek hadden genomen in hetzelfde gebouw, waar de ondergrondschen zaten. Deze moest nu eerst langs de dakgoot zien te ontsnappen naar de in de buurt staande Kwakkelhut.

Bij de Dr. de Visserschool aan de Mark in Ginneken ging het al niet veel beter. Daar was ook een kleine afdeeling van genoemde groep gepost, om de Emmabrug of Reepbrug te behouden. Maar men zat er zonder wapens, die zouden komen maar niet kwamen, in de Duitsche schutterskuilen. Plotseling kwam er echter een Duitsche patrouille opdagen van den overkant. Een enkele handgranaat, goed gemikt, zou voldoende ge-

weest zijn om het troepje onschadelijk te maken, maar bij gebrek aan het hoog noodige wapentuig waren onze mannen tot werkloosheid gedoemd. En bovendien waren ze zoo goed als weerloos. De weinige Duitschers wierpen snel een massa trotyl op de brug en staken dat meteen aan, waardoor ook die brug voor een groot deel werd vernield. De ondergrondschen moesten zich voorzichtig in de school terugtrekken, waarvan echter alle ramen door het opblazen der brug waren gesprongen.

Dat alles gebeurde nog kort vóór den bevrijdingsdag, waarop het gevecht in deze buurt werd hervat. Toen zich opnieuw een Duitse post voor de school op den hoek van de Regentesse-laan opstelde, wisten de ondergrondschen in de school, dat de bevrijders al aan 't begin van de straat waren, maar onze jongens zaten nu machteloos en weerloos tusschen de Duitschers in. Dezen hadden trouwens reeds ontdekt, dat in de school onraad dreigde en tot driemaal toe trachtten zij de deur open te trekken, doch deze was gelukkig dermate ontzet, dat ze niet open ging. Aan den voorkant stonden reeds de Polen en aan den achterkant de vijand. Zooals gezegd, waren er geen ramen, althans geen ruiten meer in het vertrek, waar de ondergrondschen zaten en dat was ook hun geluk, want een enkele granaat zou voldoende zijn geweest om 25 jonge menschenlevens te doen wegnemen. Ze zaten er nog met den Oranjeband om en op eens zagen zij kans om hun gevangenis te verlaten en bij de Polen te komen. Dezen keken natuurlijk even beduusd op en hadden daar niet zoovele vrienden verwacht, maar de vriendschap was gauw gesloten en tevens kregen de mannen van D 68 nu hun vurig begeerde wapens, die ze al te lang gemist hadden. Ze konden nu tevens mee oprukken en als gidsen dienen. De buurt, waar ze zoo in gevaar hadden verkeerdt, was gauw gezuiverd¹⁾ en nu werd de groep gesplitst.

Een deel ging de Baronielaan af, waar bij de Baroniebrug een der mannen een Panzerschrecke buitmaakte, die tevens met de Polen Boeimeer introk, waar nog Duitschers in vernielde stellingen bleven plakken, doordat blijkbaar niemand hen had kun-

¹⁾ Bij de zuivering van het gedeelte rond de Regentesse-laan werd René Thijssen van de groep Dr. de Visserschool door een granaat getroffen en bloedde langzaam dood. Deze is de eenige ondergrondse strijder, die tijdens de bevrijding van de stad het hoogste offer daarvoor bracht. Zijn laatste woorden waren: „Voor de goeie zaak wil ik graag mijn leven geven!” Hij stierf als een held en uitstekend vaderlander. Breda blijve zijn nagedachtenis eeren!

nen verjagen. Toen zij barricades wilden plaatsen, bleken die verdwenen te zijn. Hier was de zuivering een kwestie van een half uur.

De andere manschappen van D 68 hadden intusschen ook niet stil gezeten, want zij waren nog in „bezet gebied“. Toen zij bij de Spoorbrug geen kans kregen om de Duitschers te verdrijven, slopen zij naar een andere groep vijanden, die zij neerschoten met buitgemaakte geweren van doode vijanden, om een mitrailleur en nog meer geweren en pistolen te krijgen.

Een deel ging over de Gasbrug, een ander deel langs de Etna, zoodat zij langs beide kanten van den singel oprukten. Vlak bij de Simonsbrug moesten er nog een paar Duitschers aan gelooven, die zich niet wilden overgeven, terwijl de anderen wijzer waren en de handen omhoog staken. Of deze soldaten de opdracht hadden om de Simonsbrug te vernielen, is niet bekend doch wel waarschijnlijk. Vandaar ging het naar de Verlaatbrug, die, zooals we hiervoor al schreven, vernield was. Wel stond er nog een stuk Duitsch geschut, dat buitgemaakt werd, doch meteen werden de mannen van D 68 abusievelijk door de Polen beschoten, die reeds vlak bij waren. Gauw werd dekking gezocht achter den rand van het Verlaat en aan de kolf van een geweer werd een witte zakdoek gebonden, die flink boven den rand uitstak. Een Poolsche tank naderde heel voorzichtig en toen kwamen onze jongens te voorschijn, waarop snel de verbroedering volgde, handdrukken werden gewisseld en gezamenlijk verder werd gerukt. Nog een kleinere groep van D 68 huisde in 't karpettenfabriekje bij het woonwagenkamp en had zich opgesteld aan de Leurschebaan en bij de Kwakkelhut, om de Duitschers te bekogelen, die in de richting Beek trachtten te ontkomen. Zij namen er even een dertigtal van deze vluchtelingen gevangen, die genoeg hadden van den „Krieg“. Ook wilden ze mee helpen om de Centrale te Geertruidenberg te behouden, doch „hogere machten“ remden de uitvoering van dit loffelijk voornemen.

Contact met het hoofdkwartier der ondergrondschen ontbrak en de D 68 kon evenmin op eigen verantwoordelijkheid handelen, zeker niet bij de uitvoering van plannen als dat om de Bergsche Centrale te behouden.

Nadat van Zondag op Maandag de brug was bewaakt, ging de D 68 mee naar Terheyden en verder op. In den nacht van 31 October kwam echter plotseling een bataljon S.S. terug over het Wilhelminakanaal. De Polen verzochten hulp van de Bredasche

ondergrondschen, doch de commandant der militaire ondergrond-sche actie gaf maar tien man vrij zonder handgranaten, alleen voorzien van een Duitsch geweer met 15 patronen. Van de D 68 gingen er echter 16 voorop voor de patrouilleering, want de tanks hadden onvoldoende zicht. Plots kwam een zware Duitsche patrouille opzetten en de onzen wilden terug om het te melden, doch het was te laat en ze waren ingesloten. Een hevig vuurgevecht volgde, want ze zaten nauwelijks vijf meter verwijderd van de S.S., echter met een Duitsch camouflage-jasje aan, zoodat de S.S.-ers kameraden in de Bredanaars zagen. Heel den nacht zaten ze ingesloten en eerst toen het den volgenden morgen wat licht werd, snelden de Polen ter bevrijding toe, doodden een aantal S.S.-ers en namen met de Nederlanders in de bosschen veel Duitschers gevangen. Zoo ging het door naar Made en Willemstad, langs Maas en Hollandsch Diep, naar St. Philipsland en elders, waar deze Bredasche vrijheidshelden in nauwe samenwerking met de Polen de eer van de Nederlandsche vlag hoog hielden en van alle welke tochten, tot thans in Indië toe, Breda het uitgangspunt der victorie was, waaraan ook hun roemrijke daden ten nauwste zijn verbonden. De vijand zag al spoedig in, dat tegen een dergelijken tegenstand zijn verzet te pletter moest loopen en loste zich grootendeels op in verspreid werkende groepen langs de rivieren, die daar bleven vechten, toen de Brabant-sche steden reeds lang vrij waren.

Hoe werd er gezorgd voor de slachtoffers van de bevrijding, die er vielen onder militairen en burgers, inzonderheid in de kritieke dagen van 28—30 October? Daarvan vertelt op interessante wijze een rapport van een der employé's bij den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst, die in sobere, gevoelvolle woorden een tipje van den sluier oplicht, die hangt over het leed en de ellende, gedurende de dagen der bezetting ook over onze stad en haar inwoners uitgestort, over sommigen wel heel erg. We laten hem hier gaarne even aan het woord, te meer omdat daaruit te beluisteren valt een stem uit de practijk en van iemand, die op grond van zijn functie bijna dagelijks had te maken met de droevige gevolgen van Duitsche wraakneming en gelukkig ook van de Duitsche nederlaag, die mede Breda's bevrijding werd.

Na te hebben herinnerd aan de diverse rampen, ontstaan door de bombardementen van bad Wörishofen op Vrijdag 13 October¹⁾ en op deelen van de stad — Willemstraat, Mauritsstraat, omtrek station N.S. enz. — of door den overval op den

post der ondergrondschen in de Vloeiweide onder Rijsbergen op 4 October, waarvan de slachtoffers vóór hun teraardebestelling werden verzorgd door den G.G. en G.D. Breda, wijst onze medewerker ook nog op het droeve lot van zoovele anderen, die door de beschieting van treinen, auto's enz. bij dezen dienst terecht kwamen. Weer andere Bredanaars verloren op reis door deze en andere oorzaken elders het leven. Zoo vonden op denzelfden noodlottigen Vrijdag 13 October te Leur den dood de heeren J. van Eekelen uit de Gasstraat en C. J. Goverde uit de Vredenburgstraat alhier door mitrailleurkogels uit een vliegtuig. Het waren zoowel jonge als oude menschen, maar ook kinderen, vaak ook kinderen, die onvoorzichtig en roekeloos speelden met munitie en ander oorlogstuig.

En dan nog te weten, dat den slachtoffers niet eens de laatste eer mocht worden bewezen op een manier, zooals dat voor helden en goede vaderlanders, slachtoffers van een ons opgedrongen oorlog passend zou zijn! „Maar laat ik daarbij maar niet eens stilstaan“, aldus onze zegsman. „In woorden laat zich niet zeggen het schrijnende leed, dat langs ons voorbij ging maar ons toch diep aangreep en dat we nog trachtten te verzachten in al onze machteloosheid. Immers van dien dag af heeft de stroom niet meer stilgestaan van degenen die door het eene of andere oorlogsgeweld plotseling uit dit leven werden weggerukt, temidden van hun werk of de vervulling van hun plicht. De protocollen betreffende deze ongelukkigen spreken van hun lijden, maar ook van hun plichtsbetrachting. Helaas niet van wat zij achterlieten, zoodat we nog lang niet genoeg het leed konden peilen, dat door den dood van elk dezer menschen zoo plotseling was ontstaan. We denken hier bijvoorbeeld aan hen die vielen van

¹⁾ Vooral door deze ramp werden velen getroffen. De doodenlijst vermeldt de namen van 25 slachtoffers: Dr. D. H. de Wilde, medisch leider van het rusthuis, Jkvr. M. E. Reigersman, Jkvr. A. G. Boddaert-Feith, Mevr. Wed. M. E. Wurfbaïn-de Fillietas Bousquet, Mej. E. M. R. de Fillietas Bousquet, Ds. E. U. Schallenberg, D. J. L. Coninck Westenberg, Mevr. G. van Woerkom-Heydanus, F. A. van Woerkom, Mevr. C. Willinge Brantsma-Albarda, Mevr. Waghtho, de Heer en Mevr. Scheltema, Mevr. A. A. van Dixhoorn, Joh. C. Broekhuyzen, Zuster Stienstra, Zuster M. Rotmans, Mej. L. Maas, Mej. M. Bos, Mej. J. Hoozemans, F. Hoozemans, Zuster M. Twaalfhoven, Mevr. de Wijs, L. A. Schoppenhauer, de heer Traffers (of Frackers?).

Ook door den korten oorlog in de Meidagen van 1940 was deze inrichting voor Physische Therapie reeds zwaar getroffen. Een explosie, o.m. veroorzaakt door landmijnen, veroorzaakte heel wat schade en eenige dagen later brak op het terrein brand uit, waardoor o.a. het archief van patiënten in vlammen opging.

het personeel der Gemeentereiniging, aan de slachtoffers onder het personeel der Lichtbedrijven, aan zoovelen uit de particuliere bedrijven.¹⁾

„Waarlijk de offers van de Bredasche gemeenschap in die dagen waren wel niet zoo talrijk en zwaar als die van geheel of ten deele verwoeste steden, maar toch ook weer niet onbelangrijk te noemen.

„En dan begint in de bevrijdingsdagen weer het werk voor en tusschen de ongelukkige slachtoffers, die het feest van den vrede en de vrijheid helaas niet meer onder de levenden mochten meemaken. Ditmaal echter liggen er niet alleen Bredasche slachtoffers maar ook gesneuvelde Duitschers en later ook enkele Poolse jongens. Ook andere bezigheden komen er nu bij de vleet. Onder onze mannen van den L(ucht) B(eschermings) D(ienst) zijn er gelukkig geen slachtoffers, hoewel dit niet denkbeeldig zou geweest zijn, daar vele van deze eenvoudige jongens moedig hun plicht en meer dan hun plicht hebben gedaan door zelfs met gevaar van hun eigen leven nog spoedpatiënten naar de ziekenhuizen te brengen dwars door den granaatregen heen. Een jongeman, op 29 October pas in dienst bij den L.B.D., dankte zijn leven aan zijn helm, toen hij een patiënt vervoerde naar het Ignatiusziekenhuis. In de hall van dit ziekenhuis werden ze nog beschoten. Ook kwamen tientallen aanvragen binnen voor vervoer van allerlei patiënten, waaronder zenuw- en geesteszieken, door het oorlogsgeweld onrustig en onhandelbaar geworden, voorts gebrekkigen, ouden van dagen, in één woord allerlei hulpbehoevenden. En dit alles werd klaargespeeld met behulp van twee rijwielbrancards en één auto. Al het andere materiaal was door de Duitschers gestolen, die onder dwang met revolvers het beste hadden gevorderd en steeds benzine hadden onthouden

De inrichting werd toen echter weer opgebouwd en verrijkt met een Intensollamp, een super hoge druk kwiklamp van Philips van 620 volt spanning voor bestraling.

- ¹⁾ Ook personen van buiten vonden soms te Breda een gewelddadigen dood als gevolg van de Deutsche terreur, vooral in den nazomer en herfst van 1944 kort vóór de bevrijding. Het meer aangehaalde rapportje van den G.G. en G.D. maakt bijvoorbeeld melding van feiten als deze. Twee jongemannen uit St. Willebrord, die te Breda uit een café kwamen, waarvoor een Deutsche auto stond en die niets vermoedden, werden plotseling opgepakt door de zich in de nabijheid bevindende militairen op grond van het feit, dat een van die kerels zich bedreigd voelde. Wapens hadden de gearresteerden niet bij zich, doch den volgenden morgen kwamen toch hun bebloede en met kogels doorzeefde lichamen in het lijkenhuis van den G.G. en G.D. terecht.

voor eventueel noodzakelijk autovervoer. Het was dus onder deze omstandigheden natuurlijk behelpen, doch we maakten er van wat er van te maken was. Uit de schuilkelders werden allerlei patiënten vervoerd naar ziekenhuizen, omdat ze vaak besmettingsgevaar opleverden voor hun omgeving. Overal maakten we staaltjes van grooten opofferingszin mee, maar helaas kwamen we ook al weer lieden tegen, die door den oorlog en zijn lijden nog niets hadden geleerd en steeds maar weer aan zich zelf en eigen kleine belangetjes dachten. Maar zoo zal het ook altijd wel blijven ondanks ziekte en nood, lijden en dood." Intusschen was het in de meer afgelegen wijken niet altijd mogelijk, tijdig hulp van doktoren, verpleegsters en personeel van den G.G. en G.D. in te roepen. In de Brugstraat van de voormalige gemeente Ginneken werd een gehuwde vrouw zwaar gewond door een granaatscherf en door haar echtgenoot voorlooppig verbonden. Daarna snelde hij de straat op om een dokter te halen, al sloegen de granaten nog van alle kanten in, want het gebeurde in den nacht van Zaterdag op Zondag, 29 October, dus toen in het Zuidelijk deel der gemeente Breda de strijd nog hevig woedde. Eerst ging hij naar het politiebureau in de Raadhuisstraat, waar toen een hulppost van het Roode Kruis was gevestigd. Noch daar, noch bij den daarnaast wonenden geneesheer kon hij echter terecht, want niemand kon hulp bieden en de geneesheer was niet aanwezig. Vervolgens holde hij naar het Laurentiusgasthuis aan de Ulvenhoutschelaan, doch daar zat men in de kelders en niemand waagde zich buiten. Het was dan ook eigenlijk onverantwoord om zich langs den weg op te houden, want men liep elk oogenblik de kans door granaatscherven te worden getroffen, of door de kogels der Duitsche scherpschutters, die ook hier nog achter de huizen en boomen of in de portieken lagen te worden gedood. Doch als men zijn geliefden in den hoogsten nood weet, worden zelfs zulke gevaren getrotseerd en zoo deed ook onze berichtgever, die weer naar huis holde. Daar aangekomen, smaakte hij de voldoening, dat er inmiddels hulp gearriveerd was en wel van twee dokters of verplegers van het Duitsche Roode Kruis, die een noodverband legden. Maar hoe goed ook bedoeld en gedaan, ook dat noodverband kon de hevige bloeding op den duur niet stuiten en er was dus alle kans, dat de gewonde dame zou doodbloeden. Wederom trotseerde haar man alle gevaren, doch nergens was hulp te krijgen: heel Ginneken leek uitgestorven. In de Kerkstraat, zoo vertelt onze zeps-

man, „stortte een gevel vlak achter mij in en aanhoudend vielen dakpannen, glasruiten enz. vóór en achter mij neer, doch van al deze gevaren had ik geen besef meer. Het drong nauwelijks tot mij door, wat er om mij heen gebeurde. Ik was er alleen op bedacht hulp te krijgen voor mijn gewonde vrouw, maar dat zou mij ook ditmaal niet lukken.

Tot ik eindelijk onverrichterzake thuis kwam, en mij naar den kelder spoedde, vond ik daar een paar andere Duitschers, doch dezen waren vluchtelingen om zich ten minn te bergen voor het granaatvuur. Een van hen zei, dat ze „op hoog bevel“ de Duivelsbrug moesten laten springen, doch zijn maat was er op tegen en daarover redetwistten ze, terwijl wij in grooten angst, hoe het met mijn vrouw zou aflopen, het aanbreken van den dag lagen af te wachten“.

Toen ging de man weer naar het ziekenhuis, omdat hem bij zijn eerste bezoek was beloofd, dat hulp zou worden geboden als het wat lichter was geworden. Doch ook thans was nog niemand beschikbaar of bereid mee te gaan, aangezien de granaten nog voortdurend door de lucht floten.

Later werd nogmaals de reis naar het ziekenhuis aanvaard en nu ontmoette onze berichtgever op zijn weg de eerste geallieerde soldaten achter de boomen en liep daarom midden op straat, om niet te worden aangeschoten. Op de Ginnekensche Markt kwam hij een paar burgers tegen, die op zijn verzoek bereid waren den naastbijzijnden dokter te halen, die nu ook al heel gauw verscheen, doch in den kelder weinig voor de gewonde kon doen en beloofde eerst een brancard te zullen zenden om de patiënte te vervoeren. Doch ook deze kwam niet, totdat de zoon er in slaagde een handkarretje machtig te worden, waarop zijn moeder nu vlug naar het ziekenhuis werd gereden. Daar bleek bij onderzoek, dat zij verschillende verwondingen had opgelopen door granaatscherven, die wel ernstig doch niet doodelijk waren, zoodat zij naderhand gelukkig is hersteld. Nu er medische hulp kon worden geboden, was de ellende spoedig vergeten, doch dergelijke gevallen hebben zich in den hoogsten nood tijdens de bevrijdingsdagen meer voorgedaan, want medische en verplegershulp was slechts in zeer beperkte mate te verkrijgen, terwijl het voor zieken zoo noodige transportmateriaal grootendeels door de Duitschers was gestolen en meegevoerd, waaronder de burgerbevolking zwaar heeft geleden.

Wij mogen dit hoofdstuk niet besluiten zonder te herinneren aan

het herstel van het burgerlijk gezag in de persoon van den uit ballingschap teruggekeerden burgemeester Van Slobbe. De sinds December 1943 door de Duitschers uit zijn ambt ontslagen burgemeester, eerst ergens in Limburg ondergedoken, was twee maanden vóór de bevrijding naar de omgeving van Breda teruggekeerd, om des Vrijdags in den avond — 27 October — een poging te doen zijn woning aan de Zandberglaan te bereiken, hetgeen hem gelukte. Toen hij in de onmiddellijke nabijheid van zijn huis bij de eerste kennismaking van de Poolsche troepen met de Duitschers aan den Poolscheweg in den avond van 28 October nog een hevige schietpartij meemaakte, mocht het een wonder heeten, dat hij zoowel als zijn zoon daarvan niet het slachtoffer zijn geworden. Want ook de laatste had zich reeds lang voordien bij de ondergrondsche strijders geschaard en wenschte dus gaarne een handje mee te helpen, toen zoo dicht in zijn omgeving de strijd om de vrijheid was begonnen. Gelukkig dat dit voorval geen noodlottige gevolgen had voor het burgemeesterlijk gezin en ook hier verblijdde men zich reeds op het vooruitzicht, dat onze stad weldra van den vijand verlost zou worden, dank zij de vernuftige omsingelingspolitiek van den Poolschen legercommandant, Generaal-Majoor Stanislaw Maczek. Toen de heer Van Slobbe den volgenden middag — Zondag 29 October — op zijn wandeling door de stad plotseling in de Ginnekenstraat werd „ontdekt“, droeg het enthousiaste publiek hem op de schouders naar het stadhuis ten teeken, dat het hoofd der nu bevrijde stad zijn ambt weer kon aanvaarden onder blij gejubel der Bredasche bevolking. (Zie de proclamatie.)

Den morgen van Maandag 30 October was zijn eerste ambtelijke daad, om ten aanschouwe van een enorme menigte den Commandant der Poolsche troepen, die met de Canadeezen en andere geallieerde onderdeelen Breda had bevrijd, den bovengenoemden generaal Maczek, de zilveren medaille der stad aan te bieden, waaraan verbonden het eereburgerschap van Breda, een en ander als blijk van groote dankbaarheid en waardeering der gansche bevolking voor de haar nu geworden vrijheid. Op deze wijze werden de dappere Poolsche troepen in de persoon van hun commandant het eerst gehuldigd bij monde van burgemeester Van Slobbe, een historische daad en fijn gevoelde geste van spontane erkentelijkheid, die diepen indruk maakte op de bevrijders en bevrijden, Breda een blijvende plaats bezorgde in de harten der geallieerde officieren en manschappen en de harte-

Proclamatie

aan de Bevolking van Breda

Medeburgers,

Nu Breda bevrijd is, gaan onze gedachten op de eerste plaats uit naar H.M. de Koningin, in wier persoon ons aller gevoelens van vaderlandsliefde samenkomen. Ik heb gemeend Haar als symbool onzer onafhankelijkheid en vrijheid een telegram te moeten zenden uit uw naam, waarin onze vreugde met onze bevrijding wordt uitgesproken onze gevoelens van trouw worden vertolkt en waarin de hoop wordt uitgedrukt op een spoedige terugkeer van Hare Majesteit in een totaal bevrijd Nederland.

Dat wij allen verheugd zijn met onze bevrijding door een prachtige Poolse divisie, behoeft geen betoog. De meer dan 4 jarige Duitse druk is door ons allen als een zeer zware last gevoeld. Een ellendige tijd ligt achter ons, een tijd, waarin wij geleefd hebben onder een tyrannie, als men zich tevoren niet denken kon, waarin wij, Nederlanders als slaven zijn behandeld, slaven in den vollen zin des woords.

Wij zijn dien tijd doorgekomen op de eerste plaats omdat wij bleven hopen. Toen in 1940 de Engelsche legers van het vaste land van Europa waren verdreven, waren wij zeer bedrukt, doch wij bleven de vaste overtuiging koesteren, dat zij den strijd niet zouden opgeven. Inderdaad hebben onze bondgenooten krachtige legers, vloot en luchtmacht opgebouwd. Zij zijn weer op het vaste land verschenen en nu zal de strijd worden uitgevochten op Duitschen bodem.

De bevolking van Breda is dien tijd ook doorgekomen, omdat zij ruggegraat bezat. Zij heeft zich flink gehouden. Wel waren er een handvol stadgenooten, die den tyran steunden en toonden geen begrip te hebben van vaderlandsliefde, noch van liefde voor het eigen volk, wel waren er profiteurs, die ter wille van veel geldelijk gewin veel diensten aan den voormaligen bezetter bewezen, doch het overgrote gedeelte der bevolking heeft zich goed vaderlander getoond. Vooral door bepaalde groepen is goed werk gedaan. Vaak met inzet van eigen leven is gewerkt, dikwijls werd het leven gegeven. Wij zijn daarvoor zeer erkentelijk. De namen van de gevallen zullen steeds in onze gedachten blijven.

Burgers van Breda. Wij gaan weer opbouwen! Rekent niet, dat dit in korten tijd zal zijn geschied. Niet terstond zullen gewone omstandigheden intreden. Vooral op het gebied der voedselvoorziening en op dat der werkgelegenheid zullen nog veel beproevingen ons deel zijn. Doch groote zorgen zijn door groote samenwerking te overwinnen. Laten wij toonen, dat wij geen tyrannie van een bezetter, noodig hebben om onze wil tot samenwerking te demonstreeren. Laat ons toonen dat wij ook kunnen samenwerken als er geen tyran is om tegen te werken, doch als het er om gaat onze eigen belangen onder ons zelf te behartigen.

Ik doe een krachtig beroep op den burgerzin der bevolking voor orde en rust en voor steun aan de overheid bij alle maatregelen, die voor het herstel zullen moeten genomen worden.

Alsdan zal onze hoop op spoedige normale omstandigheden, op een menschwaardig en goed leven in een volledig bevrijd Nederland des te eerder in vervulling gaan.

Moge God, Dien wij danken voor onze redding, bij dit werk blijvend met ons zijn!

De Burgemeester van Breda
VAN SLOBBE

Breda, 30 October 1944

lijke genegenheid der Bredanaars jegens hun bevrijders symboliseerde.

De sterke band tusschen beiden was gelegd en blijft bestaan tot in lengte van dagen. Ook uitte zich die innige verbondenheid en oprechte dankbaarheid in het onvolprezen initiatief van Mevrouw van Larwick, die den dank van schier alle Bredanaars vertolkte in den tekst der bekende bordjes achter vele ramen en in de etalages, in het Poolsch aldus luidende :

DZIEKUJEMY WAM POLACY.

Breda was de eenige stad, die ons begroette met opschriften in de Poolsche taal achter de ramen van de huizen en winkels, vertelde een van de Poolsche soldaten, die destijds in Noord-Brabant kwam. En een zijner collega's voegde er aan toe: „De stad scheen zoo zindelijk en de menschen toonden ons zooveel hartelijkheid en genegenheid op een rustige, prettige en directe manier. Wij zijn blij, dat we zoo weinig verwoesting in de stad hebben aangericht tijdens haar bevrijding.” En een derde vroeg zich naderhand af, waarom de Poolsche militairen zoo graag weer naar Breda terugkwamen? Brussel was toen voor hen de stad van plezier, waar ze wel met verlof heengingen, om eens te potverteren, doch in Breda voelden ze zich eerst recht „thuis”. En dat beteekende wat voor militairen van het groote geallieerde leger, waarvan zoovelen, vooral de Polen, eigenlijk in zes jaren geen thuis meer gehad hebben. „Wij zullen dan ook nooit vergeten, dat wij burgers van deze stad zijn.” Nog een vierde, die reeds in Breda kwam een jaar, voordat het Poolsche leger er bevrijdend binnenrukte en daar, ontsnapt uit een Duitsch concentratiekamp, onderdook, liefderijk geholpen door goede burgers, overdag verborgen in een schuur, kwam er met de bevrijding terug in een tank. Ten slotte het oordeel van een vijfden Pool: „Wij noemen de straten van Breda niet bij haar goeden naam, doch wij zeggen: de straat naar de antitankkanonnen, het plein bij den kwartiermeester of bij de R.E.M.E. rechtsaf. En ik denk, dat wij ze wel altijd zoo zullen blijven noemen!”

HOOFDSTUK V.

Gevolgen van den slag om de bevrijding van Breda. Het uiterlijk stadsbeeld direct na de bevrijding. Enthousiasme der bevolking. Ziekenhuizen, andere verplegingsinrichtingen en charitatieve instellingen. Kerken en scholen. Rijks- en gemeentelijke gebouwen. Fabrieken en industrieën. Particuliere gebouwen en woningen. Het leed der bezetting en bevrijding in cijfers.

Geen gebeurtenis, hoe belangrijk ook, zal ooit in staat zijn voor Breda en zijn inwoners, die de laatste Octoberdagen van 1944 hier hebben meegemaakt, de herinnering te vervagen aan dien zonnigen najaarszondag van 29 October, zoo ongeveer vangt een onzer medewerkers zijn rapportje aan over de bevrijding van een klein stukje der stad, hetwelk hij beschrijft. En hij vervolgt zijn indrukken dan nog aldus. „Het was de dag, waarop wij ruim vier en een half jaar hadden gewacht, waaraan we al die lange dagen en bange nachten dachten, waarin we al dien tijd van hoop en vrees, van nood en ellende onwrikbaar hadden geloofd. Die dag der dagen voor ons beteekende voor heel Breda de dag der bevrijding. Naast een onpeilbaar gevoel van geluk doorstroomde elken Bredenaar een gevoel van onzegbare dankbaarheid, dankbaarheid voor de zekerheid, dat het nu dan toch eindelijk afgelopen was met de tyrannie, die ook ons „hert doorwondt“. Dankbaarheid ook voor de weinige wonden, welke Breda als offer voor zijn bevrijding zich moest getroosten. Want vergeleken met andere, veel erger gehavende en zwaar geteisterde steden en dorpen in het schoone Brabantsche land, waar de oorlog als een verwoestende wervelwind overheen joeg en alles wat schoon, vredig en zwak was, als met één slag verpletterde, is onze stad slechts licht geschonden. Het artilleriebombardement, dat één nacht en een halven dag aan de komst van onze bevrijders voorafging, heeft geen verwoestingen van beteekenis aangericht, gelijk aanvankelijk gevreesd werd. Er zijn zelfs groote gedeelten van Breda, waar geen enkel ruitje is gebroken en waar het oorlogsgeweld in het geheel niet door-drong.“

Dit danken wij aan de geniaal doorgevoerde omsingelingstactiek der Polen, hun opzet om de stad te sparen en hun krachtig door-

zetten om den Duitschen tegenstand op de meest gevaarlijke plaatsen snel te breken. Aldus zegt ons ons leekenverstand. Natuurlijk verkleinen we hiermee geenszins de medewerking bij dit prachtig uitgevoerde offensief, welke den Geallieerden van de zijde der ondergrondsche strijders of verzetslieden werd geboden. Zij mogen ook een deel van het succes voor zichzelf opeischen, al beschikten zij niet tijdig en in voldoende hoeveelheid over het noodige wapentuig. Maar dat was niet hun schuld. Wiens of wier schuld dit dan wel was, wagen we op deze plaats niet aan de orde te stellen, doch het was erg genoeg, want het heeft meermalen het leven van onze eigen dappere mannen ernstig bedreigd. Wie dat op zijn geweten heeft, mag wel blij zijn, dat achteraf alles nog zoo goed is afgelopen en dat buiten de ramp aan de Vloeiweide geen drama van dien aard in of bij Breda de gevolgen der bevrijding van onze stad heeft versomberd.

Over gevolgen gesproken. Zoudt gij, lezer of lezeres, durven beweren, dat de Polen ergens te vroeg of te laat, op de verkeerde plaats of op een minder tactische wijze hebben aangevallen of hier als vandalen zijn opgetreden? Zeker, ons kwam ook een geval ter oore, ergens in de Oranjelaan, waar de Poolsche stoottroepen bij hun entrée in de periferie van Breda ergerlijk huis-hielden, doch we maken ons sterk, dat dit het eenige geval van het te laken optreden is geweest. Hun houding was en bleef correct, ook onder de moeilijkste omstandigheden, waaronder verkend en gevochten moest worden. Er zullen hierbij wel eens kleine of grootere vergissingen zijn begaan, doch bij welke tactiek komt dit niet voor? Men kan hun weloverwogen plan uit al hun bewegingen afleiden, welke in haar gevolgen alleszins bevredigend waren voor het werk der bevrijding. Toen zij zich via Heusdenhout een weg baanden naar Breda en zich voor de stad in twee groepen splitsen, was het voor den leek reeds eenigszins te berekenen, dat zij zich langs de Molengracht (Poolsche-weg) en de Valkenierslaan meester wilden maken van de stad met vermindering van de westelijke toegangswegen — bosschen, die oponthoud konden bezorgen en de vernielingen door de Duitschers nog zouden vermeederen — om het tempo der bekende „distanctieering” te vertragen. Dat alles is in zijn gevolgen wel zeer belangrijk geweest voor de beperking der verliezen ter plaatse.

Met een samenvatting der operaties worden die gevolgen het best gekarakteriseerd. Zaterdagavond hielden de Polen vóór of

aan den rand der stad halt. De infanteristen groeven zich in en de lichte artillerie nam stelling tegen eventueele aanvallen uit de stad. Nu volgde een reprise van het nachtelijk bombardement. Artillerie, tanks en mortieren namen op korten afstand de stad onder vuur. Na dezen voorbereidenden „schoonmaak” kwamen tanks en infanterie om ongeveer negen uur Zondagochtend in beweging. De aanval op de stad was begonnen. Onmiddellijk achter hun eigen vuur drongen de troepen Breda binnen. Op het geratel der tanks vatten enkele burgers den moed ondanks granaatvuur en andere gevaren een blik op straat te werpen. Zij zien iets, dat ze hun leven lang niet meer zullen vergeten: tanks als groote monsters, vurend op elk huis, waar maar iets van verzet valt te bespeuren. En daarachter de khakikleurige uniformen der infanterie en de uit tijdschrift en courant zoo welbekende geallieerde helmen. De naar buiten gekomen waaghalzen vergeten bij dezen aanblik de laatste voorzichtigheid en geven luide van hun vreugde en enthousiasme blijk. De Poolsche infanteristen springen in uiterste waakzaamheid van portiek tot portiek, hun tommyguns tot vuren gereed. Toch hebben zij nog even tijd hun dankbaarheid te toonen voor de blijde ontvangst der burgers. Hun gespannen gezichten vertrekken zich zelfs in breeden grijns, wanneer ze hier en daar van een Hollander hun morgengroet in hun eigen landstaal hooren: Gindobri pan. Verder vertellen zij in enkele korte zinnen Fransch, Engelsch of Duitsch, dat ze slechts een voorhoedespits vormen. De groote macht moet nog komen: het is nog niet heelemaal pluis! En de groote macht komt. Zware tanks banen zich, hier en daar gesteund door de verzetsgroepen, een weg dwars door de barricaden naar het hart van de stad. Hierachter volgen groote patrouilles, radiografisch door de voorhoedespits op de hoogte gebracht van den nog hier en daar achtergebleven vijand. Zij rekenen snel met hem af. In den loop van den zonnigen Zondagmiddag rollen de tanks en gemotoriseerde eenheden in steeds grooter getale de stad binnen.

BREDA IS BEVRIJD.

Met deze woorden gaf een onzer medewerkers zijn indrukken weer van de directe gevolgen van den slag om de bevrijding van Breda. Wat daarna volgde, was het opruimen van alles, wat aan de Duitsche bezetting herinnerde, de zuivering van het stadsbeeld, om het zijn vroeger aanzien te hergeven, de verwijdering

van allen, die met de Duitschers hadden samengewerkt. Toch maakten de Geallieerden er zich niet druk over, dat borden en affiches met Duitse opschriften, reclames en propaganda soms dagen lang hier en daar in de stad zichtbaar bleven. En het bordje met „Town major” ter aanduiding van het bureau van den stadscommandant der nieuwe bezetting werd eenvoudig aan den naasten boom gespijkerd, klein als het was, in vergelijking met de tienmaal zoo groote borden met de hinderlijke bekendmaking „Ortskommandantur” uit de Duitse bezettingsperiode.

Behalve den terugkeer van burgemeester Van Slobbe in zijn vroeger ambt van burgemeester der gemeente Breda kreeg de gemeente Nieuw-Ginneken haar tijdelijken burgervader in de persoon van Jhr. Mr. Th. E. Serraris, onlangs, 22 Juli 1946, overleden. De bevrijding heeft Breda en vooral Ginneken wel veel gekost aan materiele schade, doch gezien het feit, dat in den toren van de Laurentiuskerk Duitisch geschut was opgesteld, alsmede in de Molenstraat, bij de Ypelaar, bij het „Beste Brood” en op den Schoolakker, waardoor een gesticht als „Moederheil” midden in de vuurlinie kwam te liggen, hetgeen de beschadiging er van evenals die van de Mariakerk en de Laurentiuskerk voldoende verklaart, zijn de gevolgen toch nog minder ernstig geweest dan aanvankelijk gevreesd werd.

Toen de geneeskundige staf van de inrichting „Moederheil” eveneens behouden terugkeerde, was het wel heel droevig het bericht te moeten vernemen — juist op Allerheiligen — dat Willt van den Corput, zoon van den stoker van genoemde inrichting, kort vóór de bevrijding door de Duitschers was doodgeschoten. Hij was ondergedoken en zat met twee lotgenooten in een schuilkelder in Chaam. Hij was in de verzetsbeweging plaatselijk medewerker te Chaam, deed dienst als koerier en werd bij het zoeken van L.O.-medewerkers door de Duitschers gevonden en zonder vorm van proces op 7 October 1944 doodgeschoten. Aanvankelijk begraven te Alphen, werd zijn stoffelijk overschot later bijgezet op het R.K. kerkhof te Ginneken.

Het enthousiasme der bevolking over de bevrijding, waarvan we in een vorig hoofdstuk al op verschillende plaatsen gewaagden, openbaarde zich niet alleen op straat en in huis, in clubs en verenigingen, doch ook bij plechtige gelegenheden en openbare demonstraties. Ieder herinnert zich nog levendig de kerkdiensten op 5 November 1944, waarin den Allerhoogste dank werd gebracht voor de bevrijding van Breda en waarin tevens de geval-

lenen werden herdacht. In de R.K. kerken werd na de Hoogmis het gebed voor H.M. de Koningin plechtig gezongen en het Wilhelmus gespeeld. Op verzoek van Z.H. Exc. den Bisschop van Breda werd in de parochiekerken in den namiddagdienst het Allerheiligste ter aanbidding uitgesteld. Op deze uren van gebed volgde een plechtig Lof. In de Kathedraal werd o.a. de lofzang „Te Deum” aangeheven. In de Protestantsche kerken hebben de voorgangers in gebed en predicatie God dank gebracht voor de herwonnen vrijheid en de slachtoffers, die deze bevrijding eischte, herdacht. Ook in deze kerken werd ons volkslied gezongen. Een van dezen, die bij de bevrijding zijn jonge leven had gegeven in den slag om Breda, was des Vrijdags daaraan voorafgaande, dus op 3 November, ter aarde besteld. Het was — we noemden hem hiervoor reeds — René Thijssen, die bij een poging van onze partizanen om de Emmabrug te behouden, door een granaatscherf doodelijk werd getroffen. Zijn stoffelijk overschot werd uitgeleide gedaan door zijn commandant en 24 man van de gevechtsgroep, waartoe hij behoorde. De kist was toegedekt met de nationale kleuren. Doch het vroolijke rood-wit-blauw en het zonnige Oranje konden thans geen fleur brengen in dezen droevigen stoet. Het feit, dat in de rijen der in prachtige orde marcheerende partizanen ook een partisane aanwezig was, zoo schreef „Trouw” bij deze gelegenheid, is het bewijs, zij het dan ook posthuum, dat René gevallen is te midden van een geheel strijdend volk, mannen en vrouwen, een volk dat onder het vuur der kanonnen van zijn pas verworven vrijheid geniet en alles in het werk stelt om, naar het voorbeeld van onze Koningin en het Vorstelijk Huis, het Vaderland te dienen, zóó, dat het offer van René en vele anderen niet tevergeefs zal zijn geweest.

Reeds den dag daarop kwam Prins Bernhard onverwacht in het bevrijde Breda aan, alsmede te Tilburg, dat toen wel het hoofddoel van zijn komst was. De Prins arriveerde omstreeks twaalf uur in laatstgenoemde stad en verscheen met burgemeester Van de Mortel, die kort daarvoor uit een concentratiekamp was ontslagen, op het balkon van het stadhuis. Juist waren er driedaagse feesten aan den gang en muziekkorpsen en vereenigingen defileerden voor den Prins, die zeer enthousiast werd toegejuicht. Dienzelfden dag bracht Z.K.H. ook nog een kort bezoek aan onze stad en aan Vught en Den Bosch.

Reeds des Dinsdags, dus twee dagen na den eigenlijken bevrijdingsdag, was in onze stad gedefileerd voor de plaatselijke

autoriteiten. Een deel der te Breda gelegerde troepen had toen in het Wilhelminapark voor burgerlijke en militaire autoriteiten gedefileerd. Doordat de marschroute van het defileerende contingent bevrijders tijdig was gebulletineerd, waren duizenden geestdriftige Bredanaars samengestroomd om langs den weg of in het genoemde park den kleurrijken en keurig uitgedosten stoet gade te slaan. Zoo groot was de animo van het publiek, dat de meeste winkels gesloten en met opschriften voorzien waren als: wegens parade, defilé enz. gesloten, met een hulde aan de bevrijders. Het enthousiasme was voor de bevrijders zelf zóó verbijsterend, dat zij af en toe ontroerd glimlachten. Op een podium in het park hadden o.m. de burgemeester van Breda, de heer Van Slobbe, en de oud-burgemeester van de voormalige gemeente Ginneken, wln. Jhr. Mr. Serraris, plaats genomen naast den het defilé afnemenden bevelhebber. Nog andere autoriteiten woon- den het defilé bij. Na het voorbijtrekken der troepen, terwijl het defilé werd opgeluisterd door de pittige klanken van een militair muziekkorps, juichte burgemeester Van Slobbe: „Lang leve het Canadeesche leger!“ gevolgd door het gejuich en gejubel der menigte, die met dezen wensch geheel bleek in te stemmen. Na het „Wilhelmus“ volgde het „God save the King“ en nog lang na het vertrek der geallieerde troepen laaide het enthousiasme van het opgetogen publiek hoog op.

Die blijdschap en dankbaarheid uitten zich ook nog op andere wijze, namelijk onder meer door het oprichten van een „Algemeen Steuncomité voor Breda“, door den burgemeester geïnstalleerd en gepresideerd door wethouder Kroone. Hierbij werden verschillende diensten ingeschakeld en het comité had tot doel onder auspiciën van het gemeentebestuur hulp te verleen aan de door de oorlogsomstandigheden het ergst getroffen stadgenooten. Een drietal subcomité's werd gevormd, n.l. voor textiel en meubelen (inzameling en distributie), een financiële commissie en een comité, belast met de zorg voor de schuilplaatsen. Het bisschoppelijk comité, dat reeds een collecte en inzameling van textiel en meubelen had voorbereid, schakelde nu haar organisatie in ten bate van de Algemeene Steunactie. De verwachting, dat onze stadgenooten, daartoe in staat zijnde, ruimschoots zouden geven ten behoeve van hun door den oorlog getroffen en gedupeerde medeburgers, is in het algemeen niet beschaamd geworden.

Een z.g. „Verbroederingsfeest“ in het ook thans nog steeds voor

militaire doeleinden bezette kasteel „Bouvigne" gaf de Canadeesche troepen aanleiding nauwere relaties aan te knopen met de Bredasche jongelui. Dit feest had op Woensdag 8 November plaats en bood reeds dadelijk de gelegenheid om de goede betrekkingen tusschen Canada en Nederland, speciaal met Breda, te verstevigen. In niet mindere mate was dat het geval, toen de Polen op 11 November op Nederlandschen grond hun onafhankelijkheidsdag vierden. Op het exercitieterrein bij de Chassé-kazerne werd door pater Jesualdes O.M.Cap. in de open lucht een plechtige Mis opgedragen. Daarna marcheerden de Polen onder enorme belangstelling door de straten van Breda. In breede gelederen, in rijen van vijf, maakten zij een geweldigen indruk. Het was een imposant schouwspel: witte lanciers en trompetters, waarvan de trompetten waren versierd met vlaggen, openden den stoet. Daarna kwam een geheel motorkorps politietroepen met plechtige en feestelijke uitmonstering. Officieren, staande in langzaam rijdende pantserwagens, volgden. De manschappen in groepen van circa vijftig, telkens met een officier als verbindingsman, vormden de groote massa van den stoet. Het was een martiale aanblik, zooals we zelfs te Breda, de garnizoensstad bij uitnemendheid, zelden hebben opgevangen. Toejuichingen als: „Nich zijje Polska", door de Polen beantwoord met: „Nich zijje Hollandia" waren niet van de lucht. We hoopten zoo vurig, dat ook onze bevrijders zelf spoedig bevrijd mochten zijn van het juk der overheersching. Generaal-majoor Stanislaw Maczek en burgemeester Van Slobbe hielden toespraken van hulde en dank en bloemen werden geworpen op de defileerende troepen. 's Middags heeft Generaal Maczek in het Hotel „De Kroon" gerecipiëerd en daarvoor was de belangstelling eveneens zeer groot. De lof, door den Generaal toegezwaid aan de activiteit en moed van de Nederlandsche ondergrondse strijdkrachten, gold ook die, in het rayon Breda werkzaam,

Thans volgt een overzicht van de gebeurtenissen en toestanden hoe hier ter stede ziekenhuizen en andere instellingen, kerken en scholen, Rijks- en gemeentegebouwen, fabrieken en industrieën de bezetting en vooral de bevrijding met de gevolgen daarvan hebben ondergaan. Eerst zijn aan de beurt de

ZIEKENHUIZEN, ANDERE VERPLEGINGSINRICHTINGEN EN CHARITATIEVE INSTELLINGEN

Stichting Moederheil, Valkenierslaan

Ook deze in den wijden omtrek van Breda bekende verloskundige

kliniek en R.K. inrichting voor kraamvrouwen had reeds in 1940 een stukje oorlogsgeschiedenis in haar annalen opgenomen, toen hier in de sombere Meidagen van dat jaar de gedwongen evacuatie plaats had en na de terugkomst van Zusters en patiënten het gebouw door den Duitschen Generalen Staf korten tijd werd bezet. Het mag een wonder heeten, dat het toen niet door de geallieerde luchtmacht in puin is gegooid. Nadat op Vrijdag 27 October 1944 enkele patiënten waren vertrokken, die liever verder thuis werden verpleegd, ging men onder leiding van Moeder Overste Tatiana met alle macht aan het werk, om de uitstekend gebouwde kelders in orde te brengen voor huisvesting van patiënten, babies en gasten. Want de bevolking van huize „Wolfslaar“, dat in de gevechtsslinie lag en op last der Duitschers moest worden ontruimd, in totaal 53 personen, werd hier nog denzelfden dag ook onderdak gebracht. Dan waren er nog andere gasten en een aantal bewoners der tegenover Moederheil staande huizen, die geen schuilkelder hadden en huisvesting hadden gevraagd, zoodat er in totaal 331 personen geborgen moesten worden, waarvan uit de inrichting zelf 255 personen. Het was dus wel een groote verantwoordelijkheid, welke onder deze omstandigheden op de schouders van Moeder-Overste, de Zusters en het Bestuur der inrichting was gelegd, doch het móest, want men verkeerde allen in een noodtoestand. Ondanks het feit, dat het gebouw voltreffers kreeg, is er niet een van personeel, patiënten, babies en logé's geweest, die letsel heeft bekomen.

Nadat de noodige schikkingen waren gemaakt, om de zuigelingen en kinderen, loopende patiënten en logé's in de ruime kelders van het gebouw onder te brengen, terwijl de bedpatiënten met enkele verplegende Zusters gelijkvloers waren geplaatst, zoodat ten slotte allen in sousterrain of parterre waren, wachtte men op Zaterdag 28 October reeds in spanning de komende dingen af. De meeste Zusters werkten nog zooveel mogelijk door, toen de eerste granaat insloeg aan den zijkant van het huis, waardoor de buitenzaal, melkkeuken, wasscherij en mangelkamer al heel wat schade opliepen, vooral glasschade. Van het nabijgelegen café „Het Groene Woud“ sloeg zelfs het geheele dak af. Onder-tusschen kwam 's avonds vijf uur nog een kraamvrouw, begeleid door haar moeder binnen, terwijl even later een 17-jarig meisje uit de Valkenierslaan werd binnengedragen, die door een granaatscherf was getroffen en o.m. een zware hoofdwonde had gekregen. Zij werd zooveel mogelijk geholpen door den aanwezigen

geneesheer, doch zij kon wegens den regen van granaten van alle kanten nog niet dadelijk naar het St. Laurentiusziekenhuis worden overgebracht, aangezien in haar geval chirurgisch ingrijpen noodzakelijk was. Uit voorzorg werden haar de laatste H. Sacramenten toegediend. Zoo spoedig dit mogelijk was, is zij naar het ziekenhuis overgebracht om daar verder geneeskundig te worden behandeld.

Van slapen kwam dien nacht niet veel, des te meer werd er gebeden voor aller bewaring. Men beleefde dien nacht nog een heel spannend moment, toen er weer een voltreffer insloeg. Het verslag der gebeurtenissen in de inrichting gedurende de bevrijdingsdagen, ons welwillend ter beschikking gesteld, geeft van dat bijzondere feit de volgende levendige beschrijving.

„Kwart voor één des nachts. Het kanongebulder wordt steeds heviger. We voelen ons niet erg meer op ons gemak, waar we zitten. Laten we maar op de gang gaan en naar den kelder, zeggen we tegen elkaar. Ook de meisjes, die op de gang lagen, komen slaperig aanloopen. We vertrouwen 't niet meer, 't wordt ons daar te erg, zeggen ze. Nauwelijks hebben we gang en keldertrap bereikt, of een hevige slag weerklinkt, gevolgd door enorm gerinkel van glas en het bruisen van water. Het leek wel of alle ruiten tegelijk sprongen. Dan zien we een enorme stofwolk, hooren het water stroomen. Ook zien we stoom. Die voor in de gang staan, denken: „Nu zijn we verloren”; weer anderen vragen zich af: hoeveel dooden zullen er zijn? We hooren om den geneesheer roepen. Mijnheer de Rector, de dokter en andere heeren en dames stellen een onderzoek in. Een voltreffer blijkt terecht te zijn gekomen in de studiekلاس, die parallel loopt met de gang, waarin allen zaten en tegenover de kamers van de patiënten ligt. Echter is die voltreffer afgeketst tegen den radiator van de centrale verwarming en heeft deze uit elkaar geslagen. Stukken zijn door de geheele groote zaal en door de ramen gevlogen. Ook een groot gat in den vloer! Glas aan alle kanten! Een van de bedpatiënten heeft een bed vol glas! Ook de couveusemand (waarin nota bene vijf babies sliepen) is er mee bedekt; het glas ligt tusschen de dekentjes in. Een groote scherf door de ruit van de kamerdeur, waar onze Zuster ziek lag, en waar twee Zusters bij zaten. En toch, o wonder! niemand van ons heeft maar een schrammetje gekregen, noch patiënten, noch kinderen. Ware de voltreffer iets hoger gekomen, dan zou het aantal slachtoffers groot zijn geweest. 's Morgens zien we, dat de trap naar den

kelder onder de keuken, waar de kachels staan van de centrale verwarming en warmwatervoorziening, geheel is weggeslagen. De warmwaterketel brandde nog. Had hij dezen ketel getroffen, dan zouden de provisiekelders ook geraakt zijn.... En hoe was de toestand in de kolenkelders op het oogenblik? Daar vloog het stof op, zoodat men een oogenblik niets zien kon. De kelders uit, terwijl de kinderen van „Wolfslaar” naar den kelder toevlogen. Gelukkig kon men spoedig allen tot bedaren brengen en ook in deze afdeeling heeft niemand letsel gehad. Het water blijft intusschen stroomen en de ketel is nog niet uit. De mannen probeeren, of ze het water kunnen stoppen en drijven een stuk hout in de buis. Gelukkig, dit lukt! Ook het vuur kunnen zij dooven. Dus geen gevaar meer voor overstroming en brand. Het water stond intusschen al vrij hoog bij den ketel, maar wordt er uitgehoosd met emmers en bussen. Wat een toestand! En toch, hoe dankbaar kunnen we alvast zijn voor dit behoud! God zij geloofd en geprezen. Wat zal de nacht nog verder brengen?”

Nadat deze voor een groot deel was doorgebracht in meditatie en gebed, werd bij het licht worden de schade eens opgenomen: een ruïne in de studieklass, bijna alles kapot, de ramen aan den achterkant stuk, in de operatiekamer de groote ruiten vernield, idem van de keuken, kantoor, naaikamer, nachtverblijf, glas-inlood ramen van het trappenhuis, alle raampjes in de Doopkapel en vele in de kapel. Maar hoe groot de materiele schade ook was, niemand had letsel bekomen. En toen de eerste geallieerde tanks bij het „Beste Brood” (hoek Valkenierslaan-Prins Hendrikstraat) waren verschenen, zakte de spanning onder de aanwezigen merkbaar, al moest men zich des Zondags nog schuil houden.

Een indrukwekkend en ontroerend moment was het, toen op Maandagmorgen om half elf op het voorplein van de inrichting voor het eerst na vier en een half jaar onderdrukking weer de Nederlandsche driekleur kon worden geheschen. Met vereende krachten, ook van de overburen, werd de vlaggemast recht overeind gezet en spoedig wapperde het rood-wit-blauw fier in de lucht. De Rector hief het „Wilhelmus” aan en velen hadden moeite, hun opkomende tranen te bedwingen, toen het aloude Wilhelmus werd gezongen. De meisjes maakten na den gemeenschappelijken zang nog een rondedans om de vlag, om de nerveuze spanning te breken. „Oranje Boven!”

Doordat huize „Wolfslaar” in zijn geheel gespaard was geble-

ven, konden de gasten van Moederheil, 8 Zusters, 1 Postulante, 5 kinderverzorgsters, 1 huisknecht, 23 jongens en meisjes van 6—12 jaar, 2 dames en 1 familie van 5 personen, weer naar dat landgoed terugkeeren, hetgeen des Dinsdags geschiedde na een hartelijk afscheid van Moeder-Overste en de Zusters. Op een grooten vrachtwagen werd de terugtocht in groote dankbaarheid voor de genoten gastvrijheid en wonderbare redding aanvaard.

St. Ignatiusziekenhuis, Wilhelminasingel

Dit ziekenhuis heeft speciaal gedurende de laatste maanden vóór de bevrijding in de geschiedenis der bezetting van Breda een belangrijke rol gespeeld. Bijna de geheele bezetting door was het trouwens voor een groot deel in beslag genomen door Duitse lazaretten: Luftwaffellazarett, Kriegslazarett, Feldlazarett, het laatste in den zomer van 1944, met meer dan 200 man personeel. Nederlandsche religieuze en leekenverpleegsters zorgden voor de patiënten, terwijl de militaire en civiele voedselvoorziening ten behoeve van deze lazaretten niet geheel gescheiden waren, hetgeen nogal moeilijkheden opleverde. Begin September '44 werd dit ziekenhuis grootendeels reserve-Kriegslazarett, dependance van het te Tilburg en Den Bosch ondergebrachte Duitse lazaret. Van 3—30 September werden hier een 1000-tal zwaargewonde Duitschers, maar ook Engelsche, Poolsche en Amerikaansche gewonden verpleegd.

Zelfs de Bredasche chirurg van het ziekenhuis moest medischen bijstand verleen en aan de patiënten, toen in de eerste Septembere dagen van 1944 de „Verwaltung“ de beenen nam en de patiënten overliet aan de zorgen van een jongen dokter, die er geen raad mee wist. Op 7 September trok het geheele lazaret weg.

Den 8sten September kwam echter het Feldlazarett weer de grootste plaats opeischen in het ziekenhuis. Het had gewerkt in Evreux in Frankrijk en later in België, was toen naar Nederland gevlucht en via Utrecht en Oss in Breda terechtgekomen. Aan het front te Caen had het 3000 ernstig gewonden behandeld: buik- en longschoten; been- en armamputatie noemden de heeren lichtgewonden! Het totale personeel van dit lazaret bestond uit 230 man personeel, waaronder 34 doktoren, meest alle specialisten, vooral chirurgen. Uit de omgeving van Antwerpen, Turnhout en Hoogstraten werden ook de eerste geallieerde gewonden binnengebracht: 25 Engelschen, Polen, Canadeezen en Amerikanen. Doordat ze geheel door het verplegend personeel van het zieken-

huis werden verzorgd, genoten deze jongens natuurlijk een zeer goede verpleging. Maar de Duitsche contrôle trachtte angstvallig het contact met de Nederlanders tegen te gaan, hetgeen natuurlijk nogal eens moeilijkheden veroorzaakte. Want de meeste verpleegsters hadden tevoren al zooveel Engelsch geleerd, dat ze zich verstaanbaar konden maken en wederkeerig het gesprokene konden verstaan. Daardoor konden van alle gewonden de namen, thuisadressen, legerletters en nummers worden genoteerd, die direct na de komst der geallieerden werden doorgegeven, hetgeen zeer op prijs werd gesteld. Zelfs de kleine bezittingen der gestorven geallieerde militairen waren voor de Duitschers niet veilig, hetgeen bleek bij een inspectie van de lijken in het lijkenhuisje, waarom de waardevolle voorwerpen den gestorvenen werden afgenomen en ter hand gesteld aan hun kameraden, zoodra dezen in Breda waren gearriveerd: geld, sieraden, rozenkrans, ringen, foto's enz.

Ongeveer half September werden de Nederlandsche patiënten, die nog niet getransporteerd konden worden, naar de kelders van het ziekenhuis overgebracht, omdat er vreeselijk gewonde militairen werden binnengebracht, die de rust, om tot volledig herstel te komen, voor de burgerpatiënten geheel wegnamen. In die op zichzelf veilige kelders was natuurlijk bij lange na niet de accommodatie, zoo gewenscht voor een modern ziekenhuis, en ook veroorzaakte dit veel werk aan het verplegend personeel en de leiding, doch de nood dwong hiertoe. Ook de sterk gerantsoeneerde ziekenhuisvoeding, zeep enz. op basis van de noodkaarten bezorgde veel moeilijkheden en ongerief, waarbij nog kwam het moeilijke transport met handwagens, kruiwagens, geïmproviseerde handbrancards, om de vervoermiddelen, die er nog waren, maar aan de spiedende blikken der Duitschers te onthouden. Gelukkig voor de rust der verpleegden en het behoud van het materiaal vertrok het Feldlazarett op 30 September met achterlating van enkele gewonden, die nog niet goed vervoerd konden worden, waaronder een Engelsch kapitein en een krijgsgevangene van lageren rang, die echter later ook nog werden opgehaald. Het lazaret werd toen geheel onder eigen beheer genomen en daartoe werd de huishoudschool aan den Boeimeersingel ingericht. Het St. Ignatiusziekenhuis kreeg toen alleen nog maar de z.g. ambulante Röntgenverrichtingen te doen voor gewonden. Het Feldlazarett heeft van 8—30 September ongeveer 1000 gewonden van het Belgische Albert-kanalfront verwerkt. Enkele dagen na

het vertrek van dit lazaret kwam er nog een overschotje aan personeel van een in België werkzaam veldhospitaal binnen: 7 van de 34; de rest was gesneuveld of krijgsgevangen gemaakt, doch ook zij verdwenen weer spoedig. Hoewel de meeste Duitsche gewonden, die in het St. Ignatiusziekenhuis terecht kwamen, al lang de brui hadden aan den oorlog en ook niet meer geloofden aan een Duitsche overwinning, waren er toch nog „Sieg“-schreeuw-ers, die meenden dat het nieuwe geheime wapen den algeheelen ommekeer zou teweegbrengen: Duitschland móest en zóu immers winnen!

Het ziekenhuis werd in tegenstelling met andere verplegingsinrichtingen hier ter stede niet lastig gevallen met vorderingen van dekens en ander materiaal, dat trouwens tijdig genoeg weggeborgen was.

Toen de Geallieerden Breda steeds dichterbij naderden, werden eerst op 27 October zooveel mogelijk patiënten naar huis gebracht, voorzoover hun toestand zulks toeliet, zoodat nog ongeveer 180 in het ziekenhuis achterbleven om met de 250 man personeel, waaronder doktoren, administrateur enz., de bevrijding der stad in de kelders van de inrichting af te wachten. Ook de kapel werd in de kelders gevestigd. Kleine Duitsche patrouilles, gewapend met Panzerfäuste, verkenden den omtrek en nestelden zich in het nabijgelegen Brabantpark, waarvan we den afloop reeds hier-voor hebben geschetst.

De nacht van Zaterdag op Zondag verliep vrij rustig. Er kwamen maar enkele gewonden binnen en voorzoover het Duitschers betrof, werden die er weer gauw uitgehaald. Ook de Duitsche dokter, die zich Zaterdagnacht nog in het ziekenhuis had gevestigd, om eventueele gewonden te verzorgen, verdween weer spoedig. De godsdienstige plechtigheden ter eere van het feest van Christus Koning op Zondag 29 October hadden in de kelders plaats, die daardoor evenals die in Moederheil deden denken aan de Romeinsche catacomben uit den tijd der eerste Christenen. De gebeden en gezangen klonken hol en somber onder de gewelven tusschen het gebulder der kanonnen en het gedreun der ontploffingen door. Het aantal gewonden dat binnen werd gebracht, was nog altijd niet groot: op 28 October 5, 29 October 6, 30 October 7, 31 October 9.

Doordat in het Brabantpark gedurende den geheelen Zondag nog werd gevochten, bleef het in de omgeving van het ziekenhuis dien dag onveilig. Wel kwamen na den middag twee Duitsche

soldaten aan den achterkant binnen, die om burgerkleeding vroegen, om zich aan den oorlog te onttrekken. Zij kwamen van de richting Gilze-Rijen en vertelden, dat er van hun kameraden geen meer in leven was. Zij verstopten zich in den ziekenhuistuin, toen hun geen burgerkleeding kon worden verstrekt en zullen zich naderhand wel overgegeven hebben.

Toen de tegenstand biedende Duitschers in het Brabantpark zagen, dat hun stelling ook daar niet langer te houden was, maakten zij om ongeveer zes uur aanstalten te vertrekken en verdwenen met de mitrailleurs achter door den ziekenhuistuin in de richting van den Teteringschedijk. Toen het donker werd, kwamen er hoe langer hoe meer mensen naar het ziekenhuis, die enthousiast vertelden aan ieder, die het maar wilde hooren, dat in de stad al wat Duitsch was reeds enkele uren daarvóór het hazenpad had gekozen. De tijdelijke bewoners van St. Ignatius kwamen eerst toen tot de overtuiging, dat ze werkelijk vrij waren, doch op Maandagmorgen, toen de eerste Polen over den Wilhelminasingel reden en later op den dag ook in het ziekenhuis hun entree maakten, werd elke twijfel dienaangaande bij patiënten en personeel weggenomen.

Nog niet dadelijk kwamen de zwaargewonden in grooter aantallen weer het ziekenhuis binnen, bijv. op 5 Nov. 24 en op 6 Nov. 32, toen de gevechten in den Brabantschen Westhoek zooveel slachtoffers vergden.

Hierbij waren ook enkele typische gevallen van oorlogsgewonden onder de burgers: een jongeman, 24 jaar oud, van de ondergrondschen, die zich beschikbaar had gesteld voor het demonteren van anti-tankmijnen in Zevenbergen bij den Langeweg. Hij demonteerde acht mijnen achter elkaar. De negende, een z.g. schoenmijn, explodeerde in zijn handen, waardoor hij beide handen en onderarmen circa 10 c.M. onder den elleboog verloor. Een marechaussée begaf zich aan den kant van den rijweg Breda-Rijsbergen voor het oprapen van een geweer, waarbij hij op een landmijn trapte, die zijn rechter-onderbeen geheel afrukte, terwijl zijn geheele lichaam was bezaid met kleine granaatwondjes. Een landarbeider, die Engelsche soldaten over de Mark wilde brengen, trof hetzelfde lot en verloor door een landmijn zijn rechteronderbeen, liep verder een kaakwond en talrijke kleinere verwondingen op. Een dertigjarige jongeman werd enkele dagen na de bevrijding, in den nacht van Donderdag op Vrijdag 3 Nov., door Duitsche granaten in zijn woning getroffen, waardoor zijn

vader en zuster op slag werden gedood en hij zelf ernstige scherfwonden in rug, arm en been opliep. Verschillende dergelijke gevallen werden na de bevrijding in dit en andere Bredasche ziekenhuizen behandeld.

Diaconessenhuis Wilhelminasingel

In dit ziekenhuis waren gedurende de week van 23—28 October ook reeds de noodige maatregelen getroffen, om de patiënten en het personeel in de kelders in veiligheid te brengen, als de nood aan den man zou komen. Kolenkelder en de kelder onder de wasscherij waren daartoe reeds geheel ontruimd en werden nu van voedsel, water en noodverlichting voorzien. Zaterdagmorgen 28 October werd het laatste voedsel in de kelders gebracht en in den namiddag volgden de eerste patiënten, nadat de eerste granaten in de Baronielaan en Rooseveltlaan waren gevallen. Om zes uur waren alle patiënten geborgen en gingen de zusters aan tafel, doch dezen waren nauwelijks aangezeten voor het gebed, of ze werden opgeschrikt door de eerste granaten in de onmiddellijke nabijheid der inrichting, zoodat ze zich bij de patiënten in den kelder voegden.

Den geheelen nacht door plofte de eene granaat na de andere neer over en in de stad, ook vóór en achter het Diaconessenhuis. Ondanks dit granaatvuur kwamen de onverschokken mannen van het Roode Kruis er doorheen met gewonden, die in het ziekenhuis geholpen moesten worden, waartoe een geneesheer aanwezig was. In den kelder werd een klein hokje in orde gebracht, om als operatiekamer dienst te doen en hier werden drie patiënten geholpen. Door de groote zorg der operatiezuster verliep alles goed.

Ook deze patiënten bleven in den kelder. Om drie uur 's nachts waren allen geholpen. Een groot voordeel was, dat ook in de kelders electrisch licht was, doch om half vier ging dit plotseling uit, gepaard gaande met een hevigen slag, die alles deed beven. Alle ruiten aan den voorkant, die nog heel waren, vlogen uit de sponningen, ook de kelderramen gingen kapot en in de kelders vloog den aanwezigen het stof om de ooren. Later bleek, dat de Duitschers een poging hadden gedaan, om het bruggetje tegenover het Diaconessenhuis op te blazen, hetgeen maar gedeeltelijk gelukte. Hoewel er door een en ander wel eenige consternatie in de kelders ontstond, bleven alle patiënten toch kalm en veroorzaakten geen bijzondere moeilijkheden. Wanneer er zware

knallen werden gehoord, begonnen enkele kinderen even te hui-
len, doch werden door de zusters weer spoedig tot bedaren ge-
bracht.

De knechts, die met hun gezinnen ook in de kelders waren onder-
gebracht, controleerden regelmatig het huis, of er niets ernstigs
aan de hand was door inslag, vooral op brand. Zondagmorgen
bleven de granaten ook nog bij tusschenpoozen over de inrich-
ting fluiten. Toch waagden sommige leden van het personeel
zich alweer „bovengronds” om de noodigste werkzaamheden te
doen en o.a. het eten in de keuken te koken. Toen er gegeten
kon worden, kwam juist de chirurg van het ziekenhuis vertellen,
dat Breda vrij was, nog wel niet de heele stad, doch wel dat deel,
waar het Diaconessenhuis staat.

Doordat er steeds gewonden werden binnengedragen, zou de
operatiezaal maar in gebruik worden genomen. Doch spoedig
bleek dat het voorloopig onmogelijk was, om hier te opereeren,
want de regen van granaten hield nog steeds aan, zij het dan
ook met tusschenpoozen. Een nieuwe vlucht naar de kelders volg-
de. Later op den dag besloot de chirurg, alle operaties tot den
volgenden dag uit te stellen. Velen zijn er dien Maandag en vol-
gende dagen geholpen. Wat al een leed hoopte zich hier samen,
welke vreeselijke wonden moesten worden geheeld en genezen,
voorzoover nog medische hulp kon baten. Ook werden velen, die
reeds waren gestorven, nog binnengebracht en geschouwd. Hoe
verschrikkelijk de oorlog wel is in zijn uitwerking en gevolgen,
werd onder deze omstandigheden in het ziekenhuis wel op ont-
roerende wijze gedemonstreerd.

De patiënten bleven tot Dinsdag 31 October in de kelders, waar-
na zij weer naar de kamers en zalen werden overgebracht, zoodat
reeds des middags ieder zijn of haar oude plaats had ingenomen.
Het leek nu verder wat rustiger te zullen verlopen dan in de af-
gelopen dagen en nachten, doch des avonds om zes uur kwam
van officieele zijde het bericht, dat het voor den sector van het
Diaconessenhuis nog allesbehalve veilig was, doordat de terug-
trekkende Duitschers veel granaten op de stad schoten. Daarom
werden opnieuw alle patiënten naar de kelders teruggebracht.
Eerst op Donderdag 2 November werd het veiliger en konden alle
patiënten weer naar boven worden gebracht. Wel stonden des
nachts nog vrij veel patiënten met hun bedden op de gangen,
die dan des morgens weer met bed en al naar de kamers en
zalen werden gedragen.

Natuurlijk werd ook hier kort na de bevrijding de nationale driekleur geheschen en wel op Maandagmiddag 30 October om vier uur, toen het ergste gevaar voorbij was. Alle zusters stonden buiten en zongen het „Wilhelmus“ en „Hollands vlag“.

Sedert den 7en November kwamen in het Diaconessenhuis veel gewonden uit den Westhoek, die er doorgaans heel wat slechter aan toe waren dan de getroffenen uit Breda, want de wonden, welke zij hadden opgelopen, waren vaak zeven tot negen dagen van tevoren reeds toegebracht. Veel leed uit den Westhoek kwam toen naar voren, ontstaan door evacuatie, verlies van menschenlevens, van have en goed. Ook uit de dorpen bij den Moerdijk kwamen vele zwaar getroffenen naar hier. Evenals in andere ziekenhuizen hier ter stede kon het Diaconessenhuis nog velen helpen, doch een vaak overstelpend leed, folterende pijnen der gewonden en de machtige greep van den dood brachten groote verslagenheid teweeg, waarbij alleen de Groote Trooster van alle bedroefden kon helpen.

St. Laurensgezicht, Ziekenhuis en Pension, Ulvenhoutschelaam

Dit was het ziekenhuis van Breda, dat den eersten stoot der oorlogsgewonden opving, toen de Duitschers van het Zuiden uit naar het Noorden toe werden teruggedreven en de Geallieerden hen op den voet volgden. Door zijn riante ligging aan een drukken verkeersweg naar België, groote parkeerterreinen, beschaduwd door beveiligend geboomte, zijn dependance en andere hulpmiddelen hadden de Duitschers van begin September 1944 af bij voorkeur hier een pied à terre gezocht en gevonden voor hun zieken en gewonden. De eerste dagen van September gingen ook hier voorbij vol rumoer van voorbijtrekkende Duitse colonnes op de vlucht, waardoor in het ziekenhuis de indruk werd gewekt, alsof de bevrijding van Breda met of zonder oorlog aanstaande was. Een gevolg daarvan was, dat ook hier een deel van het personeel (dienstmeisjes) naar huis wilde, evenals vele patiënten, die bij gebrek aan transportmiddelen op bakfietsen en handkarren door familie werden gehaald of door zusters en verpleegsters werden gebracht.

Het verpleegstersexamen op 7 September ging nog door, doch de onrust bleef aanhouden, vooral toen op 13 en 14 Sept. de hevige explosies op het militaire vliegveld bij Gilze-Rijen veel glasschade veroorzaakten, zoowel in het ziekenhuis en pensionaat zelf als in het daartegenover gelegen en bij de inrichting behorende „Valk-

rust". De daar gelegeerde Duitschers trokken op 22 September weg, doch toen begon de groote drukte in het ziekenhuis eerst recht, doordat een volledig Duitsch Roode Kruistransport met 180 man personeel hier arriveerde en een groot deel van het gebouw in beslag nam. Italianen pakten als gedweeë knechtjes uit, de Duitschers deelden bevelen uit, doch de organisatie was in één woord prachtig, alle kisten en wagens waren in een minimum van tijd uitgepakt en de instrumenten met de noodige hulp- en verbandmiddelen gerangschikt, want de zware operaties zouden spoedig moeten beginnen. Ook „Valkrust" werd weer bezet, de officieren in de kamers, de soldaten tot 160 man toe in de remise, anderen op de zolders in de garage. De lichtgewonden werden dadelijk doorgezonden naar Tilburg, de anderen bleven, tot twee dagen later deze ploeg weer even plotseling vertrok en vervangen werd door een andere, eveneens uitgerust met een volledige ziekenhuisinstallatie: een volledige keuken, een compleet laboratorium, een Röntgeninstallatie met donkere kamer, een apotheek, tientallen kisten met instrumenten enz. De gewonden werden door eigen personeel verzorgd en bewaakt, maar af en toe werd ook wel assistentie van zusters gevraagd.

Vele gewonden waren er leelijk aan toe en verscheidene stierven er: Duitschers, Italianen, Russen en enkele Polen. De meesten lagen geheel gekleed te bed, de z.g. „lichtgewonden" op veldbrancards of stroozakken. Zelfs op de operatiekamer werd bijna niemand ontkleed — want het gold hier een z.g. Duitsch doorgangslazaret en men volstond meestal met een jas en schoenen uit te doen en het lijfgoed wat op te schuiven. Een zuster van het huis fungeerde als tolk. De Engelschen, die hier nu ook kwamen, waren uit Yorkshire met het merk „Lincoln" op hun uniform. Velen stierven onder de amputatie of bloedtransfusie. Deze laatste werd toegepast in directe methode van donor op patiënt. Het was hier wel een verschrikkelijk beeld van den oorlog in zijn meest bloedigen en afschrikwekkenden vorm.

Zoo ging het hier eenige dagen en nachten door met ter afwisseling de bombardementen op het stationsemplement, toen de rails er recht omhoog stonden — 28 September —, op Bad Wörishofen met de verschrikkelijke gevolgen daarvan — 13 October — tot 27 d.v. ook in het Laurentiusziekenhuis de noodige maatregelen genomen moesten worden tegelijk met het vertrek der Duitschers onder commando van zekeren majoor Jogmann, een Oberstabarzt en een Oberarzt. Het toen tamelijk onderkomen en ver-

vuilde ziekenhuis, onder gewone omstandigheden een toonbeeld van reinheid, moest niet alleen van boven tot onder gereinigd worden, doch in verband met de nadering der Geallieerden moesten ook de zieken naar de kelders, waarin Moeder-Overste al een noodverlichting had laten aanleggen, om op alle eventualiteiten voorbereid te zijn. De zware en ernstige zieken bleven in de gang met bed en al tusschen twee binnenmuren, de overige patiënten, leiding en personeel met een aantal gasten gingen den kelder in. Men was daarmee nog maar nauwelijks klaar, toen een granaat het geheele trappenhuis vernielde door een inslag op de brug, die de verbinding tusschen pension en ziekenhuis uitmaakt. Veel glasschade doch geen persoonlijke ongelukken. Buiten de zusters, die bij de zieken in de gang waakten, waren er in den kelder bijna 300 menschen bijeengebracht, terwijl de bakkerij dienst deed voor reeften der zusters en eetkamer voor H. geestelijken. Een kleine afwisseling bezorgden een aantal Duitschers, die door de ingeslagen ramen van het rectoraat in den kelder waren gedrongen om het bier te verorberen, dat er van hun vertrokken landgenooten was blijven staan. Maar een officier haalde hen er uit; hier mochten zij geen dekking zoeken. Verschillende Duitschers patrouilleerden nog met geweren en revolver in de Ulvenhoutschelaan, dekking zoekend achter de dikke boomen, hetgeen vanuit het ziekenhuis viel waar te nemen. Om half tien des Zaterdag kwamen echter al de eerste Poolsche stoottroepen in het ziekenhuis binnen, die natuurlijk met gejuich werden begroet. Ze brachten tevens het bericht binnen, dat Ulvenhout al bevrijd was, eveneens half Ginneken. Ze waren echter nauwelijks vertrokken of aan de achterzijde werden twee Poolsche gewonden binnen gebracht, een zeer ernstig door een buikschot, een minder zwaar. Den eersten werden dadelijk de H. Sacramenten toegediend. „Sie brauchen mir nicht mehr zu helfen“, waren zoo wat zijn laatste woorden en met de bede om nu maar te mogen sterven, gaf hij al spoedig den geest. De andere had heimwee naar zijn strijdmakkers en de hartelijkheid, waarmee andere Polen hem spoedig ontvingen, was ontroerend. Hij was in de Raadhuisstraat door een Duitschen sluipschutter van uit een kelder gewond, doch had nog de tegenwoordigheid van geest om al zijn granaten in dien kelder te werpen. Een lugubere gebeurtenis.

Nu en dan kwamen nog eens Polen binnen, dronken wat, werden gefeliciteerd en trokken weer verder, na tevens de kelders

en gang te hebben geïnspecteerd. Zij verstonden gedeeltelijk Duitsch en Engelsch, enkelen ook Fransch. Toen de rust in huis weer wat hersteld was en allen weer rustig in de kelders bijeen waren, begon het schieten opnieuw, totdat omstreeks middernacht een voltreffer op het dak van het Rectoraat in dit deel der inrichting groote schade aanrichtte, gevolgd door een granaatinslag in de waranda, het einde der vrouwenzaal en kamer 14, geheel in glas, waardoor een enorme glasschade ontstond. De zieken werden nerveus en onrustig, doch spoedig door den assistent-chirurg gekalmeerd. Daar het artillerievuur bleef aanhouden, besloot de Rector in de kelders de H. Communie uit te deelen, hetzelfde catacombentafereel, dat hiervoor ook betreffende andere R.K. ziekeninrichtingen werd geschetst. Deze godsdienstoefening werd om tien uur des Zondags gevolgd door een H. Mis in den kelder. Eerst in den namiddag kwam de mogelijkheid, om het onderaardsche verblijf voor een wijle te verlaten.

Toen kwam ook een Canadees, om namens zijn commandant de Moeder-Overste te spreken over de vordering van „Valkrust” voor den Staf en 112 man personeel. Moeder en zuster-tolk gingen voor het eerst in een jeep — ’t was inmiddels vijf uur in den namiddag geworden — ter conferentie met militairen, nagewuifd door de zusters. Canadeezen op hun zware tanks zwaaiden met Oranje-doeken! Ook „Valkrust” leverde een treurigen aanblik op: overal ravage om en in het buiten, overal glas en gebroken vensters, deuren en paneelen, stuk geschoten of gebroken verwarmingsbuizen, in één woord een havelooze rommel, mede veroorzaakt door het overhaaste vertrek der Duitschers, die hier onnoodig de ergste vernielingen hadden aangericht.

Tegen den avond kwamen de Canadeezen vertellen, dat Breda al gedeeltelijk vrij was, doch dat het beter was, dat zieken en personeel toch nog in den kelder bleven, dit met het oog op het Duitsche tegenvuur. Des Maandags werden na een tamelijk rustigen nacht de gewone werkzaamheden al weer hervat en toen kwamen ook de buren en bekenden van het huis, getooid met Oranje, proficiat wenschen en vertellen van hun wederwaardigheden. In „Valkrust” werden op dien dag nog acht Duitschers op den zolder gevonden, ontwapend en tewerkgesteld als krijgsgevangenen door de Amerikanen, tot ze door de geallieerde politietroepen overgenomen werden. De Poolsche aalmoezenier F. Tomczak droeg toen in de geheel ongeschonden kapel een plechtig Requiem op voor de gesneuvelde Polen. Daarmee ein-

digden in St. Laurentius de schokkende gebeurtenissen der bevrijdingsdagen op waardige wijze.

St. Elisabeth-stichting, Menno van Coehoornstraat

In tegenstelling met de in de voorgaande bladzijden beschreven ziekenhuizen is de oorlog in de bevrijdingsdagen heel kalm over bovengenoemde stichting heengegaan. De zusters-wijkverpleegsters van St. Elisabeth hebben zelfs tot Zaterdag in den namiddag van 28 October haar werk bij de zieken kunnen verrichten. Een van haar, de zuster van Princenhage, kwam eerst om half negen door het granaatvuur heen naar de stichting. Toen ze des Maandags d.a.v. mochten vernemen, dat Breda was bevrijd, zijn allen weer gewoon naar haar patiënten gegaan.

Roomsch Burger-Weeshuis, St. Janstraat

Alle in dit gesticht verpleegde personen zijn aldaar gebleven, niemand heeft letsel geleden, schade heeft de inrichting niet ondervonden en bijzondere omstandigheden hebben zich er niet voorgedaan.

Roomsch-Katholiek Gasthuis, Haagdijk

Toen op Zaterdag 28 October de geallieerde troepen Breda naderden, werden vóór den nacht ruim 500 inwonende verpleegden en zieken van deze inrichting naar den grooten kelder in de Leuvenaarstraat overgebracht, die daartoe keurig in orde was gebracht. De zieken werden op ledikanten, ruststoelen en brancards in een aparte kelderkamer neergelegd, de zieke zusters eveneens in een aparten kelder en verder waren de inwonenden gerangschikt: echtparen, dames van Leuvenaarstraat en Haagdijk, heeren van Kerkplein, Haagdijk, Pius- en Leuvenaarstraat, om elk het best zijn of haar plaats in kelders en gangen aan te wijzen. In den langen, bangen nacht, die nu volgde, vielen er voltreffers in en rondom de stichting, n.l. om half één, toen daardoor in den voorbouw Haagdijk groote ravage ontstond, beneden alle ramen werden vernield en een deel van den voorgevel instortte, terwijl in een kamer aan den voorkant beneden een voltreffer door het raam ging, vervolgens door den muur en in het aangrenzende huis terecht kwam, waardoor glasscherven, puin en stenen rondom verspreid waren. 's Morgens den 29sten October werd nog een H. Mis opgedragen in de gasthuiskapel, doch later op den dag werd dit niet meer vertrouwd, zoodat de verdere

godsdienstoefeningen in den kelder plaats vonden. Een voltref-fer, die terecht kwam in een huis tegenover het gesticht, aan de Leuvenaarsstraat, vernielde bijna alle ruiten aan den voorkant op de mannen- en vrouwenzalen. Uit de stad waren verder nog heel wat zieken en behoeftigen in de kelders van het gasthuis ge-bracht, doordat zij thuis verpleging misten, terwijl er vele gewon-den uit de omliggende straten kwamen om verbonden te worden. Velen zijn nog dagen daarna in de kelders gebleven. Het was dan ook een groote verlichting voor Bestuur en zusters toen om half drie des Zondags in het gasthuis het heugelijke nieuws van de bevrijding der stad werd meegedeeld: „Hoera! Leve Polen! Leve Nederland!” was ook hier de van verschillende zijden ge-uite dankkreet.

**Gereformeerd Armlinderhuis („het Arme Weeshuys der Kercken
ende der Stadt van Breda”), Kloosterplein**

Een van de radio's, die in het gesticht verborgen waren gehou-den, hield de inwonenden getrouw op de hoogte van de vorde-ringen der Geallieerden en zoo wisten Vader en Moeder, dat Zaterdag 28 October de tijd was gekomen, om den kelder in ge-reedheid te brengen voor tijdelijke bewoning. Zaterdagmiddag één uur viel de eerste bom in de omgeving van het gesticht, namelijk in de Kloosterstraat, terwijl spoedig daarna treffers kwa-men in de nabijheid van het distributiekantoor. Ofschoon het dus niet meer raadzaam was zich in deze buurt op straat te vertoonen, trotseerden nog verschillende personen de hen dreigende geva-ren om in de schuilkelders van de militairen op het exercitieter-rein dekking te zoeken tegen de granaten. Al het noodige werd meegedragen: dekens, kleeding, broodtrommels met inhoud, lan-taarns, koffers met de voornaamste en waardevolste bezittingen, een evacuatie op kleine schaal en binnen de stad naar veiliger oorden dan eigen home. Het mag een wonder heeten, dat op dien tocht niemand werd gedood of gewond!

Vooraf des Zondags spatten veel treffers op het Kloosterplein uit elkaar. Een er van kwam terecht in het gebouw van de Amster-damsche Bank aan de Veemarkt. In den namiddag werd het wat rustiger. Men waagde zich nu weer uit den kelder en Vader gaf verlof aan de oudere verpleegden, om zich in den naasten omtrek op de hoogte te stellen van de aangerichte schade, de binnenkomst der bevrijders en wat er verder te zien viel. Een Duitsche militair fietste in groote haast over het Kloosterplein,

vroeg den weg naar de Ginnekenstraat, doch het werd zijn laatste ritje, want daar angekommen, werd hij door het eerste het beste schot neergelegd.

Ook waren deze verpleegden getuige van het opblazen van ons mooie hoofdpstkantoor om 1 uur 35 min. Zij zagen een paar ondergrondschen te laat komen en de brandweerauto aanrijden om den brand te helpen blusschen, waarbij ook de burgemeester aanwezig was. Een Bredanaar deelde op het Kloosterplein kleine insigne-vlaggetjes uit en op de Groote Markt wisten andere verpleegden een paar mooie Oranje-zelfbinders te bemachtigen, door een heer daar gulweg verspreid. Eerst om 4 uur zagen zij den eersten gevechtswagen der Polen, waarvan de bestuurder voor het stadhuis aan den bode den weg vroeg, terwijl ze ruim een uur later eenige gevechtswagens opmerkten, die met behulp van de ondergrondsche strijders van het Kasteelplein de Koninklijke Militaire Academie zuiverden. Het spreekt vanzelf, dat de jongens met deze en andere nieuwtjes van het „oorlogsterrein“ de harten hunner medeverpleegden in gloed zetten. Het „Oranje Boven“ in het weeshuis was niet van de lucht!

De nacht van Zondag op Maandag ging voor de vermoeide knapen rustig voorbij, ondanks het aanhoudend gebulder der kanonnen. Maandagmorgen wist Breda zich vrij en werd er direct overgegaan tot de zuiveringsactie, waarvan de verpleegden natuurlijk ook het hunne moesten hebben. Zij waren er als de kippen bij, toen de N.S.B.-ers, waarvan zij er verschillenden persoonlijk kenden, van alle kanten werden samengebracht op het politiebureau. Van uit het gesticht sloeg men de jacht op een berucht N.S.B.-er uit de Vlaszak gade, doch na een half uur van spanning bleek de vogel toch nog gevlogen te zijn. Ondertuschen hadden enkele verpleegden al hun eerste Engelsche cigaret te pakken, hun gulweg door de Polen geoffreerd. Dat smaakte! Maandagmiddag maakten allen onder leiding van Vader een gezamenlijke wandeling door de stad, om te zien wat er na de beschieting door de Geallieerden en de schandelijke, militair absoluut niet noodzakelijke vernielingen door de Duitschers van Breda nog was overgebleven.... Gelukkig, dat viel nogal mee. Hier en daar veel materiele schade, ontzettende glasschade, het prachtige postkantoor één groote ruïne, veel bruggen onklaar en kapot, doch weinig dooden en gewonden in vergelijking met andere steden als b.v. Den Bosch. Ook het eigen home, het eeuwenoude weeshuis „der Kercken ende der Stadt van Breda“ was ge-

spaard gebleven. Bijzonder hartelijk was de begroeting bij het weerzien van de vrienden en bekenden, die ook allen ongedeerd waren gebleven. Allen waren vervuld van groote dankbaarheid voor de bevrijding en voor het voorrecht, dat men door Gods genade gespaard was gebleven. Gods Naam zij geprezen voor deze onuitsprekelijke en onverdiende genade en Hij had opnieuw Breda, de parel der Nassau's en Oranje's, weer toegevoegd aan de Kroon van Oranje. Reeds welde de vraag op: Wanneer zullen we Haar, onze Koningin en de heele Koninklijke Familie, thans nog zóó ver van ons verwijderd, weerzien in Breda? Wanneer zal zij weer als Barones van Breda de hulde der bevrijde en dankbare Bredanaars in ontvangst nemen? Men kon toen, op Maandag 30 October, nog niet bevroeden, dat dit niet zoo heel lang meer zou duren!

Ontroerend was het vaak, hoe berustend de schade aan have en goed werd opgenomen door de getroffenen. Dat bleek den inwonenden uit het genoemde weeshuis, toen zij even bleven praten met een eenvoudige vrouw, die bezig was de groote ravage voor haar huis, van gebroken ramen en deuren, steenen en kalk, zoo goed en kwaad als het ging, weg te ruimen. Enkele omstanders beklagden haar, dat zij in haar bezit zoo zwaar was getroffen. Doch zij wilde van geen beklag hooren en zei kalm onder het puinruimen weg: „Ik ben dankbaar dat ik nog oogen heb overgehouden, om naar het puin te zien. Doch de moffen zijn weg. En dat is het belangrijkste!”

Dan volgen de

KERKEN EN SCHOLEN

Behalve de reeds op 13 October 1944 door een mislukt geallieerd bombardement vernielde Ned. Herv. Kerk te Ginneken en de R.K. kerk aan den Driesprong, welke de Duitschers moedwillig hebben verwoest, en enkele kleinere schadegevallen aan de R.K. kerken te Ginneken, hebben zoowel de Roomsche Katholieke als Protestantische kerken op het grondgebied der gemeente Breda practisch weinig door den oorlog geleden, zoowel tijdens de bezetting als gedurende de bevrijdingsdagen. Dit is des te verblijdender, omdat de Nazi's zoowel in West-Brabant als overal elders het vooral gemunt bleken te hebben op de kerken als bolwerken van het Christendom, al tastten zij daarmee nog slechts het uiterlijk aan van wat hun tegenstanders heilig en dierbaar was. Bovendien zijn vele kerken monumenten van oudere en nieuwe bouwkunst en werd er dus

met moedwillige en noodelooze vernieling van architectonisch schoon een aanslag gepleegd op de Nederlandsche cultuur, zooals die zich onder meer manifesteert in monumentale bouwwerken en kerkelijke kunst. In dit verband herinner ik hier even aan wat de Brabantsche geschiedkundige en folklorist Dr. H. H. Knippenberg schreef over het Duitsche vandalisme in Brabant en Limburg met betrekking tot de kerken: ¹⁾

„Zeer talrijk zijn de vernielde kerken in Limburg aan den Maaskant en in Noord-Brabant. Hierdoor is veel kostbaar kultuurbezit verloren gegaan. Heel oude dorpskerken, die uitgebrand zijn, prijkten niet alleen met torens, die 't landschap beheerschten en het pittoreske der streek verhoogden, maar bevatten ook merkwaardige doopvonten, preekstoelen, koorbanken, beelden en schilderijen, voor de lokale historie en de kunstgeschiedenis van belang. Juist nu de heemkunde zich begon te ontwikkelen en er naar streefde om die schatten beter te doen waardeeren door ze scherper onder de aandacht van de bevolking te brengen en de schooljeugd ermee vertrouwd te maken, zijn ze ons ontvallen. Dit maakt het verlies dubbel pijnlijk. Wij mogen ons gelukkig prijzen, dat vooral in de laatste tientallen jaren veel hiervan door deskundigen beschreven en in foto of teekening vastgelegd werd, maar de eigen aanschouwing, die zooveel dieper indruk maakt en steeds weer iets nieuws erin wist te ontdekken, is teloorgegaan. Voor het onderwijs en het toerisme beteekent dit een zware slag, meer nog voor het religieus belang en de cultuur.... Kerken en pastorieën in Helenaveen, Vlierden en Liessel zijn totaal of grootendeels verwoest. Ook die van Beugen, Boxmeer, Overloon, Sambeek, Vierlingsbeek, Vortum en Mullem, Oeffelt, Drunen, Engelen, Hedikhuizen, Herpt, Heusden, Nieuwkuyk. Dorp en kerk van Olland zijn weggevaagd, het Wybosch is bijna geheel vernietigd, Schijndel zeer zwaar getroffen. Moerdijk is practisch totaal verwoest, dorp, kerk en Moederhuis van de Zusters. Zeer veel schade leden Made, Raamsdonksveer, Zevenbergen en Zevenbergsche Hoek. Leed te 's-Hertogenbosch de St. Jan gelukkig maar geringe schade, het bisschoppelijk Paleis werd ernstig beschadigd. Uit Waalwijk werd ernstige schade aan kerken en parochies gemeld. Deze opsomming is nog verre van volledig." Wat hier van de Bossche St. Jan werd gezegd, geldt ook van de

¹⁾ In: *Kultuur tusschen puin in Noord-Brabant en Limburg*, „Het Hooghuis" Eindhoven, 1945, blz. 6, 17.

Bredasche Groote Kerk, pronkjuweel van kerkgothiek, waarover veel zorg was en die inwendig wegens haar kostbare en waardevolle monumenten goed beschermd werd. In den nacht van 28 op 29 October gierden reeds vele granaten over dit kerkgebouw en zijn toren, die wel het ergste deden vreezen, doch eerst op Zondagmorgen werd de toestand zeer kritiek. Ongeveer tien minuten voor elf vluchtte het bij de kerk wonende kostersgezin in de vooraf gereedgemaakte schuilplaats en kort daarna drong een oorverdoovend lawaai van neerploffende steenmassa's en rinkelende glasscherven tot die schuilplaats door. Dit waren angstige momenten, want het leek er veel op dat een deel van de kerk was ingestort. Toen stof en kruitdamp wat opgetrokken waren, wat eerst na eenige uren het geval was, bleek, dat zestien granaten toren en kerk hadden getroffen, waaronder twee granaten, die niet ontploft waren, dus z.g. blindgangers. Eenige van die granaten waren door de zware Middeleeuwsche muren heenge drongen en hadden zich een weg naar buiten gebaand. Ook waren door deze inslagen groote gaten in de gewelven geslagen, maar de fresco's en het fraaie orgel bleven wonder boven wonder gespaard. Zeer groote stukken waren uit een kruisboog naar beneden gestort, waardoor vele stoelen verbrijzeld en vaste zitplaatsen aanzienlijk beschadigd werden. Ook een der groote kerkramen werd grootendeels verbrijzeld.

Nadat het puin werd verwijderd, kon men toch dankbaar zijn, dat ondanks de aangerichte vernielingen, het eeuwenoude kerkgebouw met zijn majestueuzen toren, dank zij beider hechte constructie, behouden was gebleven. Om kwart vóór drie zag de koster de laatste vijf Duitsche militairen in opgewonden toestand van de kerk naar de Catharinastraat vluchten, hoewel er naderhand toch nog eenige soldaten uit de kerk zijn gehaald, die zich daar verborgen hadden gehouden. Terzelfder tijd verscheen uit de richting Groote Markt de eerste Poolsche gevechtswagen, die het vuur opende op het Valkenberg en vervolgens op het Kasteelplein, waar zich eveneens Duitschers verscholen hadden.

Toen spoedig daarna door deskundigen de schade aan kerk en toren werd opgemaakt, bleek die in hoofdzaak uit het volgende te bestaan. De toren kreeg een voltreffer tegen de balustrade aan de Oostzijde op de tweede vierkante geleding, waardoor een deel der voet- en deklijst, een groot deel der traceering en op de derde geleding de halve aangebouwde fiaal werden getroffen. Een ander projectiel boorde zich in den hoek van Oost- en Zuidooster

contrefort der derde vierkante geleding onder de console van de sierboog naar binnen en kwam daarna in het achterliggend trap-torentje terecht, waardoor in het inwendige van den toren in dit deel aanzienlijke schade werd aangericht. Nog een derde projectiel drong door een der eternieten galmborden in de Zuidoostelijke muuropening van de lantaarn en sloeg aan den anderen kant tegen de binnenzijde van den Zuidwestelijken pijler, tevens raamomlijsting, waaruit eenige stukken natuursteen werden weggeslagen, andere naar buiten gedrukt en de pijler zwaar ontzet. Tevens werden in de groote stijgbuis der brandleiding gaten geslagen en de kleine stijgbuis der sprenklerinrichting totaal vernield. Ook werd een der wijzers van het uurwerk afgerukt en uit de raamopening aan de Westzijde een montant weggeslagen. Door het Zuidoostelijk spantbeen der houten spits boorde zich een granaat en verliet den toren door de dakkapel aan de Westzijde, na kozijn en deurtje te hebben beschadigd. De lantaarn, die toch al teekenen van verval vertoonde, is nu in een toestand gekomen, die spoedige voorziening dringend noodig maakt.

De vernielingen aan het kerkgebouw waren eveneens van verschillenden aard: weggeslagen deklijsten, deelen van de traceering vernield, gaten in de leibedekking en het baksteenengewelf, vele ruitjes stuk enz. Een van de ergste was wel, dat bijna de geheele steenboog aan den Zuidkant van het koor in den hoek naast het transept werd weggeslagen en dat door den vallenden steen — ongeveer twee kubieke meter — het onderliggende dakschild op vele plaatsen gescheurd en versplinterd werd, terwijl leibedekking, lood en afvoerbuizen werden vernield. Twee door het Zuidoostelijk hoogkoorraam binnengekomen granaten braken o.m. van de kapiteelen groote stukken af en brachten nog andere vernielingen teweeg. Ook door het Zuidoostelijk dakschild van het koor drong een projectiel, doorboorde de houten onderliggers der vieringspanten, balken ter dikte van 35×36 cm, vervolgde zijn loop door het noordelijk gewelfschild van de viering, waarin het twee gaten van ongeveer 70 cm maakte, en bleef daarna op de aanraceering van het gewelf boven den noordwestelijken vieringspijler onontploft liggen. Daar werd het gevonden door den groepscommandant van den Kunstbeschermingsdienst en door hem bezorgd op den hoofdpst van den Luchtbeschermingsdienst. Nog andere projectielen richtten minder schade aan. Het mag wel een wonder heeten, dat van de in deze kerk aanwezige monu-

*R. W. G. TIJSSEN (D. 68)
Gesneuveld te Breda bij de bevrijding
30 October 1944*

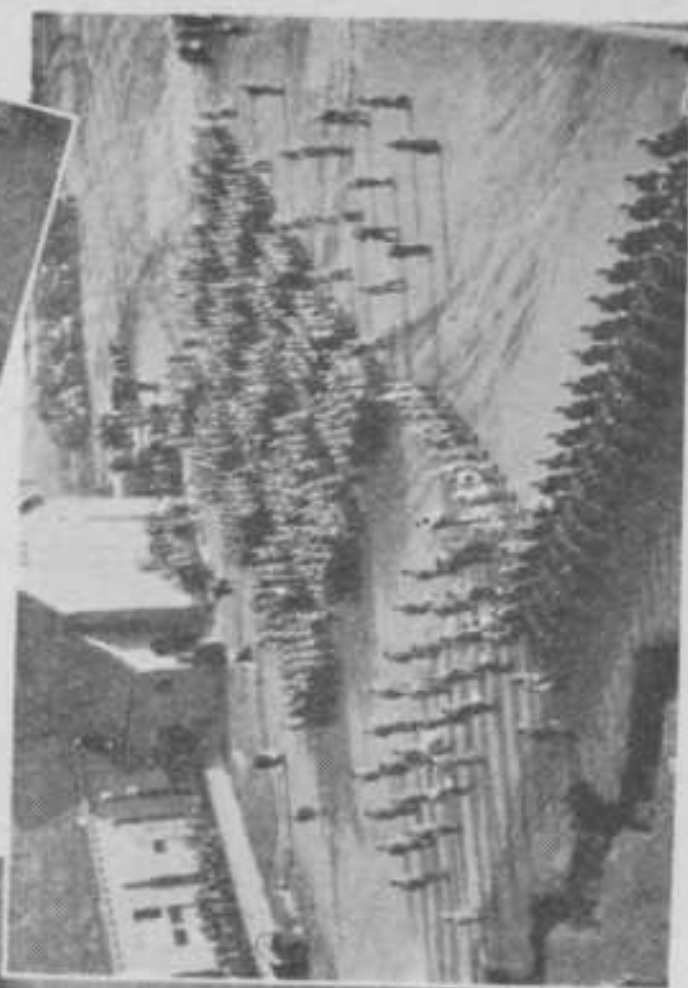
*P. A. M. AVONTUUR (D. 68)
Gesneuveld op St. Philipsland
23 Januari 1945*

*Dr. H. HOEBEN
Een der eerste Bredasche slachtoffers
van het verzet, gestorven in de straf-
gevangenis aan de Alexanderplatz
te Berlijn 28 Februari 1942*

*Dr. W. J. SCHEFFELAAR
Officier van gezondheid 1e klas,
Gefusilleerd te Breda 7 September
1944*

GEALLIEERDE LEGERKIEKJES IN HET PAS BEVRIJDE BRED

Van links boven tot rechts beneden: Bevelhebbers der Poolsche en Canadeesche strijdkrachten, die Breda bevrijdden — Bevelhebbers der Poolsche en Canadeesche strijdkrachten slaan met burgemeester Van Slobbe het defilé gade — Voor het front der kazerne bij het vaandel — Poolsche motorbrigade aan de start — Opstelling der geallieerde bevrijders vóór het defilé

menten en koorbanken niets en van het andere kerkinterieur betrekkelijk nog zoo weinig is beschadigd.¹⁾

Van de andere Protestantische kerken hebben de Gereformeerde kerk aan de Zandberglaan, de Luthersche kerk aan de Veemarktstraat en de Waalsche kerk aan de Catharinastraat tijdens de bevrijding geen schade van eenige beteekenis geleden. Ditzelfde geldt van de Vrij Katholieke kerk, eveneens aan de Zandberglaan. Des te meer leed het kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente Ginneken, dat eerst op 13 October tijdens een aanval van geallieerde vliegtuigen op Bad Wörishofen ernstige schade had geleden, waarbij inzonderheid het schip van de kerk werd vernield. In den nacht van 28 op 29 October werd de zoo schoone „Laurentius“, die terecht op de lijst van merkwaardige gebouwen van 's Rijks Monumentenzorg prijkt, andermaal door verschillende granaten getroffen, zoodat het aanvankelijk de vraag was, of de schade nog zou kunnen worden hersteld. Een voltreffer vlak achter den toren sloeg het orgel geheel weg, ontzette den tegenoverliggenden muur van het schip, sloeg daarboven het dak weg, drukte alle ramen er uit, ook de fraai gebrandschilderde, deed hier en daar de kerkgewelven barsten en brak het houten tongewelf. Behalve het oude koorhek (orgelhek) van 1657, dat eveneens vernietigd werd, leden eenige banken schade: kronen, kasten, preekstoel, lessenaar, avondmaalstafel enz. vrijwel niets. Thans is men echter weer met de restauratie begonnen en het is zeer te hopen, dat men er in slaagt deze monumentale kerk weer tot haar vorigen luister terug te brengen.

Wat de Israëlitische kerkelijke realia alhier betreft, daarop had de woede der Duitschers zich wel het eerst gericht, om te vernielen en te schenden, wat in hun handen kwam. Van het geheel uitgebroken gebouw der synagoge bleven slechts de kale muren over, nadat van het gewijde interieur tabernakel en wetsrollen verbrand, het voorhangsel verscheurd, de tapijten en het zilver gestolen waren. Behalve dat men door deze heiligschennis weer eens wordt herinnerd aan het Bijbelwoord in Exodus 26 vs. 31 en Hebr. 10 vs. 19—21; 6 vs. 19 vlg. en vooral aan Matth. 27 vs. 51 vlg. na Christus' dood, is er een merkwaardige plaats in het apocriefe „Evangelie naar de Hebreënen“, welke direct van

¹⁾ De feitelijke gegevens betreffende beschadiging van deze kerk en toren zijn ontleend aan een officieel rapport van het Hoofd van den Kunstbeschermingsdienst en den Beeldhouwer-opzichter van de restauratie der Groote of O.L. Vrouwekerk te Breda d.d. 28 November 1944.

toepassing is op hetgeen de antireligieuze schenders en verwoesters van tempels en bedehuizen ook te Breda achterlieten, n.l. dit: „De bovendrempel van den tempel is gebroken en gescheurd”, het symbool van vernietiging en ondergang van al wat godsdienst inhoudt en beteekent. Het kan slechts verwondering wekken, dat het Israëlietische kerkhof bij de Vraggelsche bosschen onder Oosterhout ongeschonden is gebleven en nog meer, dat de Israëlietische vacantiëkolonie aan den rand van het Liesbosch nog intact is, zoodat daarin de opgejaagde bewoners van het uitgebrande R.K. Luciagesticht te Princenhage tijdelijk huisvesting konden vinden.

Betreffende de meeste R.K. kerken in de stad en daarbuiten staan mij minder gedetailleerde gegevens ter beschikking. Blijkens een summier rapportje van den Z.E. Heer Secretaris van het Bisdom Breda is in de omgeving van het **Bisschoppelijk Paleis aan de Veemarkt** niets bijzonders gebeurd in de bevrijdingsdagen, doch sommige kerken hebben meer geleden, een enkele zelfs zeer veel:

1. **Parochiekerk van O.L. Vr. van Goeden Raad aan den Driesprong**: half verwoest, n.l. de toren en een deel van de kerk.
2. **Parochiekerk van het H. Hart van Jezus, Baronielaan**: zwaar beschadigd.
3. **Parochiekerk O.L. Vr. Hemelvaart, Ginnekenstraat**: beschadigd.
4. **Parochiekerk van den H. Joseph, Oranjesingel**: beschadigd.
5. **Parochiekerk van de H. Anna, Haagweg**: beschadigd.
6. **Klein Seminarie Ypelaar van het Bisdom Breda en St. Luciagesticht onder Princenhage**: beide geheel verwoest door oorlogsgeweld.

De **Parochiekerk van het H. Sacrament aan de Zandberglaan** heeft daarentegen door de oorlogshandelingen niet geleden, hoewel ze gelegen is in de nabijheid der „Teolinfabriek”, waarvan hierna is vermeld, dat in en om deze fabriek voltreffers zijn neergekomen. In genoemde kerk zijn zelfs op Zondag 29 October de Missen van half zeven, half acht, half negen en half tien doorgegaan, zij het dan met zeer weinig geloovigen. Om half elf was er echter niemand, zoodat die Mis is vervallen.

Ook in en om het **Begijnhof** is er bij de bevrijding van Breda niets vermeldenswaardigs voorgevallen, zoodat hier de van ouds bekende traditioneele sfeer van rust, waardigheid en meditatie ongeschokt bewaard bleef.

Betreffende de lotgevallen in de bevrijdingsdagen der op het gebied der voormalige gemeente Ginneken staande beide **Parochiekerken : Maria Middelaars van alle Genaden aan het Maria-plein** en **van den H. Laurentius aan de Kerkstraat** (nu **Ginneken-weg**) ontvingen we meer uitgebreide inlichtingen, die tevens een duidelijk beeld geven van den intocht der Polen aan dien kant van Breda. Eveneens van de wijze waarop onze eerste bevrijders, in hoofdzaak R.K., hier godsdienstig en geestelijk voor hun zware taak zijn gesterkt door Bredasche geestelijken. Om nog een derde reden is speciaal het rapport van den W.E. Heer Kap. J. Sträter van groot belang : het oppert op goede gronden de veronderstelling, dat niet de Poolscheweg, doch de **Overakkerstraat** de eerste straat van de gemeente Breda is, die bevrijd werd. Ook om die reden en tevens om de levendige beschrijving van dien intocht laten we dit belangrijke document hier in zijn geheel volgen :

„ZATERDAG 28 OCTOBER 10 uur 's morgens vielen de eerste granaten aan het einde van de Torendreef in de Bavelshelaan (één doode, twee gewonden). De meeste Duitschers, die hier in de omgeving nog waren, vertrokken in alle haast richting Breda. Rond twaalf uur vielen meerdere granaten (o.a. wasscherij Bavelshelaan). Iedereen ging in den kelder. Het werd doodstil op straat. Na 1½ uur suisdendoorlopend granaten door de lucht en kwamen ook zeer dicht in de buurt neer. Om 2 uur huis in Mariadreef getroffen. Om 2½ uur zolder van sacristie Mariakerk weggeslagen en even daarna 3 voltreffers in het priesterkoor, die alle glasramen stuk sloegen, twee boogplafonds troffen en eenige gebruiksvoorwerpen der kerk vernielden. Toen één uur stilte, daarna kort maar hevig mitrailleurvuur (op Duitschen radiowagen hoek Bavelshelaan-Overakkerstraat), dan weer stilte. We hooren een klein half uur daarna veel voetstappen op het Kerkplein, duiken omhoog uit den kelder en bemerken dat het Poolsche soldaten zijn. Na eenige aarzeling wagen we ons naar buiten en werden door de Polen met gejuich en handen vol cigarettens begroet. Iedereen rookte. Het was 5 uur. Waar de Polen precies vandaan gekomen zijn, is mij niet geheel duidelijk geworden. Zeker is dat zij vanuit de „Maastrichtsebaan" de Overakkerstraat in zijn getrokken, want zoo is b.v. de Mariakerk beschoten vanaf de Bavelse Hei ; of ze echter langs den Bavelschen weg zijn gekomen of dezen weg later „gezuiverd" hebben, is mij niet dui-

delijk. — Het kerkplein stond vol met pratende en lachende menschen. In de verte woedde een zeer felle brand, het klein seminarie Ypelaar, men wees er eens op en ging weer door met praten. De bevrijding was zóó plotseling gekomen, dat de vreugde groot was en men zich den ernst van den brand van zoo'n gebouw maar half bewust was. Achteraf gezien was dit samenscholen op het Kerkplein zeer gevaarlijk, daar er in den tuin van villa „Vrederust” even verder de Overakkerstraat in nog Duitschers lagen. In aanmerking genomen het vroege uur — 5 uur — meen ik te mogen aannemen, dat de Overakkerstraat de **eerste** straat van „Groot Breda” was, die bevrijd werd. Na 5 uur zijn de Polen niet verder getrokken. Reeds aanstonds toonden zij ons op hun zeer duidelijke kaarten, dat de Mariakerk het laatste punt van hun programma voor dien dag was. De keuken der pastorie werd ingericht als wachtlokaal en rond de kerk werden wachtposten uitgezet en ingegraven. — We hebben hun een hartelijke ontvangst bereid — aanstonds lieten zij ons hun rozenkrans-medaille en afbeeldingen van O.L. Vrouw van Csentochohva zien. Toen wij hun andere medailles gaven, waren zij ontzaglijk blij, sloegen zich op de knie van blijdschap, vooral die van O.L. Vrouw van Lourdes waren bij hen zeer in trek. Verder waren alle soldaten zeer bescheiden, hadden alles voor elkander over, spraken met ons meest Duitsch en waren met het minste zeer tevreden. Allen waren vervuld van Polen. Er is in dien avond, terwijl heel Breda in angst en zorg in de kelders gedoken zat, heel wat afgeboemd tusschen drie Bredasche geestelijken en een patrouille Poolsche soldaten met een zeer ontwikkelden en fideelen officier. Toen de „kleine” uurtjes begonnen waren, werden we gewaarschuwd, dat het beter zou zijn nu maar naar den kelder te gaan, daar het weer ging spannen. Nauwelijks waren we beneden, of daar floten de granaten over ons heen en sloegen in op 't eerste gedeelte der Valkenierslaan en de Overakkerstraat (o.a. Moederheil). De soldaten trokken zich van dat alles niets aan, spreidden hun dekens uit op den vloer en sliepen als rozen.

ZONDAG 29 OCTOBER

Toen we 's morgens rond 6½ uur uit den kelder opdoken, was geheel de keuken gevuld met slapende soldaten. Op onze vraag of het veilig zou zijn in de kerk de H. Mis te lezen, antwoordden zij, dat dit wel gaan zou, al bleef het dan ook zeer goed mogelijk, dat we af en toe eens schrokken. De kerk bood een treurig aan-

zicht. De vloer van het priesterkoor lag vol puin, alles stond schots en scheef — en geheel de kerk was bedekt met een dikke laag stof. Door de open ramen waaide er een koude wind. Struikelend over het steenpuin, bereikte de Hoogeerw. Heer Deken een zijaltaar en begon de H. Mis. Enkele parochianen uit het bevrijde gedeelte van de parochie waren aanwezig en verder de Polen. Zij hadden plaats genomen in de eerste banken en zaten devoot te bidden. Anderen knielden hier en daar in de gang op den steenen vloer, weer anderen liepen wat rond, bekeken de verwoesting en liepen dan terug naar het offerblok achter in de kerk en offerden daar hun gave voor de kerk, die zij zelf stuk hadden geschoten. De stemming, die van dit alles uitging, was uiteraard heel apart, maar bleef onrustig vanwege mitrailleurs, die we hoorden ratelen en granaten, die floten. Teruggekeerd in de pastorie vonden we de soldaten aan het kaarten, alleen de officier bestudeerde zijn stafkaart. Om 10 uur begon de aanval op Breda, zoo zeiden zij, en zij verdiepten zich dan weer in de kaarten. Tegen 10 uur ging de officier opstaan en gaf zijn bevelen en klokke 10 klonk het vertreksein. Allen stonden toen op het Kerkplein en aan 't eerste stuk van de Overakkerstraat gereed. — Ca. plm. 20 man ging één voor één — geweer in de hand — zonder begeleiding van wagens e.d. het tweede stuk van de Overakkerstraat in. Langzaam slopen zij langs de huizen en verdwenen zoo uit ons oog. De overige troepen trokken de Mariadreef in. Een 30-tal soldaten met mijnenzoekers verspreidden zich over de velden en akkers langs dit pad en langzaam daarachter aan kwamen tanks, gevechtswagens e.d. Rond 11 uur stokte het en kwamen er enkele gevechtswagens en „jeeps“ teruggereden met de boodschap, dat op den Schoolakker en rond de Laurentiuskerk hevige Duitse tegenstand was. Onmiddellijk daarna begonnen de kanonnen weer te vuren. Ondertusschen hoorden wij, dat de eerste Polen langs de Overakkerstraat — het „Beste Brood“ — Prins Hendrikstraat — de Gaffelstraat hadden bereikt en van daar verder waren gegaan door de Ploegstraat, waarna zij toen op de Molengrachtschestraat — nu Poolscheweg geheeten — contact maakten met andere Poolsche troepen, die van de „Blauwe Kei“ kwamen. Rond één uur scheen de tegenstand op den Schoolakker of daar in de buurt gebroken en trok alles op. We zagen op dat moment een hevigen brand. Later bleek dit het Centraal Bureau der Katholieke Actie te zijn op de Ulvenhoutsche laan.

Onze naaste omgeving was bevrijd!

Het kostte ons een gedeeltelijk vernielde kerk en enkele getroffen huizen in de Overakkerstraat, waar ook een zwaargewonde bij te betreuren viel, die later in een lazaret in België stierf."

Parochiekerk van den H. Laurentius, Pastorie, Klooster Piusgesticht met school en omgeving, Ginnekenweg

Ook deze gebouwen werden zwaar getroffen door geallieerd artillerievuur. Een uitvaart van een der overleden parochianen kon vanuit deze kerk in den morgen van Zaterdag 28 October niet eens meer met het vereischte ceremonieel geschieden, want op den weg daarheen moest de lijkstoet dekking zoeken. Uit voorzorg werd de absoute achter in de kerk verricht en het stoffelijk overschot werd naar het kerkhof gebracht, terwijl in de kerk de uitvaartdienst werd gehouden. Terzelfder tijd kwamen twee jongens, met een melkwagen rijdende op de Ulvenhoutschelaan, zóó ernstig door granaatscherven gewond, dat hun opname in het St. Ignatiusziekenhuis noodzakelijk bleek. De verwarmingskelder onder de kerk was reeds een paar dagen te voren eenigszins bewoonbaar gemaakt door de goede zorgen en onder leiding van den toen fungeerenden pastoor, wln. den Z.E. Heer pastoor G. J. van Wees, en de E. Zusters van het Piusgesticht, zoodat dit „onderaardsche verblijf" direct betrokken kon worden door de H. Geestelijken, E. Zusters, personeel en enkele gezinnen van zwaar beschadigde huizen aan den overkant der kerk, toen de toestand in den namiddag dit noodzakelijk maakte. Aangezien èn op kerk en toren èn op het Zusterhuis nog al wat voltreffers zijn ingeslagen, was dit wel een wijs besluit. Door één voltreffer in het Piusgesticht, waaruit eenige Zusters nog even wat goederen zouden halen, waren dezen aan een groot gevaar blootgesteld, doch door gauw in haar eigen keukenkelder te schuilen, werd dit nog tijdig afgewend. Zij ontsnapten daardoor wonderbaar aan den dood. Ook in dezen kelder werd niet alleen geslapen en gegeten, doch ook gebeden en werden er provisorische godsdienstoefeningen gehouden, de zooveelste reprise in Breda van een catacomben-tafereel, waaraan 31 personen vol devotie deelnamen.

Ondanks 16 voltreffers in en om kerk en toren, waardoor wel groote brokken steen, houtwerk en veel glas naar beneden kwamen, stortten deze gebouwen door hun sterke constructie niet in, al werd groote schade veroorzaakt, vooral aan den toren, Piusgesticht en bijbehorende schoolgebouwen. Het was dan ook een

opluchting voor al de aanwezigen in den kelder, dat de eerste Poolische stoottroepen hier op Zondagmorgen een kijkje kwamen nemen, op zoek naar den zich nog op verschillende plaatsen schuilhoudenden of verdekt opgestelden vijand, doch verrast door dankbaar bevrijde Nederlanders, die appels aanboden en hun eerste gesprek met de bevrijders voerden. Ondertusschen reden ook reeds geallieerde tanks Ginneken aan de kerkzijde binnen. Aan de voorzijde van het Piusgesticht waren voordeur en ramen er uitgeslagen, doch met behulp der omwonenden werden de opningen dichtgespijkerd met planken, terwijl de kerk onder leiding van den pastoor werd geruimd met flinke hulp van een aantal jongens en meisjes, die zich daarvoor spontaan beschikbaar stelden.

Toen de schade globaal werd opgenomen, bleek het kerkgebouw met den toren door 16 granaten te zijn getroffen, die hier en daar ernstige schade hadden aangericht. Aan de Zuid-Oostzijde waren acht raamvakken, elk van drie ramen, geheel of grootendeels vernield, glas- zoowel als metselwerk. Bovendien waren nog andere ramen in de kerk en ook in den toren kapot geslagen, terwijl de geschilderde ramen boven het Priesterkoor en linkerzijbeuk door granaatscherven en kogels doorzeefd waren. Een laag gewelf voor het St. Laurentiusaltaar werd eveneens zwaar beschadigd, zoodat op die plaats een deel van de kerk wegens gevaar voor instorting tijdelijk niet bruikbaar was. Ook het kerkinterieur leed hier en daar ernstige schade. In de sacristie met dubbele ramen waren al de buitenramen en enkele binnenramen stuk en in de mooie schilderijen van den parochiaan Joh. Oonincx bleken een aantal kogelgaten te zitten.

De pastorie had slechts lichte schade opgelopen, doch het Piusgesticht was er zooveel erger aan toe. In den kelder had men door de zware inslagen en het telkens neerstortend puin aanvankelijk den indruk gekregen, dat het heele klooster wel één ruïne en dus voorloopig onbewoonbaar zou zijn, doch zóó erg was het niet. Aan den voorkant was wel veel kapot, en het aantal gebroken ruiten bedroeg, juist geteld, 211, terwijl door een voltreffer door het dak ook daar groote schade was aangericht, doch het geheele gebouw kon toch weer spoedig bewoonbaar worden gemaakt door planken en ander voorloopig materiaal voor de openingen te spijkeren. Een geallieerd projectiel van 40 cm lengte en 8.8 cm in diameter werd in stukken en brokken tusschen het puin gevonden en ook in de kasten en laden was veel stuk van

den inventaris. Doch in de kapel waren alleen maar drie lampen vernield.

De bijbehorende meisjesschool had ook erg geleden: 377 ruiten stuk, plafonds en binnenmuren ernstig beschadigd door twee voltreffers, doch de inventaris bleek er nog al goed afgekomen. De Montessorischool aan de Postlaan, waarin de Duitschers sedert November 1940 hadden gebivakkeerd en die in den laatsten tijd vóór de bevrijding den vijand als hulptelefooncentrale had geëdiend, was eveneens door twee granaten getroffen, waardoor dak en plafond benevens een aantal ruiten belangrijke schade leden of geheel werden vernield. De Canadeezen waren met hun zware tanks reeds op Zondagavond door den pastorietaan naar deze school gereden, om er eventueel verscholen of verzet biedende Duitschers uit te verdrijven, doch hier bleek geen tegenstand meer aanwezig te zijn, want de „beschermers” hadden de school Vrijdag 27 October reeds verlaten, blijkbaar verrast, want ze hadden nog al wat achtergelaten aan bruikbaar materiaal. Nu werd dit gebouw ter beschikking van de Polen gesteld, die er een voor stad en land beter gebruik van maakten dan hun voorgangers. Nog langen tijd na de bevrijding zouden hier diverse troepenonderdeelen tijdelijk gelegerd worden, vooral in den winter van 1944 op '45, toen de Duitschers zich nog konden handhaven boven de rivieren. Het gebouw van het Wit-Gele-Kruis, van achteren grenzende aan den pastorietaan, had slechts glasschade van een granaat, die neerkwam achter dit huis.

SCHOLEN

Reeds beschreven we in het voorgaande eenige scholen in de stad en haar periferie, die zwaar of minder ernstig hebben geleden door het oorlogsgeweld, hetzij door opzettelijke vernieling van de Duitschers vóór hun vertrek — Julianaschool aan het Van Coothplein —, hetzij ongewild door oorlogshandelingen der Geallieerden. Behalve het langzame herstel van deze schade waren naderhand vooral het kolengebrek en het in gebruik nemen door de nieuwe bezetters van verschillende scholen de oorzaak van het slechts gedeeltelijk hervatten van het onderwijs. Uit het volgende overzicht aan de hand van officieele gegevens kan dat voldoende blijken.

Voor vrijwel alle scholen eindigde de zomervacantie in het bevrijdingsjaar 1944 op 31 Augustus en begonnen de lessen dus op 1 September. Dien dag hebben zich nog veel leerlingen op school

gemeld, doch vanaf Zaterdag 2 September, toen de Duitsche terugtocht via Breda reeds begonnen was, liep het schoolbezoek snel terug, terwijl vanaf 4 September het onderwijs aan alle onderwijsinrichtingen wel moest worden gestaakt bij gebrek aan leerlingen. Voorzoover mij bekend werd alleen aan het Stedelijk Gymnasium — zij het dan in beperkte mate en omvang — het onderwijs voortgezet, aanvankelijk nog in het eigen gebouw aan den Nassausingel, later in de jongensschool aan de Jan Nieuwenhuyzenstraat. En toen ook dit gebouw voor Roode Kruisdoeleinden werd gevorderd, zijn de lessen — althans voor de hoogste klassen — voortgezet in de woning van den Rector, Conrector en die der ouders van leerlingen. Ook aan de Rijks Hoogere Burgerschool werd het onderwijs na 4 September weer spoedig, althans gedeeltelijk, voortgezet, doch de Gemeentelijke Ambachtsschool, Handelsavondschoon, Ulo- en lagere scholen van Breda zijn sedert 4 September 1944 zoo goed als gesloten geweest. Oorzaken daarvan waren inbeslagneming van verschillende scholen door de Duitschers, vrees der ouders, dat de schoolgebouwen gebombardeerd zouden worden, algemeene nervositeit en het aannemen van een afwachtende houding in verband met de dingen, die stonden te gebeuren. Deze toestand heeft eigenlijk wel geduurd van begin September tot begin December 1944, in welke periode ook het groote gebrek aan brandstoffen de onderwijsbelangen zeer heeft benadeeld. In vrijwel geen enkele school kon het onderwijs in zijn vollen omvang worden hervat.

In de Ambachtsschool kwamen ook toen — begin December — heel weinig buitenleerlingen door gebrek aan vervoermiddelen en fietsbandenschaarschte. In andere scholen werd het onderwijs hervat voor halve dagen of het stond nog geheel stil door vordering der gebouwen voor andere doeleinden: de openbare school aan de Keizerstraat en openbare Ulo-school aan de Ginnekenstraat waren gevorderd, zoodat beide inrichtingen van onderwijs samen met de Christelijke school der Ned. Herv. Gemeente gebruik moesten maken van het pand Oude Vest 3.

Wat de bijzondere scholen betreft, daaromtrent verkregen we de volgende inlichtingen. Die aan de Min. Nelissenstraat, Zandberglaan, Kerkstraat, Middellaan (Uli), St. Josephstraat en Baronie-laan (L. en Ulo) werden gedeeltelijk heropend in de periode van 27 November—4 December 1944, meest voor halve dagen of voor alle klassen om den anderen dag als gevolg van brandstoffschaarschte. De Nutschool aan de Jan Nieuwenhuyzenstraat moest

op 30 November nog elders onder dak worden gebracht: klassen 5 en 6 in de consistoriekamer der Waalsche Kerk, klassen 3 en 4 in twee kinderspeelkamers in de Julianalaan en Van den Borchlaan, klasse 2 bij de ouders thuis. Ook de bijzondere scholen aan het Van Coothplein en Pastoor Pottersplein moesten elders gehuisvest worden: resp. in de lokalen achter de Gereformeerde kerk aan de Zandberglaan en in de „Faam“, alsmede in café „De Druif“. In de bijzondere scholen aan den Ginnekenweg, Zandberglaan 62, Oude Vest, Dillenburgstraat, Leuvenaarstraat, Nieuwstraat, Liesstraat, Liesboschlaan en Etnastraat werd het onderwijs meest voor halve dagen sedert 20 of 27 November hervat. Wegens ernstige beschadiging door oorlogshandelingen, gebruik der gebouwen door de geallieerde bezetting en dgl. oorzaken konden op het einde van 1944 de volgende scholen nog niet in gebruik worden genomen of moesten de lessen daaraan elders worden hervat: Pius X school aan den Oosterhoutscheweg 32, St. Bernadetteschool aan de Oranjeboomstraat, H. Moeder Godsschool te Effen aan de Haagsche Markt, Doelen 36 en Oosterhoutscheweg 3, alsmede die in het geannexeerde Ginneken n.l. de Dr. de Visserschool aan de Burgemeester Serrarislaan en aan de Overakkerstraat.

In den winter van 1944 op '45 is eveneens nog onder zeer moeilijke omstandigheden onderwijs gegeven, doordat bijna nergens kolen of andere brandstoffen voorradig waren, de leermiddelen steeds schaarscher werden, de meest noodzakelijk geachte reparaties der gebouwen bij gebrek aan materialen vaak niet mogelijk waren, zoodat het onderwijs practisch alleen voortgang kon hebben, zoolang de temperatuur dit mogelijk maakte. Het Stedelijk Gymnasium werd sedert 20 December 1944 tijdelijk gehuisvest in het pand Cingelstraat, in de voormalige Arbeidsbeurs, en kon daardoor weer beter aan zijn oorspronkelijke bestemming beantwoorden.

De Bredasche Kook-, Huishoud- en Industrieschool, Boeimeersingel 10, werd in 1944 door de Duitschers gevorderd, eerst voor een deel (Mei—Juli) en sedert 28 September geheel als hoofdverbandplaats van het Duitse Roode Kruis. Toen op 27 October de Duitschers waren vertrokken, werd het gebouw overgegeven aan het Nederlandsche Roode Kruis, die het inrichtte als Noodziekenhuis. Door de oorlogshandelingen werd het gebouw vervolgens zwaar beschadigd en hoewel sedert 27 November in de meest beschadigde lokalen de lessen weer hervat konden worden, bleef een deel van het gebouw nog geruimen tijd gereserveerd voor het

Roode Kruis. Mej. E. A. P. Derks, leerares Koken en Voedingsleer aan de R.K. Huishoud- en Industrieschool te Breda, trad tijdelijk op als hoofd van de keuken van het Noodziekenhuis aan den Boeimeersingel en heeft daardoor velen aan zich verplicht. Ook deze school werd aanstonds na de bevrijding gevorderd door de Geallieerden ter huisvesting van troepen. Verschillende leeraresen van de inrichting deden intusschen allerlei ander nuttig werk op sociaal gebied: het geven van cursussen, het helpen op evacuatieposten, het vervaardigen van kleeding voor de oorlogsgetroffenen enz.

Vervolgens vragen we de aandacht onzer lezers voor de

RIJKS- EN GEMEENTELIJKE INSTELLINGEN EN GEBOUWEN **TUCHTSCHOOL VOOR JONGENS, GALDERSCHE WEG**

Onder de Rijksgebouwen, ressorteerende onder het Departement van Justitie, was de Tchtschool voor Jongens op het grondgebied der voormalige gemeente Ginneken een der eerste gebouwen, die onder het geallieerde artillerievuur van onze bevrijders kwam te liggen. Hoewel men hen eerder uit de richting Zundert-Rijsbergen dan van den Zuidoostelijken kant had verwacht, — dit was ook de veronderstelling van de Duitschers, gezien hun tankvallen van Strijbeek-Rijsbergen — waren de voorzorgsmaatregelen in bovengenoemd rijksgesticht door de directie daarom met niet minder zorg gekozen, toen bleek, dat bij een langzaam oprukken via Chaam en Gilze de vijand uit het Mastbosch en oostelijk gelegen terreinen nog zou bestookt kunnen worden. Waren aanvankelijk in den gestichtstuin twee goed geoutilleerde schuilkelders gereed gemaakt ter dekking tegen granaatvuur, waarin behalve de verpleegden met het aanwezige dienstdoende personeel ook een aantal gezinsleden van directie en personeel een veilige beschutting vonden, in den avond van Zaterdag 28 October werd na gehouden bespreking toch raadzamer geoordeeld den grooten verwarmingskelder van het gebouw in gereedheid te brengen voor het nachtelijk verblijf, althans zoolang de beschieting van Breda duurde. Vooral toen de granaten dicht in de buurt kwamen, die het gebouw op zijn grondvesten deden schudden, voelde men zich daar toch veiliger.

Ondertusschen had een aantal Duitsche militairen onder commando van een Feldwebel en voorzien van zender en radio-ontvangtoestel toegang geëischt tot den kelder, doch ze lieten zich bepraten om in het voorgebouw hun bivak op te slaan, terwijl de

Feldwebel met het wachtvertrek van het personeel genoeg nam. Enkele van die soldaten werden nog uitgezonden ter verkenning, doch ze kwamen zonder berichten terug, hetgeen den Feldwebel vloeken en scheldwoorden ontlokte, doch de soldaten gaven er den brui aan. Zij hadden genoeg van het oorlogje spelen, zagen er haveloos en vermoeid uit en wilden zich liefst zoo spoedig mogelijk overgeven aan de Geallieerden. Het bericht, dat ook de grensplaats Wernhout aan den rijksweg Breda-Antwerpen was gevallen, werd hier ontvangen en daaruit bleek opnieuw, dat de bevrijders niet ver meer van Breda af waren. Op hun stafkaart zochten de Duitschers nu naar de ligging van het dorpje Beek achter Princenhage, om daarheen uit te wijken, en vroegen een lid van het personeel hun dit aan te wijzen, doch die kon het natuurlijk nergens vinden en had er ook nooit van gehoord! De sabotage werd dus ook hier tot in het hol van den leeuw voortgezet.

De Feldwebel had bij zijn komst beloofd om er het verblijf niet langer dan één nacht te rekken, omdat anders de veiligheid van een groot aantal weerloozen, speciaal van de verpleegden, werd bedreigd, waneer bijpeiling door de Geallieerden het Duitse zendstation in dit gebouw zou worden ontdekt. En ditmaal hielden de Duitschers warempel woord, want des Zondags om zes uur in den morgen gaf de commandant bevel op te breken en af te marcheeren in N.-Westelijke richting. De meeste soldaten hadden daar weinig zin in en wenschten zich maar liefst dadelijk over te geven door de Geallieerden tegemoet te gaan, doch daarvan wilde de Feldwebel niets weten. Na veel geraas en getier bleef hij de baas en men voelde zich in den kelder zeer opgelucht, dat ook deze „beschermers” buiten de poorten waren. Weerloos als men was, had men ze niet buiten het gesticht kunnen houden, doch hun aanwezigheid was vooral door het zendapparaat een voortdurende bedreiging geweest.

Reeds waren er geallieerde verkenningsspatrouilles in de buurt van de Tuchtchool gesignaleerd en dus zou de voorhoede niet lang meer op zich laten wachten, vooral toen de uitkijk in het gesticht over de Ulvenhoutschelaan Zondagmorgen omstreeks 12 uur de eerste geallieerde tanks zag rijden. Omstreeks dien tijd kwam een van deze tanks de Bieberg oprijden, doch de bemanning van dezen gevechtswagen werd opeens beschoten vanuit een hinderlaag. Het bleek, dat het vuren kwam van de boerderij van Van Haperen aan de Mark, waar een aantal dronken Duit-

schers met mitrailleurs en geweren op de Engelsche tank hadden geschoten. Deze opende nu op zijn beurt het vuur op de boerderij, welke spoedig een prooi der vlammen werd. De bewoner, met zijn gezin in een nabijgelegen schuilkelder gezeten, wilde nog gauw een en ander uit zijn brandende woning in veiligheid brengen, hetgeen zijn zoons niet raadzaam vonden, die hem dus trachtten tegen te houden. Deze algemeene consternatie werd nog verergerd, doordat vluchtende Duitschers den schuilkelder binnendrongen. Daardoor werd het gezin Van Haperen aan de beschieting blootgesteld met het noodlottige gevolg, dat een der zoons een schot in den rug kreeg, waardoor hij een paar weken later overleden is, terwijl moeder en dochter door granaatscherven minder ernstig werden gewond. Alle drie gewonden werden in den loop van Zondagmiddag eerst per handkar naar de nabijgelegen Tuchtchool vervoerd, waar zij zoo goed mogelijk werden verbonden. Een Canadeesche Roodekruisauto, gecharterd door een nabij wonenden weerbaren verzetsman, bracht den zwaargewonden jongeman na een paar uur reeds naar het St. Laurentiusziekenhuis, terwijl de moedige pastoor van de St. Laurentiusparochie zich aan de Tuchtchool vervoegde, om aan de gewonden de laatste H. Sacramenten te kunnen toedienen, doch toen was de zoon reeds naar het ziekenhuis.

Ondertusschen had het Canadeesche Roode Kruispersoneel reeds aan directie, personeel en gestichtsbevolking meegedeeld, dat Ginneken en ook Breda gedeeltelijk bevrijd waren, tengevolge waarvan de dankbaarheid en het enthousiasme der aanwezigen zich uitten in het gemeenschappelijk zingen van het „Wilhelmus" en daverende hoera's op Koningin en Vaderland. De raad der geallieerde militairen, om dien nacht nog in den kelder te blijven in verband met het tegenvuur der Duitschers, werd natuurlijk opgevolgd en na een verkwikkenden slaap hernam het gewone gestichtsleven met ingang van Maandag 30 October weer zijn rechten. Terloops mag nog even worden meegedeeld, dat dien nacht nog twee druipnatte Duitse soldaten, die de Mark waren overgezwommen, zich aan de Tuchtchool meldden, om zich te kunnen overgeven, doch zij werden natuurlijk verwezen naar den eerstvolgenden geallieerden post. Met de handen omhoog stapten zij weer het plein af, vervuld van bitteren haat tegen Hitler en de zijnen en gekweld door oorlogsmoeheid. Dat in tegenstelling met den nu bevrijden Poolschen officier, die zich langen tijd bij den zoo zwaar getroffen boer Van Haperen had verborgen ge-

houden, daar als „knecht” had gewerkt en toen de Duitschers kwamen, zich in den hooiberg had verstopt. Zoodra hij echter de kans schoon zag, meldde hij zich bij de in Ginneken en Breda aangekomen bevrijders, om weer in het geallieerde leger mee te vechten. „Back to war!” De Tuchtsschool heeft na de bevrijding het meest te lijden gehad van het V. I wapen en werd door een er van zeer ernstig beschadigd.

STRAFGEVANGENIS EN HUIS VAN BEWARING MET RIJKSWERKINRICHTING, NASSAUSINGEL

Toen het oorlogsgeweld meer en meer de stad naderde, waren ook in deze strafgestichten de noodige voorzieningen getroffen ten aanzien van de voeding en de veiligheid der gedetineerden, voor het geval, dat de strijd om Breda fel zou kunnen worden. Een der gaskookketels in de Strafgewangenis was reeds omgebouwd, om in geval er geen gas meer geleverd zou kunnen worden, deze met vaste brandstoffen te stoken. Groote reservoirs waren gevuld met drinkwater, dat op gezette tijden werd ververscht. Voedingsmiddelen, waaronder brood, waren voor geruimen tijd aanwezig. Accomodatie voor schuilkeldergelegenheid was hier uit den aard der zaak niet, ook al met het oog op de gestichtsbevolking, en gezien de hechte bouwconstructie, kon in het benedengedeelte van den „koepel” de veiligheid der gedetineerden worden gewaarborgd. Toen dan ook bij het oprukken der Geallieerden direct gevaar bestond, werd het bovenste deel der gewangenis, dat de meeste trefkans bood, ontvolkt.

Zaterdag 28 October in den avond begon de beschieting in het deel der stad, waar de Strafgewangenis staat en deze duurde nagenoeg ononderbroken voort tot in den namiddag van Zondag d.v. Dien dag ongeveer 11 uur v.m. kwam naar schatting een veertiental granaten in de onmiddellijke nabijheid van het strafgesticht terecht. Een oogenblik was er a.h.w. een regen van granaatscherven rondom de gewangenis. In den muur van een der luchtplaatsen werd een groot gat geslagen, terwijl ook in den ringmuur twee groote inslagen kwamen. Verder werd het dak van een der gebouwen beschadigd, terwijl ook de vele granaatscherven den buitenmuur der gewangenis nog al belangrijk hielden. Doch persoonlijke ongelukken vonden niet plaats en noch het personeel noch de gewangenen leden eenig letsel. De bevolking van het gesticht voelde zich veilig achter de zware muren; zij bleef althans dien tijd zeer rustig.

Reeds een paar dagen tevoren had de plaatselijke topleiding van het verzet zoowel de Strafgevangenis als het Huis van Bewaring geïnspecteerd in verband met de beschikbare ruimte ten behoeve van de te arresteren „vrienden van Duitschland in oorlog”: N.S.B.-ers en alle anderen, die den vijand daadwerkelijk, financieel en moreel hadden gesteund tijdens de bezetting.

Ook het Huis van Bewaring had hier en daar van bominslag en schervenregen te lijden gehad, waardoor o.m. het woonvertrek van den brigadier voor een deel werd verwoest, maar ook hier bleef alles tot materieele schade beperkt.

Voor al het Huis van Bewaring heeft tot aan de bevrijding in het teken der L.O.-actie gestaan en hoewel het niet mogelijk was allen slachtoffers der Duitsche tyrannie, aldaar gebracht ter voorloopige insluiting, de vrijheid te hergeven, zoo gelukte dit toch met velen. Een paar episodes van wat zich hier wel heeft afgespeeld. Op Dollen Dinsdag (5 Sept. 1944) zaten in dit Bredasche Huis van Bewaring 22 politieke gevangenen, waaronder twee ter dood veroordeelden. Wat hun lot zou worden, als zij niet bevrijd werden, laat zich denken. Ditmaal kon echter de Bredasche L.O. tijdig ingrijpen. De K.P. had de noodige maatregelen genomen en voor deze onderneming mannen aangewezen, die van wanten wisten. Zij zorgden dat deze gevangenen vrij werden na den Officier van Justitie en den wnd. directeur van de inrichting er van in kennis te hebben gesteld. De laatste wilde zijn personeel gedekt zien en hiertoe werd een in het Duitsch gesteld bewijs van vrijlating opgesteld en geteekend door een der bevrijders, die ditmaal signeerde met Stöwzand, een hier ter plaatse berucht S.D.-er. Dit stuk werd den directeur ter hand gesteld en twintig minuten later waren de gevangenen verlost uit de klauwen van den S.D. Wel ging de wnd. directeur voor alle zekerheid maar onderduiken met zijn gezin, doch de gevangenen waren gered en de Duitschers weer eens echt bij den neus genomen.

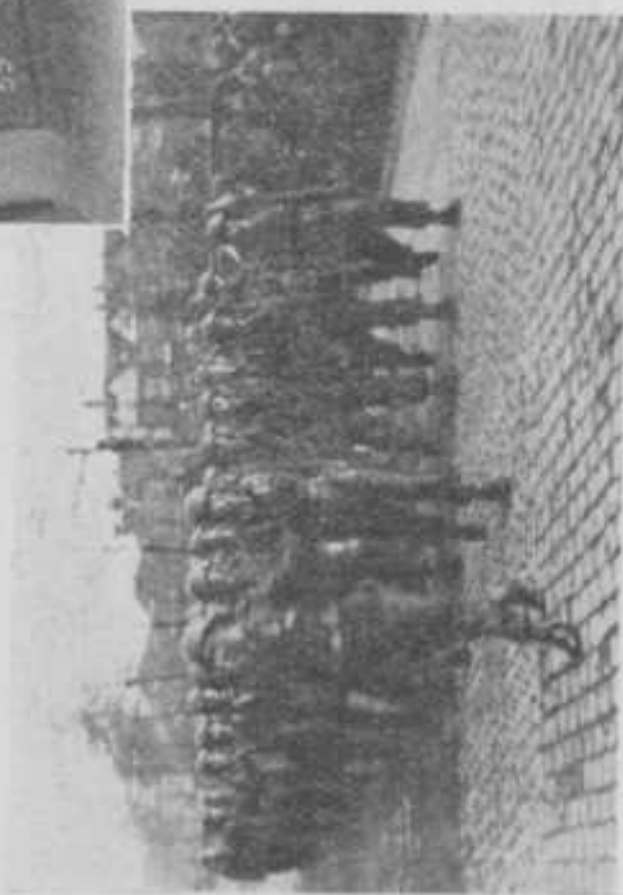
Dit gold ook zulke lieden daar in te sluiten, die gevaarlijk waren voor de goede zaak: verraders, handlangers van de Duitsche politie-instanties en al dat gespuis. Zij werden dan uit anderen hoofde doch natuurlijk wel op grond van de wet zoolang vastgehouden, dat ze vóór de bevrijding geen kans meer kregen in vrijheid te worden gesteld, om geen ondergrondsche organisaties te kunnen verraden of dgl. praktijken uit te voeren. Dit moest wel eens op abnormale wijze worden voorkomen, doch het gelukte.

Zoo in het geval van een landwachter uit Bergen op Zoom, die wegens een vergrijp in het Huis van Bewaring te Breda was terechtgekomen en heel gevaarlijk kon worden, gelijk uit zijn brieven bleek. Hij kon signalementen opgeven van Bredasche ondergrondschen, betrokken bij een actie te Bergen op Zoom, en wenschte deze den Sicherheitsdienst bekend te maken, om aldus uit zijn gevangenschap te worden ontslagen. Daartoe verzocht hij in het Huis van Bewaring een onderhoud met deze instantie, hetgeen hem prompt werd toegestaan. Weer werd de wnd. directeur der inrichting gewaarschuwd en de „Sicherheitsdienst“ in den vorm van een paar kopstukken der L.O. kwamen hem een heusch „verhoor“ afnemen. Hij bekende alles, precies wat ze moesten weten, maar de man wist natuurlijk niet, dat deze twee „S.D.-agenten“, die hij zijn „vrienden“ noemde, zulke door hem gehate Oranjeklanten waren. Het had er voor de Bredasche ondergrondsche niet fraai uitgezien, als de werkelijke S.D. dit heerschap had verhoord!

Nog op den dag vóór de bevrijding kon een N.S.B.-er, die de inbeslagneming van de Brandweerauto's van den L.B.D. door de ondergrondschen trachtte te verhinderen, doch door een pistool onder zijn neus werd aangemaand als gevangene in een der auto's te stappen, in het Huis van Bewaring worden ingesloten, om daar op den dag der beschieting van Breda over zijn onvaderlandsche gedrag na te denken. Een van de tegenspelers had op dien dag, Zondag 29 October, nog juist de gelegenheid zijn laatste illegale daad te verrichten door een Duitscher neer te leggen, die behoedzaam twee Poolsche bevrijders naderde met een kennelijk verkeerd doel. De Polen wilden namelijk even uitrusten van hun bevrijdingswerk, staken onderwijl een cigaret op en waren zich niet bewust van het naderend onheil. De Bredasche verzetsman heeft ongetwijfeld beider leven gered door hen maar niet voor den Duitscher te waarschuwen, doch dien dadelijk zelf neer te schieten. Men moest bij het ondergrondsche werk in zulke omstandigheden nooit dralen en weifelen, doch op het juiste moment beslissen en.... handelen!

GERECHTSGEBOUW OF PALEIS VAN JUSTITIE, KLOOSTERLAAN

Dit heeft betrekkelijk weinig schade ondervonden van het oorlogsgeweld. In den morgen van den 29sten October ongeveer kwart over elf werd het getroffen door twee voltreffers, waaronder één blindganger, die, na eenige gaten in het dak te hebben geslagen,

HOE DE BREDASCHE BEVOLKING IN VERSCHILLENDE WIJKEN DER STAD HAAR BEVRIJDERS VERWELKOMT

De eerste Poolse stoottroepers in de Dillenburgstraat (Ginneken)

Even rust voor een versnapering

Foto's D. J. Rovers (Ginneken-Breda)

waaronder één van 2 m², een balk hebben versplinterd en vervolgens door een steenen muur van ongeveer een halve meter dikte zijn gedrongen. Daarna is een van beide projectielen terecht gekomen op den zoldervloer, niet tot ontploffing gekomen en vervolgens door den Luchtbeschermingsdienst verwijderd. Het tweede projectiel heeft op de een of andere geheimzinnige, althans voor leeken moeilijk verklaarbare wijze voornoemden zolder weer verlaten zonder schade aan te richten, behoudens enkele kleine vernielingen in het archief. Mede door het inslaan van enkele granaatscherven, die tot in de benedenverdiepingen zijn doorgedrongen, werden eenige plafonds vernield, terwijl zooals overal elders de ramen en ruiten het ook moesten ontgelden.

Intusschen bleven alle diensten normaal functionneeren, zoodat de nadeelige gevolgen der inslagen ook hier tot materieele schade bleven beperkt. Tijdens de bezetting werd het gebouw niet door den vijand opgeëischt. Alleen hielden de Duitschers hun Kriegsgericht in de groote zittingszaal. Door de brandwachten, welker diensten van 's avonds 7 tot 's ochtends 7 duurden en waarbij ook een mannetje van de L.O. was ingeschakeld, konden hier radiotoestellen van goede vaderlanders verborgen worden, de meeste processen-verbaal van zaken, die voor de Vrederechters moesten worden gebracht, op geheimzinnige wijze in de centrale verwarming verdwijnen en in beslag genomen wapens, die op de griffie van de Arrondissements-Rechtbank gedeponneerd en op zekeren dag door den deutschfreundlichen Procureur-Generaal opgeëischt werden, tot een beter doel en voor een meer nationaal werk worden bestemd. Zoo werden op één dag 32 pistolen en revolvers met de noodige munitie ter beschikking van de L.O. gesteld voor het ondergrondsche werk. Ook hier was een depôt van „Trouw“, dat geregeld werd gedistribueerd. Zoo werd hier het bekende opschrift aan den ingang van het gebouw met volle overtuiging door de mannen van het verzet nageleefd.

RIJKSVELDWACHT BRIGADE COMMANDANT, TERHEYDENSCHEWEG 1

Aan dezen hartader voor den Duitschen terugtocht naar het boven-Moerdijksche¹⁾ zat op Zaterdagmiddag 28 October een dertigtal bewoners uit de buurt in den grooten bierkelder van den

¹⁾ Hoewel het hier geen justitieel gebouw in engeren zin doch een post betreft, nemen we deze bijzonderheden gaarne in onze historische beschrijving op.

heer Schachtsschabel, Mineraalwater- en limonadefabriek. Reeds vroeg in den avond floten de granaten over dit stadsdeel en dat het vuur der bevrijders zeer goed bleek te liggen, werd geconstateerd uit het feit, dat op een enkele uitzondering na alle granaten buiten de bebouwde kom vielen, juist daar waar zich de Duitse geschutsopstellingen bevonden. Vroeg in den avond kregen de tijdelijke kelderbewoners reeds bezoek van een groep Duitschers, die hier met een grooten gevechtswagen en een vuurmond halt hielden. Ze waren niet meer in de stemming voor den „Krieg“, vermoeid, hongerig, slecht gekleed en gevoed, zeer gedeprimeerd en gedemoraliseerd. Er waren er zelfs bij in geroofde burgerkleeding. Met moeite kon een onderofficier in den kelder deze soldaten wegstrijken. Verder verliep de nacht onder geregeld artillerievuur en den volgenden morgen volgden de salvo's elkander nog sneller op. Toen ontstond er een nieuwe consternatie, doordat een binnengevallen Feldwebel den kelder opeischte voor inrichting van een veldhospitaal, waardoor zelfs de vrouwen en kinderen er uit moesten. Noch de groepscommandant Rijksveldwacht, noch andere aanwezigen konden hierin verandering brengen, totdat een dokter tusschenbeide kwam en voorstelde een schuur aan de overzijde van den weg tot dat doel in te richten. Later bleek het hospitaal geen andere diensten te hebben gedaan dan voor het verbinden van twee gevangen genomen en gewonde Nederlandsche partizanen.

Tot gevechten op den Terheijdenscheweg kwam het dien Zondag niet. Weer ging men een onzekeren nacht tegemoet. Het vuren nam echter af en thans hoorde men regelmatig explosies van objecten, die opgeblazen werden. Het eerst ging het seinhuis op het spoorwegemplacement de lucht in. Eerst Maandagmorgen werd de transformator van de P.N.E.M. opgeblazen en dit vernielingswerk der Duitschers aan den Terheijdenscheweg eindigde met het laten springen van de Terheijdensche brug.

Bij het eerste morgengloren op Maandag kwam reeds het bericht uit de binnenstad, dat daar allen bevrijd waren en hoewel men het in den schuilkelder nog niet wilde gelooven, werd het bewijs van deze heugelijke gebeurtenis geleverd door het feit der talrijke vlaggen. Nog eenmaal werd aan den Terheijdenscheweg de feestelijke stemming verstoord, toen op Dinsdagmorgen (31 October) de vlaggen in genoemde en aangrenzende straten weer moesten worden ingehaald. Want de Duitschers waren ter sterkte van een bataljon teruggekomen, doordat zij er bij een tegenaanval

in geslaagd waren tot aan de vuilverbranding door te dringen. Doch het gevaar werd snel bezworen en de definitieve bevrijding werd een feit, toen het front zich in de volgende dagen meer en meer van onze stad verwijderde.

**KONINKLIJKE MARECHAUSSEE-KAZERNE, DISTRICT BREDA
EN BRIGADE BREDA, DR. BATENBURGLAAN
(VOORM. GEM. PRINCENHAGE)**

Aanvankelijk dacht het personeel van deze brigade met gezinnen onder leiding van den opperwachtmeester-groepscommandant voldoende beschut te zijn in de schuilkelders, welke ter beveiliging bij beschieting van gebouwen en omgeving waren aangelegd in de moestuinen achter de kazerne. Men bracht daar dan ook den nacht van Zaterdag op Zondag 29 October door, doch toen dien morgen achter elkaar twee voltreffers binnen een meter afstand van de kelders in den grond smoorden, gaf men er de voorkeur aan maar te schuilen in het hoofdgebouw van de kazerne. Voor dien moest echter door het personeel medische hulp worden ingeroepen voor een bewoner in dezelfde straat, den zoon van de familie J. Leyten, die in den schuilkelder door een granaatsplinter was getroffen en wiens toestand weldra zóó ernstig bleek, dat het slachtoffer naderhand aan de gevolgen is overleden.

Omstreeks drie uur voormiddags van Maandag 30 October verschenen aan de kazerne de eerste geallieerde troepen, n.l. de Canadeezen. Zij verzochten voor een aantal manschappen gelegenheid even uit te rusten tot plm. zes uur v.m., wanneer de voor hen bestemde tanks ter plaatse zouden zijn gearriveerd. Natuurlijk werd aan dit verzoek met vreugde voldaan en werd den rustenden al dadelijk een kop geurige koffie geschonken. Op den bepaalden tijd reden de bedoelde tanks voor en de manschappen vervolgden hun weg. Het spreekt van zelf, dat nu niet langer meer gewacht werd met het hijschen der nationale driekleur op de kazerne, hetgeen zoo lang verboden was geweest. Op dien dag reden er nog vele tanks met Canadeezen langs de Batenburglaan en aan het groeten en wuiven tot afscheid of welkom leek geen einde te komen. Het gebouw zelf heeft van den oorlog weinig te lijden gehad, want alleen een der muren was door granaatsplinters eenigszins gehavend.

KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE

Hoewel de Duitschers dit gebouw tot een oord van kwellen en

sadistische wreedheid, gepleegd aan vele onschuldige en weerlooze Bredanaars, hebben gemaakt, heeft het historische gebouw, hoe dan ook gemaltraiteerd in den loop der eeuwen, minder geleden dan algemeen werd gevreesd. Berucht als plaats der voorloopige verhooren van Grüne Polizei en Sicherheitsdienst, was het gebouw sinds 5 September 1944 door de beulen en hun handlangers, helaas ook Bredanaars,¹⁾ verlaten. Ook aan hun handen kleeft bloed en angstzweet, dat hier is gestort door tal van ongelukkigen, die er heen werden gevoerd of zelfs gesleept en van hen, die het niet durfden te wagen de gevreesde „Aufforderung“ of gehate „Entbietung“ naast zich neer te leggen en zich desnoods maar liever uit de voeten te maken of onder te duiken. Voor de Deutsche verbindingen was de telefooncentrale der K.M.A. verder een der belangrijkste verkeerscentra, die op 5 September werd verwoest bij den eersten aftocht van de vijandelijke voorhoede uit Frankrijk en België. Het was eigenlijk de belangrijkste installatie voor de bezetting. Toen die verloren was, had het gebouw voor haar de belangrijkste militaire of strategische waarde verloren en daaruit is het misschien te verklaren, dat de gebouwen na Dollen Dinsdag eenigen tijd zonder bewaking waren. De geringe bezetting blijkt zich op 29 October 1944 des ochtends door de poort aan het Valkenberg teruggetrokken te hebben. Althans zoo werden wij spoedig na de bevrijding ingelicht door den waarn. Gouverneur der K.M.A., doch blijkens een te onzer beschikking gesteld rapport van tot den O.D. behorende voormannen werd er in den loop van Zondag 29 October nog tegenstand geboden door Deutsche eenheden. Volgens deze voorstelling van zaken maakten twee hunner bij de Gasbrug een daar liggende boot los en zetten onder vijandelijk vuur der Poolsche troepen over naar de Academie. Allen kwamen daar behouden aan kort na half vijf in den namiddag. De op het terrein van de K.M.A. aanwezige Duitschers boden toen nog tegenstand. Dank zij deze wel wat riskante onderneming gelukte het op deze wijze den vijand in den rug te komen.

Op 30 October 1944 werd bij onderzoek in een der kelders van het hoofdgebouw der K.M.A. een N.S.B.-familie aangetroffen en op 1 November d.a.v. werd in een der lokalen van het oppasserskwartier tusschen de stroozakken nog een Duitsch soldaat gevonden.

¹⁾ Men herinnere zich slechts den „beul der Academie“!

De beschadiging van het gebouw door oorlogsgeweld bleef beperkt tot de vernielde vertrekken rondom de telefooncentrale; parterre en eerste etage Noordelijken vleugel van het hoofdgebouw. Het z.g. Blokhuis of de Gouverneurswoning was aan de Valkenberg-zijde getroffen door een granaat en ook eenige vertrekken van het z.g. Oppasserskwartier waren zwaar beschadigd. Wonder boven wonder hebben de bibliotheek der K.M.A. en het Ethnografisch museum in de bezettingsperiode niets geleden. Maar van het interieur der K.M.A. zelf bleef niet veel over. Wat er gedurende den bezettingstijd aan meubilair nog was binnengebracht, was na den aftocht der Duitschers grootendeels verdwenen en zelfs van de vloer- en raambedekking was practisch niets meer over. Wel werd hier aangetroffen, als achtergelaten en oorspronkelijk bestemd voor noodwoningen in het zwaar geteisterde Duitschland, een groote hoeveelheid kartonnen platen, die na de bevrijding aan de gemeente Breda werden overgedragen ten behoeve van burgers, wier ramen vernield waren. Onmiddellijk na de bevrijding werden de gebouwen geïnspecteerd door den Militair Commissaris Baron van Boetzelaer en het hoofd van de K.P., terwijl de bibliothecaris der K.M.A., de reserve-kapitein J. G. Schönau, overeenkomstig zijn instructie optrad als wvd. Gouverneur.

POST- EN TELEGRAAFKANTOOR, KEIZERSTRAAT

Van de drie nieuwe post- (en telegraaf-) kantoren, die Breda sinds de laatste tien jaren heeft zien verrijzen, het bovengenoemde en de beide bijkantoren: Bij-Post-Telegraafkantoor en Expeditiebuurel aan het station, het z.g. Stationspostkantoor en Bijkantoor Ginneken aan den Ginnekenweg, heeft het z.g. hoofdpst- en telegraafkantoor aan de Keizerstraat wel het meest geleden en werd, althans inwendig, zoo goed als onherstelbaar verwoest. En dat terwijl een ondergrondsche (militaire) organisatie opdracht had om speciaal dit gebouw tegen elken aanslag van Duitsche zijde te behouden. Het onloochenbare feit, dat deze ondergrondsche sectie, reeds Zaterdagmiddag in de R.K. jongensschool in de Kerkstraat opgekomen, daar zonder wapens, alleen van een Oranjeband voorzien en het consigne: niet op straat komen en geen enkele actie ondernemen vóórdát er wapens zijn!! tot Zondagmiddag is opgesloten geweest, werkloos afwachtede, totdat het postkantoor des middags om 1.30 door twee, zegge en schrijve 2, Duitsche vernielers en vandalen, in overall gekleed,

werd opgeblazen, dat feit, herhalen we, is wel een der droevigste bewijzen hoe in het onderhavige geval gebrek aan bewapening het ondergrondsche verzet in Breda heeft lamgelegd. Hier was alles afwezig wat er had moeten zijn, om deze vernieling te voorkomen: wapens en munitie, opdat men op het juiste moment had kunnen handelen. Bijna een etmaal lang zijn in een schoollokaal, waar de Duitschers met eenig geweld gemakkelijk hadden kunnen binnendringen, een aantal tot werkloosheid gedoemde verzetslieden aan het hachelijk noodlot blootgesteld geworden om als een hoop weerlooze slachtoffers nog op den dag der bevrijding doodgeschoten te kunnen worden.

Zelden zal in de Nederlandsche verzetsgeschiedenis een groter teleurstelling te boekstaven zijn geweest en men kan slechts van geluk spreken en dankbaar zijn, dat de ramp bij de Vloeiweide op 4 October niet is gevolgd door een dergelijken overval van het schoollokaal door de Duitschers op 28 of 29 October. Wel was het plan de campagne om het hoofdkantoor te beschermen goed voorbereid, aanvankelijk met 5 groepen van 10 man, die bewapend zouden zijn, 3 groepen met pistool, 2 groepen met geweren en bovendien aangevuld met 2 mitrailleurs en handgranaten. De opstelling der manschappen onder hun resp. commandanten op vijf verzamelplaatsen rondom het postkantoor bij een houthandel en een hovenier achter de Lange Stallen, bij een timmerman aan de Oude Vest, in het patronaat of de school aan de Kerkstraat en in den schuilkelder aan de Keizerstraat was al dadelijk niet mogelijk, doordat drie groepen kort vóór de uitvoering naar elders werden gedirigeerd en verschillende personen niet meer tijdig gewaarschuwd konden worden, zoodat er tenslotte slechts twaalf mannen aan den oproep gehoor hadden gegeven. Daardoor was ook het overigens tactisch uitstekend opgestelde plan, dat door den sectiecommandant, met de uitvoering belast, was uitgewerkt, niet meer in zijn geheel uit te voeren, noch in eenig detail, doordat men bij gebrek aan wapenen, die elk oogenblik verwacht konden worden (!), tot absolute werkloosheid was gedoemd en alleen er voor kon zorgen, om tijdig de beenen te nemen, als het den terugtrekkenden Duitschers mocht gelukken tot de wachtenden in het schoollokaal door te dringen. Men kan zich dan ook de verbeten woede van deze ondergrondsche groep voorstellen, toen zij het gelaten moest aanhooren en zien, dat het postkantoor na vele en bange uren van martelend afwachten toch werd opgeblazen.

Wat er alzoo in het ten deele uitgebrande gebouw werd vernield, kan de lezer nog heden ten dage met eigen oogen aanschouwen: bijna de geheele apparatuur van de telefooncentrale was één verwrongen staalmassa geworden, de inkomende kabels waren afgesneden van de apparatuur in de centrale, hetgeen geruimen tijd voor herstel zal vereischen, als men bijvoorbeeld bedenkt, dat iedere groote kabel bestaat uit 200 kleine dubbele kabels en dat het technisch personeel moest beginnen met al deze kleine draadjes uit den kabel te ordenen en uit te zoeken, naar wiens toestel elk der draadjes leidden.

Maar toch, al zat Breda met een totaal verwoeste telefooncentrale, waardoor aanvankelijk geen enkele verbinding tot stand kon worden gebracht, reeds dadelijk werden maatregelen genomen door met het plaatsen van ouderwetsche toestellen met slinger 25 telefonische verbindingen tot stand te brengen, gevolgd door het inrichten van een kleine centrale met onderdeelen, geleend van andere plaatsen, waardoor het aantal aansluitingen reeds op 150 werd gebracht en de slingertoestellen weer buiten werking kwamen. Uit de districten Goes en Middelburg werden vervolgens deelen van het automatische telefoonnet naar Breda overgebracht en hieruit werd een kleine automatische telefooncentrale voor 1000 abonné's gemonteerd. Zoo kwam men binnen een jaar na de verwoesting telkens een stapje verder op den weg van wederopbouw en herstel van de eens zoo perfect werkende automatische telefooncentrale van Breda, doch het zal nog wel eenige jaren duren, voordat alle sporen der verwoesting door de Duitschers in dit moderne bedrijf zijn weggevaagd en dat ook het gebouw zelf in zijn vorigen luister zal zijn gerestaureerd. De uitstekende bouwconstructie heeft het voor instorting behoed, doch vele onderdeelen er van zullen toch geheel vernieuwd moeten worden.

HOUTVESTERIJ BREDA MASTBOSCH.

BURGEMEESTER DE MANLAAN

Op 27 October 1944 waren de Duitschers vrijwel gereedgekomen met den afvoer van granaten en munitie, welke zij in groote hoeveelheden in het Mastbosch hadden opgeslagen. De opslag van deze granaten was oorzaak, dat de boschwachters- en houtvesterswoning in dit bosch begin October moesten worden verlaten. Café Mastbosch was al eerder ontruimd op last van de Duitschers, die hier een groot wagenpark hadden aangelegd, rondom omgeven door prikkeldraad en afgezet door militaire wachtposten. Over

de matelooze vernielingen van dit bosch, het Ulvenhoutsche- en Liesbosch en de verdere ontbossching van West-Brabant hier niet verder; men kan daarover feiten en cijfers voldoende vinden in het in 1945 verschenen geschrift van den houtvester, den heer P. M. Tutein Nolthenius, *De Houtvesterij „Breda” en hare houtvoorraad gedurende de oorlogsjaren 1940—1945 of „Hoe het was — en hoe het is!”*

Hadden de Duitschers intusschen niet meer gelegenheid gekregen om deze munitie naar het Noorden van West-Brabant en elders te doen afvoeren, dan zou een en ander ter plaatse zijn vernietigd, hetgeen niet alleen voor het thans zoo zeer gehavende Mastbosch een ramp zou hebben beteekend, doch ook een groot gevaar zou hebben beduid voor de huizen in het villapark „Het Montensbosch”, alsmede voor de huizen langs de Burgemeester Kerstenlaan-Boschlaan en omgeving. Bovendien dreigde nog het gevaar, dat van geallieerde zijde deze munitie-opslagplaatsen, waarvan de juiste plaats aan de hand van een situatie-teekening en inlichtingen vrij nauwkeurig door de ondergrondsche alhier aan „Londen” was doorgegeven, vanuit de lucht zouden worden aangevalen met alle gevolgen van dien. Gelukkig is dit gevaar voor het geteisterde Mastbosch en omgeving door bovengenoemde omstandigheid afgewend.

28 October waren er duidelijk aanwijzingen, dat er beweging was gekomen in de geallieerde troepen en dat zich een Poolsch leger uit de richting Baarle-Nassau in Noordelijke richting bewoog. Omstreeks 12 uur op dien dag cirkelde een betrekkelijk groot aantal geallieerde vliegtuigen boven het Mastbosch, die nauwkeurig toezicht hielden of zich ook Duitsche transporten en andere voertuigen op de wegen in en rondom het bosch bevonden, waarop de noodige duikvluchten werden ondernomen. Daardoor kwamen zelfs de bestuurders van Bredasche houtkarretjes, die destijds een druk verkeer onderhielden van en naar het Mastbosch, in groot gevaar. Ongeveer twee uur begonnen enkele granaten in de omgeving van de Burgemeester Kerstenlaan en Burgemeester de Manlaan in te slaan en daarom doken ook hier de bewoners onder in hun kelders of in den tuin gemaakte schuilkelders. De Duitschers hadden dit gevaar vergroot door een stuk geschut bij het Montensbosch op te stellen en geallieerde verkenningsvliegtuigen hadden de aanwezigheid er van al gauw ontdekt. Het duurde echter tot zeven uur, eer het geallieerd artillerievuur zóó krachtig werd, dat alle verkeer had opgehouden. Het Mastbosch-

hotel en verschillende huizen in het Montenspark en aan de Burg. de Manlaan en Burg. Kerstenlaan werden door voltreffers ernstig beschadigd en een der huizen in het Montensbosch, waar de Duitschers tot in den vroegen morgen van 28 October een zendstation hadden, hetgeen blijkbaar door Poolsche eenheden was ontdekt, kreeg verschillende voltreffers, waardoor het leelijk werd toegetakeld. In den loop van den dag werd deze wijk volledig bevrijd. Ofschoon hier en daar het granaatvuur aan bosch- en laanboomen nog al veel schade had veroorzaakt, was er na eenige dagen van deze vernielingen niet veel meer te zien, aangezien het stukgeschoten hout door een deel van het Bredasche publiek, dat toen slecht in de brandstoffen zat, snel werd weggeruimd en tot brandhout verwerkt. En hoewel de natuur zich vaak snel herstelt en weer goedmaakt wat door menschenhanden werd bedorven en geschonden, zal toch het Mastbosch tot in lengte van jaren de Deutsche vernielzucht, aan natuur en cultuur van West- en Oost-Europeesche landen gepleegd, op duidelijke wijze en in velerlei vorm demonstreeren.

KAMER VAN KOOPHANDEL EN FABRIEKEN VAN WESTELIJK NOORD-BRABANT, JULIANALAAN

Toen in den avond van Zaterdag 28 October de beschieting van de Boeimeerwijk door de geallieerde artillerie begon, gingen vele bewoners van genoemde laan ook in de kelders van hun woningen, hetgeen een verstandige maatregel bleek, vooral toen de Duitschers een dynamietlading op de Julianabrug lieten ontploffen. In het brugdek was een groot gat geslagen en van de meeste gebouwen en woningen in de buurt waren zoo niet alle, dan toch vele ruiten gesprongen en andere vernielingen aangericht. Den volgenden morgen werd in de vroege nogmaals een springstoflading op de brug tot ontploffing gebracht, waardoor een tweede gat ontstond en nog veel meer schade aan de omringende woningen werd toegebracht. Alle daken werden van pannen beroofd, sommige huizen werden ongeveer geheel verwoest, bijna alle hadden groote schade door vernieling van ramen, deuren, plafonds enz. Bovendien waren in verschillende huizen granaten ingeslagen en werd er in den loop van den morgen in deze omgeving nog al gevochten. Omstreeks half elf hoorde men echter van verschillende kanten gejuich en kwamen de meeste bewoners uit hun kelders te voorschijn, om te constateeren, dat zij bevrijd waren. Oranje en de nationale driekleur kwamen nu weldra

voor den dag en ondanks de verwoesting van de Boeimeerwijk heerschte er een eensgezinde en blijde stemming, omringde men dankbaar de bevrijders, die ook hier Polen bleken te zijn, en gaf men hun op verschillende wijzen zijn dankbaarheid te kennen. Het gebouw van de Kamer van Koophandel en Fabrieken bleek zeer gehavend: geen ruit, geen raam, geen deur was heel gebleven, ja zelfs tusschen enkele boeken in de bibliotheek waren granaatscherven blijven hangen. Het bleek voorts ook, dat de ontploffing der springstof op de brug gelukkig niet het door de Duitschers verwachte en gewenschte resultaat had gehad, want de helft van de brug was berijdbaar gebleven en daarover kwamen nu al spoedig de tanks, welke van de Baronielaan af door den nauwen doorgang tusschen het R.K. Jeugdhuis en den tuin van de R.K. pastorie over het daarachter gelegen weiland door de Jan van Nieuwenhuijzenstraat naar den Boeimeersingel waren gereden. Ondanks de ernstige verwoestingen, in deze wijk aangericht, bleken er geen dooden of gewonden te zijn.

STADHUIS, GROOTE MARKT

Toen de Polen eenmaal waren doorgestooten in het hart van de stad, werd er in het centrum zoo goed als niet gevochten, ook niet met zwaar en tankgeschut. Dit verklaart, waardoor juist in de binnenstad de vernielingen door oorlogsgeweld veel minder ernstig zijn geweest dan aan den rand en in de buitenwijken, in het Zuiden en Noorden, zoowel als in het Oosten en Westen. De Groote Markt, het hart der stad, kwam er dan ook genadig af en geen der groote gebouwen, hotel-café's en winkels aldaar liep ernstige schade op. Bij het stadhuis kwamen twee voltreffers neer aan de achterzijde van het Stadserf, een op de woning van den concierge en een op de hall tusschen leeskamer van den Gemeenteraad en Raadzaal, doch de hierdoor veroorzaakte schade was niet groot. Aan den inventaris van de gebouwen werd geen schade toegebracht en alle oude en nieuwe archieven bleven behouden. De belangrijkste stukken van het Nieuwe Archief, de loopende correspondentie, het bevolkingsregister en andere waardevolle collecties en bescheiden waren voorzichtigheidshalve reeds vooraf in de kelders geborgen, om tegen eventueelen brand van het stadhuis gevrijwaard te zijn. Plunderingen door de Duitschers hadden hier evenmin plaats gehad.

Behalve aan den toren der Groote Kerk en het kerkgebouw zelf was dus de schade op Markt en omgeving betrekkelijk gering. De

inleiding tot meer geordende bestuurstoestanden en de terugkeer tot de oude verhoudingen op administratief gebied werden geleverd, toen Zondags na de beschieting en bevrijding burgemeester Van Slobbe op de schouders van de inwoners van de Houtmarkt naar het stadhuis werd gedragen en nadat op Maandag 30 October te acht uur de Militair Commissaris Baron van Boetzelaer zijn intrede hier deed, gevolgd door een langdurige bespreking tussen den burgemeester en de O.D.-leiders.

GEMEENTE-AMBACHTSSCHOOL, VAN COOTHPLEIN

Hoewel het gebouw gedurende den Zaterdagnacht en Zondagmorgen drie voltreffers heeft gekregen van granaatvuur, werd er toch geen schade van beteekenis aangericht in het oorspronkelijke gebouw, dat van 1886 dateert. Bij de bevrijding in den morgen van Zondag 29 October, sloeg de bemanning van een Poolse tank aan de voorzijde van dit gebouw eenige ruiten stuk en stelde machinegeweren op in de vensterbanken van die ramen, welke uitzien op het Van Coothplein, de Gasthuisvelden en Marksingel. Nog in den loop van denzelfden dag vestigde zich het Poolse Roode Kruis in een aantal leslokalen van deze inrichting.

GEMEENTELIJKE VLEESCHKEURINGSDIENST—OPENBAAR SLACHTHUIS, SLACHTHUISSTRAAT, BELCRUMPOLDER

Na hetgeen over dezen dienst in een voorgaand hoofdstuk reeds werd medegedeeld, volstaan we wat de gebeurtenissen in de bevrijdingsdagen betreft, met het volgende. De Duitsche slachtcompagnie, die hier sedert 23 September had gewerkt, vertrok bij het naderen der Geallieerden op 27 October. Deze Duitschers, aldus een typische uitlating in het verslag van dezen dienst over 1944, hebben zich op het slachthuis werkelijk zeer onduitsch gedragen, n.l. correct. Wat betreft het gebruik, dat zij van het slachthuis hebben gemaakt, geven de volgende cijfers een overzicht. Geslacht werden 225 runderen, 31 nuchtere kalveren, 29 varkens. Over het gebruik van het koelhuis zijn echter geen gegevens beschikbaar.

Met het vertrek dezer Duitsche slachtcompagnie en het naderen van the Liberation Army op 28 October in de buurt van Breda waren de gevaren en bedreigingen voor het slachthuis nog geenszins van de lucht. Dat blijkt voldoende uit onderstaande mededeelingen van den opzichter en chef-machinist bij dezen dienst, beiden zeer verdienstelijk in het belang van de gemeente werkzaam, toen het hier ging spannen.

Verschillende afdeelingen van de Deutsche Wehrmacht, zoo vertellen zij, kwamen bij het begin van den Zaterdagmiddag (29 October), toen de bevrijding zou beginnen, voor het weghalen van vleesch en vleeschwaren in het slachthuis. Terwijl ze hiermee bezig waren, kwam er een Deutsche compagnie, die het slachthuis vorderde voor de huisvesting van soldaten. Dezen hadden in korten tijd verschillende deuren opengebroken en ook het slot van de opslagplaats van eieren geforceerd, die tot dusverre door allerlei camouflage zorgvuldig aan het loerend oog der bezetters waren onttrokken. De roof kon dus beginnen en het Herrenvolk liet zich niet onbetuigd. Behalve tientallen kisten eieren werden ook rubberlaarzen, emmers en gordijnen gestolen. Nieuwe sloten werden door ons aangebracht, toen de grijpgrage vingers elders bezig waren, doch ook die afsluitingen werden verbroken, toen wij ons weer in den schuilkelder bevonden. Ook het slot van het voorkoelhuis werd vernield en het spelletje begon dus opnieuw. Niets bleek voor deze gappers veilig te zijn.

Zondagmiddag, toen Breda reeds voor het grootste deel was bevrijd en het nog in het slachthuis voorradige vleesch bijna geheel was verdwenen, dachten we eenige rust te krijgen. Helaas, een nieuw gevaar dreigde, want er kwam nu een afdeeling Deutsche militairen, die voor waarneming van den „vijand“ den slachthuis-toren in gebruik zou nemen. Door het indrukken van een ruit verschaften zij zich toegang tot de directeurswoning, waar reeds driemaal na de vlucht van den N.S.B.-functionaris was ingebroken. Ook was inmiddels een groot aantal burgers het slachthuis binnengedrongen, die, als hiertoe niet bevoegd, aanvankelijk door ons werd tegengehouden, ook al met het oog op de gevaren voor hun veiligheid, want de Belcrum was toen nog niet bevrijd. Maar toen we deze menschen op fatsoenlijke wijze wilden verwijderen, werd ons dit belet door een soldaat en het publiek kreeg gelegenheid om het nog aanwezige vleesch mee te nemen. Onze goede bedoelingen, om het publiek niet toe te laten, bleken intuschen wel juist, dit in verband met hun veiligheid en de nerveuze spanning der Duitschers, die zich van alle kanten bedreigd zagen en wisten. Want ziet, wat gebeurde er? In den avond van dezen bewogen Zondag kwam de leider van de hier thans gelegeerde Wehrmachtsabteilung mededeelen, dat hij en zijn soldaten door burgers waren beschoten. Bij herhaling van dit gruwelstuk zouden er 10 à 12 burgers doodgeschoten worden en 10 huizen zouden in vlammen opgaan. Wij hebben toen de gebruikers van den schuil-

kelder — ruim 100 personen — van deze bedreiging in kennis gesteld, die zich nu op het slachthuisterrein niet meer veilig voelden en direct verdwenen om erger te voorkomen.

Voor het blusschingswerk in de Leeuwerikstraat, in een vorig hoofdstuk reeds vermeld, werd in den loop van Zondag door het slachthuis water verstrekt, waarbij zich een der slachthuisknechts evenals voor andere diensten bijzonder onderscheidde.

Tot zoover dit verslag, want dadelijk na de bevrijding van Breda werd het slachthuispersoneel reeds weer voor de vleeschvoorziening en -keuring opgevorderd, ondanks het feit dat de eenige voorloopig beschikbare auto van dezen dienst door de georganiseerde verzetsbeweging werd gevorderd voor het uitvoeren van bepaalde opdrachten o.m. in Den Hout en elders buiten Breda. Op Maandag 30 October was het nog niet mogelijk regelmatig de normale werkzaamheden te hervatten. Wel werd het slachthuis door een deel van het personeel bezet en aan de bevolking van deze wijk uit de eigen watervoorziening water verstrekt. Maar Dinsdag d.v. kon een aanvang worden gemaakt met de zeer noodzakelijke keuringen, hetgeen in verband met de vele noodslachtingen van door oorlogshandelingen gedood, gewond en ziek vee in de buitengemeenten, voorzoover toen reeds bereikbaar, zeer urgent was, want daar waren vele onregelmatigheden recht te zetten. Met de succesvol verborgen gehouden en dus gespaard gebleven auto werd onmiddellijk een inspectietocht gemaakt in Breda zelf en verder naar Princenhage, De Leur, Ginneken, Ulvenhout, Chaam en Bavel. Vele noodslachtingen van oorlogsslachtoffers werden bij deze gelegenheid op boerderijen en bij slagers gekeurd, waarbij het oog gehouden werd op een praktische regeling. Ook werden de in het koelhuis opgeborgen eieren door de veiling gecontroleerd en de schade bleek gelukkig nog al mee te vallen: ongeveer 20 pct. (71000 stuks) waren gestolen.

Het slachthuisgebouw zelf heeft van de oorlogshandelingen weinig geleden en het personeel heeft zich met uitzondering van den directeur en een slachthuisknecht in de spannende maanden September-October uitstekend van zijn dikwijls zeer moeilijke taak gekweten.

Ten slotte komen aan de orde de

FABRIEKEN, INDUSTRIEEN EN GROOTE BEDRIJVEN

N.V. Hollandsche Kunstzijde-industrie, Markkade

Deze fabriek is niet getroffen of ernstig beschadigd tijdens de be-

vrijding, doch wel werden in de laatste weken daarvóór groote voorraden kunstzijde en technische materialen weggehaald. Nog grootere voorraden zijn evenwel aan de plundering onttrokken en dus behouden gebleven.

Tengevolge van het ontbreken van electrischen stroom en kolen moest de fabriek sinds de bevrijding enkele maanden worden stilgelegd.

N.V. Hero-conserven. Teteringsche dijk

Deze fabriek was een der Bredasche industrieën, die het eerst in de vuurlinie lag. Reeds op Zaterdagmorgen 28 October om 12 uur 's middags, toen in de omgeving van den Driesprong de eerste granaten insloegen, werd dit fabriekscomplex bedreigd en kwam er o.m. een granaat terecht op de rijwielbergplaats van de Hero-fabriek. Het personeel was toen reeds voor het grootste deel naar huis gegaan en door dezen inslag ontstonden ook geen ongelukken. Ook in de omgeving van den Tilburgscheweg waren reeds veel bewoners weggegaan, om bij de boeren in den omtrek een schuilplaats te zoeken in verband met de beschieting van auto's en andere vehikels van de Duitschers door geallieerde piloten. Des namiddags vielen er weer granaten, die enkele slachtoffers veroorzaakten. Op den Tilburgscheweg tusschen den Viersprong en Dorst stonden toen twee Deutsche tanks opgesteld, die in zuidelijke richting schoten.

Terwijl 's avonds om zeven uur het seminarie Ypelaar nog brandde als een fakkel, werd het artillerievuur steeds zwaarder, dat voor wat betreft de omgeving van de Hero voornamelijk geconcentreerd was op den Driesprong. Omstreeks half twaalf in den avond weerklonk een zware slag en ging tegelijkertijd het electrische licht uit. Dit stond in verband met het opblazen van de kerk aan den Driesprong, de zooveelste vandalendaad der Duitschers. Tusschen 10.45 en 1.15 's nachts werd onafgebroken met mitrailleurs over den weg geschoten, vermoedelijk van een Poolschen gevechtswagen, die op den Viersprong stond met het doel de tuintjes van Duitschers te zuiveren.

Den volgenden morgen, Zondag 29 October, kwart vóór twee, werd het doodstil en een uur later kwamen de eerste Geallieerden in de buurt van den Driesprong: dit waren Polen. Op het land tusschen den Tilburgscheweg en de spoorbaan is nogal gevochten. Van ongeveer kwart vóór drie tot half vier was het absoluut stil in de omgeving van de Hero. Even later werd uit de richting

Ginneken mitrailleurvuur gehoord, terwijl niet ver van de fabriek een paar boerderijen in brand stonden. Omstreeks half vier werd weer artillerievuur gehoord, nu afkomstig van de Duitschers, hetgeen niet verhinderde, dat reeds ongeveer een half uur later de eerste Poolsche bremcarrier uit de richting Viersprong opdaagde, die echter in de buurt van den Driesprong door een Duitse granaat werd getroffen en in brand vloog. Dit voertuig heeft ongeveer anderhalf uur gebrand, waarbij natuurlijk munitie ontplofte. Bij den inslag van deze granaat gingen de ruiten der omliggende huizen kapot, vooral die aan de straatzijde. Nog den geheelen verderen nacht lag deze omgeving onder Duitsch artillerievuur. Bij den Viersprong stonden Zondagochtend een 20-tal Sherman-tanks aan weerskanten van den weg opgesteld.

Op de Herofabriek zelf waren 22 granaten ingeslagen, deels in de gebouwen, deels op het terrein, doch de installaties bleven onbeschadigd. In een der kelders hadden ongeveer dertig mensen een toevlucht gezocht, die er met den schrik zijn vrijgekomen. Later op den dag werd de Tilburgscheweg bij den Driesprong afgesloten, aangezien Brabant nog niet vrij was en het gevaar voor granaatinslag dus allerminst denkbeeldig was.

N.V. Constructie-werkplaats en Machinefabriek I.G.B., Markkade

Bij deze fabriek hebben tijdens de bevrijding geen bijzondere gebeurtenissen plaats gehad.

N.V. C.S.M. Suikerfabriek en Suikerraffinaderij „Wittouck”, Markkade

Een aantal Duitschers probeerde nog op het laatste moment tevergeefs toegang tot de fabriek te krijgen, welke door een ondergrondsche afdeeling, die zich binnen het gebouw verdekt had opgesteld, eventueel zou verdedigd zijn. Kort vóór de bevrijding stonden af en toe Duitse munitietreinen op het terrein der fabriek, die gelukkig nimmer door de geallieerde piloten zijn opgemerkt of wel gespaard zijn geworden vanwege het gevaar voor de omwonende bevolking. Welke belangrijke diensten de electrische hulpcentrale van de Bredasche suikerfabriek gedurende de eerste maanden na de bevrijding aan de industrie en ingezetenen onzer stad heeft bewezen, werd elders in dit boek reeds in het kort beschreven.

N.V. Aug. Lachapelle's Parketfabrieken, Lachappellestraat

Tijdens de bevrijding is in dit stadsgedeelte en dus ook met genoemde fabriek niets bijzonders gebeurd.

N.V. Nederlandsche Pettenfabriek J. P. Mol, Speelhuislaan

Zaterdag 28 October in den voormiddag begon de Duitsche artillerie over deze fabriek in de richting van de stad te schieten. Directie en personeel verlieten toen het bedrijf en keerden eerst des Maandags d.v. weer terug. Toen bleek, dat de fabriek en kantoren geen schade hadden geleden. Alleen was er een kleine inbraak gepleegd, vermoedelijk door Duitsche militairen, die o.a. een verbandtrommel hebben meegenomen.

N.V. Monopol Automobiel-import A. Broos, Meerten Verhoffstraat, hoek Stationsweg en Emmastraat

Woningen, kantoor en garages waren reeds vóór de bevrijding door geallieerde bombardementen op spoorwegemplacements en in de binnenstad onbewoonbaar en onbruikbaar geworden. Niemand van directie en personeel was dus tijdens de bevrijding daar meer aanwezig.

N.V. De Faam, P. A. de Bont's fabriek van chocolade en suikerwerken, Liniestraat

De gebouwen dezer fabriek liepen reeds schade op, toen Donderdag 28 September 1944 de Engelsche luchtmacht op een op den Terheijdenscheweg opgesteld Duitsch stuk luchtdoelgeschut raketbommen afwierp. Enkele dezer bommen ontploften vlak voor den voorgevel van de fabriek, terwijl er een in het opslagmagazijn voor grondstoffen ontplofte en veel schade veroorzaakte. Op dien dag bleef er vrijwel geen ruit in de fabriek heel. De schade beperkte zich echter tot vernieling van ruiten door inslag van scherven van projectielen.

N.V. Princenhage-Kapelle, Culturen en Fabrieken, Haagweg

Ook dit bedrijf leed van Zaterdag 28—Maandag 30 October geen schade van beteekenis door oorlogshandelingen buiten enkele inslagen van granaten aan den buitenkant, die echter practisch geen vernieling hebben veroorzaakt. Wat echter omtrent deze fabrieken hier niet onvermeld mag blijven, is het feit, dat de kelders er van in de bevrijdingsdagen en ook nog dagen daarna zijn gebruikt door talrijke menschen, die er tegenover woonden in het bekende „Westend” en die naar deze kelders vluchtten om er dekking te zoeken tegen het granaatvuur. Op stroo en tusschen de vaten hebben zij hier practisch tien dagen en nachten vertoefd, terwijl voor de zieken een apart lokaaltje was ingericht. Ook verdient vermelding, dat hier in de periode van 28—30 October

twee geboorten plaats vonden, welke vanzelfsprekend zoo goed mogelijk doch onder zeer primitieve omstandigheden behandeld werden.

N.V. Machinefabriek „Breda“, voorheen Backer en Rueb,

Speelhuislac

De eenige groote fabriek van beteekenis, waarin de Duitschers opzettelijk schade van beteekenis aanrichtten, gelijk trouwens bijgaande afbeelding naar een foto, dadelijk na de ramp genomen, voldoende in het licht stelt.

Op Zaterdagavond 28 October te circa 21 uur verscheen aan de fabriekspoort een vrachtauto, bemand met Duitsche militairen, die gewapend waren o.a. met Tommy-guns. Op de fabriek waren toen aanwezig: de nachtportier, de z.g. nachtwacht, die sinds eenigen tijd ter vervanging van de luchtwacht was ingesteld en die uit eenige in de buurt woonachtige leden van het personeel bestond, alsmede de bij de fabriek wonende baas met zijn gezin. Bovendien was aan een 170-tal inwoners van het Belcrum-kwartier, variërend van zuigelingen tot grijsaards, een veilig onderkomen verschaft in de schuilkelders van de fabriek.

Alle aanwezigen werden door dreiging met de Tommy-guns in bedwang, respectievelijk in de kelders en in huis gehouden, waarop twee Duitschers elk met een kistje onder den arm, de fabriek inrenden in de richting van de transformatoren, welke den hooggespannen electrischen stroom van de P.N.E.M. transformeeren tot stroom van lagere spanning voor de machines en fabrieksinstallaties. Eenige oogenblikken later weerklonk een geweldige knal, gevolgd door enorm glasgerinkel. Daar het licht nog brandde, bleek echter de toeleg mislukt te zijn.

Bij onderzoek werd vastgesteld, dat de vernielers zich door forceering van de stalen deuren toegang hadden verschaft tot de electrische reparatie-afdeeling. Daarin bevindt zich een deur, die toegang geeft tot de transformatoren-ruimte, welke niet **in** doch **aan** de fabriek is gebouwd. Daardoor hebben ze die ruimte niet ontdekt en gemeend, dat de in de reparatie-afdeeling opgestelde gelijkstroom-omvormers de stroomvoorziening der fabriek verzorgden, welke dan ook prompt met springstof werd opgeblazen.

Toen de directeur Maandagmorgen 30 October een onderzoek ter plaatse instelde, zag hij de verwoesting, gelijk die o.m. op bijgaande foto is afgebeeld.

De stroomvoorziening was echter intact gebleven. Indien dus de

P.N.E.M. te Geertruidenberg niet vernield was geworden, dan zou de fabriek reeds dadelijk weer volop hebben kunnen werken. Voorloopig draaide ze echter na de bevrijding gerantsoeneerd op de hulp-stroomvoorziening van de suikerfabriek „Wittouck", hetgeen bij de vernieling van de transformatoren onmogelijk was geweest. De fabriek gebruikt zeer weinig gelijkstroom. Door het leggen van een kabeltje van een gelijkstroom-omvormer uit een ander gebouw was het effect van de vernieling der twee omvormers, die elkaars reserve waren, ongedaan gemaakt. Toch was de aangerichte indirecte schade vrij groot: behalve een gelocaliseerde vernieling waren in de mechanische afdeeling en eenige aangrenzende kantoren — 2400 m² glasruiten kapot. Het na de bevrijding intredende slechte Novemberweer veroorzaakte in verband met de open lokaliteiten veel roest op de machines, instrumenten enz. De vrij binnenstroomende regen deed tevens de houten blokjes van de vloeren zwellen, zoodat de vloeren op tal van plaatsen ernstig beschadigd werden. Het heeft geruimen tijd geduurd, voordat alle ruimten weer met het schaarsche glas en verder met houten, ijzeren en andere platen waren gedicht.

Het dak van de ketelmakerij vertoonde een klein gat door een granaatinslag en een heel lichte beschadiging van de constructie van het gebouw. Van het kantoorgebouw waren alleen eenige ruiten gebroken. In een paar vertrekken en in de voordeur werden granaatscherven gevonden.

Nog bijna een week na de bevrijding werd in de schuilkelders der fabriek gastvrijheid verleend aan de gezinnen van het Belcrumkwartier, dat toen nog in de gevaarlijke zône lag. Een afvaardiging heeft naderhand een oorkonde aangeboden om van de dankbaarheid der betrokkenen blijvend te getuigen. Dit was wel een groote voldoening, inzonderheid voor die leden van het personeel, die zich geheel uit eigen beweging hebben beijverd om zooveel in hun vermogen lag de behulpzame hand te bieden.

N.V. Leder- en Drijfriemenfabriek v.h. Ph. P. Baak.

Terheijdenscheweg

Deze fabriek heeft nog al geleden van het granaatvuur, waardoor zoo goed als alle ruiten werden verbrijzeld, kozijnen en ramen werden stuk geschoten, het mastieken platdak werd doorzeefd, terwijl een der steenen gevels werd beschadigd. In de fabriek werden eenige pijpleidingen stukgeschoten en de houten vloeren der verdiepingen werden door granaatkogels beschadigd. Boven-

dien werd er een kapitale diefstal gepleegd, toen op Zaterdagmiddag 28 October de in de fabriek aanwezige voorraad drijfriemen door de Deutsche Wehrmacht in beslag genomen en opgeladen werd.

N.V. Bierbrouwerij „De Drie Hoefijzers”, Ceresstraat

Een der weinige groote bedrijven alhier, die tijdens de bevrijdingsdagen praktisch niets hebben geleden.

N.V. Algemeene Bouwonderneming „Albouw”, Markkade,

die eveneens in de gelukkige omstandigheid verkeert, dat de oorlog in en om Breda er zonder noemenswaardige schade te veroorzaken, aan voorbij gegaan is.

N.V. IJzergieterijen en Emailleerfabrieken „De Etna”, Tramsingel

Ook dit groote fabriekscomplex heeft geen schade van beteekenis opgelopen. Wel heeft de groote fabriekskelder na de bevrijding van Breda en West-Brabant gediend om er heel wat evacuée's uit de zwaar geteisterde en verwoeste gebieden te herbergen en die als zoodanig nog eenigen tijd in gebruik bleef.

**N.V. Brabantsche Buurtspoorwegen en Autodiensten „B.B.A.”,
Haagpoort**

Dit voor Breda en West-Brabant zoo belangrijke bedrijf is wel leeggestolen door de Duitschers en daardoor ernstig ontwricht, doch de gebouwen en werkplaats hebben door het oorlogsgeweld zoo goed als niets geleden. Duitschers waren er tijdens de bevrijding bij het hoofdkantoor aan de Haagpoort niet meer, want het rollend materiaal was al gevorderd en zoo trokken de Polen er kalm binnen. Ook bij de werkplaats der B.B.A. in Princenhage was alles intijds door de Duitschers ontruimd. Doch zoo goed als alle materiaal, autobussen en vrachtwagens, het geheele magazijn van onderdeelen ter waarde van — f60.000 en de geheele voorraad banden was door den vijand via den Moerdijk weggevoerd. Einde 1943 had het bedrijf na vele aderlatingen nog 73 autobussen en 34 vrachtwagens. Na het vertrek der Duitschers bleven er nog slechts restanten over, waaruit met kunst- en vliegwerk een tiental autobussen en evenveel vrachtwagens konden worden opgebouwd.

Met dit tamelijk primitieve materiaal werd van Maandag 12 Maart 1945 af weer een beperkte dienst op verschillende trajecten geopend en doordat de Geallieerden 50 vrachtauto's ter beschikking

stelden, kon de goederendienst van dit bedrijf spoedig weer behoorlijk worden uitgebreid.

N.V. „Lonka“ Fabrieken van Suikerwerken, Minister Nelissenstraat

Ook deze fabriek heeft niet noemenswaard geleden, hoewel er zich verschillende malen Duitschers op het fabrieksterrein hadden genesteld, maar tot een beschieting door de Geallieerden is het niet gekomen. Wel hadden er zich een paar Duitse soldaten in den op het fabrieksterrein aanwezigen schuilkelder verstopt, doch die werden er door de ondergrondschen uitgehaald. Dat ging in dit geval nog al gemakkelijk, want terwijl vier mannen een omtrekkende beweging hadden gemaakt rondom dezen schuilkelder en om schrik aan te jagen een handgranaat hadden geworpen, waarbij 21 ruitjes sneuvelden, — de eenige oorlogsschade die het fabrieksgebouw opliep — volgde prompt het geschreeuw van de angstige militairen: „Nicht schieszen, nicht schieszen!“ En toen kwamen ze ook al heel gauw met opgeheven handen te voorschijn. Het bleken een kapitein-dokter en zijn assistent te zijn.

N.V. Teolin-fabriek, Vernis- en Verfwaren v.h. Wagemakers,

Poolscheweg

Deze fabriek, aan den rand der stad, was met de omgeving voor de Poolsche troepen, die Zondagochtend Breda van dien kant bevrijdden, een eerste pied à terre. De Teolin had het twijfelachtig genoeg „beschermd“ te worden door enkele Duitse soldaten, die achter de fabriek een stuk van 88 mm geschut in stelling hadden gebracht. Het duurde dan ook niet lang of hun stelling werd gemarqueerd door lichtkogels, uit de onmiddellijke omgeving der fabriek afgevuurd. Vermoedelijk is dit het werk geweest van Poolsche soldaten, die op hun eentje reeds den rand van de stad waren genaderd en die met ware doodsverachting de omgeving verkenden om de naderende troepen draadloos hun bevindingen mee te deelen.

Het Poolsche artillerie-antwoord bleef niet lang uit. Zaterdagavond om ongeveer zeven uur kraakten de eerste granaten op den Oostelijken rand der stad. Er volgden bange uren voor Breda. Zij die voor het eerst een artilleriebombardement meemaakten, leerden pas na verscheidene angstige uren, dat een goed beschermde kelder tegen de fluitende en sissende projectielen een afdoende dekking biedt. Ook de tijdelijke bewoners van den Teolinkelder, een perfecte schuilplaats, waardeerden dit onder zulke omstandig-

heden en konden zelfs de inslagen niet definieeren of localiseeren. Om één uur middernacht verschaft de alarmbel van de Sprinklerinstallatie zekerheid, dat de fabriek was getroffen: brand! Onder granaatvuur inspecteerden directeur en concierge vluchtig de fabriek. Bij onderzoek bleek de brand reeds door genoemde installatie, die ook zelf was getroffen, gebluscht te zijn. Men beperkte zich nu tot het sluiten der installatie, dit om waterverlies te voorkomen in geval van het uitvallen van water, gas en electriciteit. Om drie uur 's nachts werd opnieuw inspectie gedaan en toen werden vier voltreffers op de gebouwen vastgesteld. Een granaat was door den buitenmuur van het oliemagazijn geslagen en in het gat bungelden de restanten van een raamkozijn. De splinterwerking had het ergste huisgehouden onder de groote olietanks, waarvan er vier volkomen doorzeefd waren. Een tweede granaat kwam dwars door het dak van het droge-verf-magazijn, waardoor heel wat droge verf verloren ging, doch daarentegen smoorde de droge verfpoeier de splinterwerking. De onderliggende verf-malerij met haar kostbare machines bleef onbeschadigd. De derde granaat was in de witmalerij geslagen, doch door den hechten bouw der fabriek was de uitwerking van het projectiel gering. Slechts een witwals met drijfwerk was licht beschadigd. En de laatste der vier granaten was gesmoord in de verjaarde bescheiden van het fabrieksarchief. Hoewel zij dwars door het dak in de enorme stapels papier doorgang trachtte te vinden, bleef de onderliggende cantine met het mooie billard onbeschadigd.

Toen het wat lichter werd, kon een nieuwe inspectietocht worden ondernomen, om de schade wat nauwkeuriger op te nemen. En hoewel vooral de glasschade vrij aanzienlijk was, terwijl bovendien nog twee treffers op het fabrieksterrein werden waargenomen, mocht het een wonder heeten, dat vooral door deze treffers geen grooter onheilen waren aangericht. Kort te voren waren namelijk 200 vaten brandbare cellulose over 40 diepe kuilen verdeeld en op een onderlingen afstand van vier meter op het fabrieksterrein ingegraven. Dit mag wel een daad van wijs beleid der directie worden genoemd, want door dit brandbare goedje werd bij zulk een hevig artillerievuur zoowel de fabriek als de omgeving ernstig bedreigd. Nu bleek, dat al was er een van de twee treffers op zulk een ondergronds cellulose-depôt terecht gekomen en niet de minste schade was aangericht.

Verder werd op dien derden inspectietocht nog de cape van een Poolsch soldaat aangetroffen, die 's nachts blijkbaar op zijn eentje

de fabriek had doorzocht op Germaansche contrabande. De bevrijders moesten dus nu wel heel dichtbij zijn. Voorzichtig een blik uit de fabriekspoort op straat geslagen, waar men als symbool van het einde der Duitsche overheersching in dit deel van Breda de lijken zag liggen van twee S.S.-soldaten. Enkele Poolsche infanteristen slopen met hun Tommyguns in den aanslag reeds langs de huizen. Poolsche voorhoeden hadden zich reeds Zaterdagavond om negen uur in het verlaten huis van den fabrieksconciërge genesteld, om vandaar uit de Molengrachtschestraat te bestrijken.

Zoo was dan deze fabriek met haar omgeving min of meer een uitvalspoort voor onze bevrijders geworden en al werd om de fabriek zelf niet zwaar gevochten, zij stond te midden van het oorlogsgeweld toch wel heel gevaarlijk.

N.V. J. C. Raming Manufacturen enz., Lange Brugstraat

Gedurende de bevrijding werd van den schuilkelder onder dit gebouw door ongeveer 125 personen uit de Lange Brugstraat een dankbaar gebruik gemaakt.

N.V. Vroom en Dreesmann Manufacturen enz., Karrestraat

Kort voor de bevrijding, namelijk na de landing der „airborn troops” in September '44, werden hier o.m. Engelsche piloten verborgen gehouden, die dank zij de medewerking van directie en ondergrondschen konden ontsnappen, toen ze door de Duitsche speurders op de hielen werden gezeten. Door tusschenkomst van de leiding der Bredasche verzetsactie werden namelijk niet minder dan 12 geallieerde vliegers van een in de buurt van onze stad neergeschoten toestel bij V. en D. gastvrij opgenomen. Een van hen, Kolonel Frank X. Krebs uit Chicago, was een der bevelvoerende commandanten van de duizenden transport- en zweefvliegtuigen, welke in September 1944 waren ingezet voor de beide Rijnoevers. Luit.-kol. Howard W. Caunon, een tweede commandant, schreef destijds bij V. en D. uit eigen ervaring dit prachtig getuigenis van onze ondergrondsche strijdkrachten, een compliment mede voor die te Breda: „It is hardly to believe they have such a wonderful underground-system.” Aan welke gevaren deze geallieerde onderduikers nog hebben blootgestaan, hoe ook zij uit hun schuilplaats in de Karrestraat door de N.S.B.-ers en Duitschers werden opgejaagd, vertelt op interessante wijze een belangwekkende reportage in de Bredasche Courant van 30 Augustus.

tus 1945: Tommies „liften“ bij V. & D. in Breda; zij werden vertroeteld als kinderen.

N.V. SPORTFONDSENBAD, VIERWINDENSTRAAT

In deze buurt was het in de laatste weken vóór de bevrijding zeer druk met gaande en komende Duitsche militairen, eveneens op Zaterdag 28 October, toen door familieleden van patiënten, die in het Diaconessenhuis lagen, de zieken op handkarren en bakfietsen uit het ziekenhuis werden gehaald, vermoedelijk met het oog hierop, dat deze menschen hun verwanten liever thuis hadden, als de strijd om Breda zou beginnen. Om ongeveer half zeven 's avonds van dien dag werd het granaatvuur in deze buurt heviger en vielen de eerste projectielen in de omgeving van het Bad. Men ging dan ook naar den schuilkelder, waar het sterke artillerievuur, dat af en toe het gebouw op zijn grondvesten deed trillen, werd beluisterd. Vijf uur in den morgen werd een tamelijk zware ontploffing gehoord, vermoedelijk veroorzaakt door het opblazen van de houten brug tegenover het Bad. Dit brugje was aan den kant van den Nassausingel zwaar beschadigd en vele ruiten waren door de explosie gebroken in het tegenoverliggend Diaconessenhuis en de naastliggende villa's. In het Sportfondsenbad zelf met daarbij behorende woning was de schade echter niet groot als gevolg van splinters van een granaat, die tegen de brug van het Bad zijde-Nassausingel was geketst, daar er een hoeksteen uit deze brug was geslagen. Soldaten, Duitsche noch geallieerde, waren er toen in deze omgeving te zien.

Eerst in den namiddag van Zondag om half vier brachten de Poolsche soldaten met Roode Kruiscauto's gewonden in het Diaconessenhuis, terwijl de gesneuvelden in het lijkenhuisje werden bijgezet. Een uur later werd het granaatvuur weer zoo hevig, dat de singel voor het Bad weer even verlaten was als Zondagmorgen en Zaterdagavond daaraan voorafgaande. 's Nachts kwamen de eerste Geallieerden bij het Bad en 's Maandagsmorgens om 8 uur verkenden de Polen den omtrek van het Chasséterrein. Toen gierden nog enkele granaten langs den Watertoren in de richting van het Bad, doch nauwelijks een uur later was ook deze wijk bevrijd.

N.V. STOOM CHOCOLADE- EN CACAOFABRIEK KWATTA, MIDDENLAAN

Reeds maanden vóór de bevrijding van Breda werd de fabriek

door diverse Duitse legereenheden van voorraden beroofd. Dan kwam deze, dan die groep chocolade opeischen. Ook onbewerkte producten als suiker, spiritualia, melkpoeder, voor de fabricatie van bewerkte chocoladeproducten als reepen, fondants, e.dgl. benodigd, werden opgeëischt. Nog kort vóór de bevrijding geschiedde dit en op den avond van den dag, gedurende welken de Duitse transportauto's hadden gereden met deze gestolen waar, werden alle beschikbare werkkrachten van het bedrijf verzameld, om elders in de fabriek opgeslagen voorraden te redden en die op te slaan op plaatsen, waar de Duitschers ze niet gemakkelijk zouden kunnen vinden. Daaraan werd toen den geheelen nacht en met het gewenschte succes gewerkt.

Op den avond van den 28sten October was de chef der afdeling Reclame bij „Kwatta“, destijds tijdelijk te werk gesteld bij den bewakingsdienst en belast om op bepaalde uren de ronde door de fabriek en kantoorlokalen te doen, met nog een employé weer op zijn post, terwijl ook in de fabriek twee Duitse militairen z.g. bewakingsdiensten hadden te verrichten. Z.g., want erg actief waren ze niet. Op een gegeven moment bevonden zich nog twee andere Duitse militairen in het gebouw, die zich daartoe toegang hadden verschaft door het verbreken van een ruit aan de achterzijde van de fabriek en die chocolade eischten. Er was echter geen afgewerkt product meer aanwezig en alleen wat afval, waarop de schimmel reeds haar bedervenden invloed uitoefende, stond nog ergens in een verscholen hoek. Hiervan grepen de op chocolade beluste Duitschers elk een klomp en verdwenen na eenig gemor tegen het personeel van den bewakingsdienst langs denzelfden weg, waarlangs ze gekomen waren. Hoewel de granaten over het gebouw gierden en de gevaren zich met het uur vermeerderden, naarmate de fabriek meer in het centrum van den strijd kwam te liggen, werden noch de kantoorgebouwen, noch die van de fabriek en opslagplaatsen door voltreffers geraakt. Zoo verliep ook de Zondag, de dag der bevrijding, eigenlijk zonder belangrijke incidenten voor de fabriek zelf, doch de bewaking werd niet afgelost, omdat niemand van directie en personeel zich naar de fabriek kon begeven, om dienst te doen. Het was en bleef te gevaarlijk. Intusschen nam genoemde chef met zijn metgezel vanuit de fabriek en kantoren waar, dat er rondom hem in de Dieststraat, bij de Gasbrug en de Spoorbrug werd gevochten, hoe de pogingen om deze te laten springen niet of slechts gedeeltelijk gelukten en dat het gevaar voor de „Kwatta“

langzamerhand afnam. In den avond werd het hun duidelijk, dat ook de stadswijk van de „Kwatta“ allengs van Duitschers was gezuiverd, hoewel af en toe Duitsche granaten in den omtrek der fabriek terecht kwamen. Eerst den volgenden ochtend, des Maandagsmorgens, dus op 30 October, werden zij afgelost en konden ook zij zich overtuigen nu weer vrij te zijn. Een ontroerend moment na een geweldige spanning, ook in verband met het lot van de naaste verwanten. Gelukkig bleken dezen het er goed te hebben afgebracht.

De N.V. Stoom Chocolate- en Cacaofabriek „Kwatta“ is er dus behoudens de herhaalde groote en kleine diefstallen van afgewerkte producten en halffabrikaten, door de Duitschers vóór de bevrijding bedreven, er best afgekomen; noch de gebouwen, noch de machines zijn door de Duitschers of door het oorlogsgeweld beschadigd.

Nadat de dienst der „Openbare Werken“ in materieel opzicht de „balans van den oorlog“ voor de stad Breda direct na de bevrijding had opgemaakt, bleken er 15 woningen en gebouwen geheel vernield, 193 zwaar beschadigd en ongeveer 6000 licht beschadigd te zijn. Van de bruggen (26 in totaal), waren er 18 geheel of gedeeltelijk beschadigd, hetgeen nog al eens verkeersstagnaties en opstoppingen ten gevolge had, al werkte opgemelde dienst met de weinig beschikbare materialen op volle toeren en in uitstekende samenwerking met de geallieerde bruggenbouwers. Verschillende hulpbruggen moesten worden gebouwd ter vervanging van de vernielde: Duivelsbrug, Verlaatbrug; andere werden door militaire vervangen: Baronielaanbrug, terwijl sommige half vernielde bruggen provisorisch werden hersteld, om het verkeer regelmatig te doen geschieden: Julianabrug, Reepbrug, Gasbrug, Molenleibrug. Hier volgt een overzicht van de brugvernielingen aan de hand van een officieel rapport van Openbare Werken betreffende oorlogsschade aan gemeentelijke gebouwen.

Vernield of beschadigd waren de volgende bruggen in het stadsgebied:

I. Vernield:

Bernhardbrug (Weerijsbrug): Vredenburgsingel-Vincent van Goghplein.

Julianabrug (Westerbrug): Boeimeersingel-Julianalaan.

Markbrug: Baronielaan.

Reepbrug: Emmalaan-C. v. Disselstraat.

II. Beschadigd :

Duivelsbrug — Boschlaan : zwaar beschadigd.

Trambrug — Academiesingel-Markkade : draagconstructie intact, bewegingswerk beschadigd.

Gasbrug — Nw. Prinsenkade-Markkade : als voren.

St. Ignatiusbrug — Nassausingel-Wilhelminasingel : zwaar beschadigd.

Diaconessenbrug — Vierwindenstraat-Wilhelminasingel : als voren.

III. Vernield of beschadigd werden de volgende bruggen in minder belangrijke wegen in het randgebied van de stad en het landelijke deel der gemeente Breda :

Verlaatbrug : Westersingel-Verlaatstraat.

Oranjeboombrug : Oranjeboomstraat-Willem van Oranjelaan.

Houtbrug : Dr Schaepmanlaan-Dr Batenburglaan.

Effensche brug : Effenscheweg.

Tweegelandenburg : Tweegelandenweg.

Wat de beschadiging aan straten en wegen betreft, geen der hoofdverkeerswegen werd ernstig beschadigd ; wel waren op vele plaatsen kleine en grootere kraters gevormd, welke spoedig werden geëffend, terwijl successievelijk nieuwe bestratingen werden aangebracht, waar dit noodig was : Wilhelminasingel. Op de minder belangrijke wegen binnen de stad werden in totaal acht grootere kraters gevormd, alle in de nabijheid van de spoorbaan, die eveneens gerepareerd werden. Doch door het gebruik van de zeer zware geallieerde tanks en ander zwaar materiaal werden de wegen en straten na de bevrijding nog op verschillende plaatsen stukgereden, welke pas afdoende konden worden hersteld, toen het drukke geallieerde verkeer in het voorjaar van 1945 begon af te nemen. De wegen in het landelijk deel der gemeente hebben veel minder te lijden gehad.

Ten aanzien van de rioleeringen kan met het volgende volstaan worden. Geen enkel geval van zeer ernstige beschadiging van riolen werd geconstateerd, enkele lichtere werden spoedig hersteld. Ook de schade aan de huizen was over het algemeen niet zwaar. Behalve de diverse treffers in verschillende kerken en torens, die we meldden, werd de enorme glasschade aan honderden huizen vooral veroorzaakt door de door de Duitschers kort vóór en tijdens de bevrijding aangerichte vernielingen en explosies : het opblazen van vier groote en twee kleine brug-

gen en verder door het ontploffen van granaten. De beschadigingen aan de woningen tengevolge van straatgevechten zijn licht te noemen. Een voorlopig overzicht van de opgelopen schade, door deskundigen opgesteld in de eerste week van November 1944, wees dan ook uit, dat van het aantal woningen in de gemeente Breda, n.l. 17067, geheel vernield waren 15, voorts beschadigd 1200: alleen met glasschade 4800 en tijdelijk onbewoonbaar door oorlogsschade in het algemeen 175¹⁾. Door de Duitse bezetting was tot op 27 October 1944 beslag gelegd op 100 woningen, het kasteel Bouvigne, een aantal scholen, zalen, garages en werkplaatsen.

Spoedig werd ook een begin gemaakt met het wegruimen van de voor het verkeer zoo hinderlijke roadblocs, hetgeen met elektrische en benzine compressors, pneumatische hamers en beitels geschiedde. Verkeersborden voor verboden inrij met auto's werden door de politie, samen met „Openbare Werken“, voorzien van „No entry“ en het herstel van grootere beschadigingen aan parken enz. had eerst veel later plaats. Door het drukke verkeer met zware tanks en geschut van de Geallieerden werd na de bevrijding nog veel schade toegebracht aan het wegdek, de rioleeringen en waterleidingen.

Gebrek aan materialen, een vrijwel volslagen gedesorganiseerd transportwezen en de moeilijkheid om geschikte arbeiders voor den herstelarbeid te vinden, ziedaar eenige oorzaken, welke den wederopbouw aanvankelijk zeer remden. Het initiatief en de werklust in het algemeen hadden onder de bezetting zeer veel geleden en de groote vreugde over de bevrijding kon slechts geleidelijk gevolgd worden door het aanpakken van opbouw en herstel. Er was ook nog te veel geld onder de mensen, de onzekere toekomst spoorde niet aan tot werken en vaak werden de arbeiders ook door particulieren tegen hooge loonen „afgekocht“. Er moesten dus komen sociale voorzieningen. Ook een het rechtsgevoel der massa bevredigende oplossing van het probleem der ongewenschte elementen, niet alleen N.S.B.-ers, doch vooral van de profiteurs, die er uiteraard nog het beste aan toe

¹⁾ Een paar weken later werd deze schade juist vastgesteld naar een indeeling der woningen in 4 categorieën en wel als volgt:

cat. A.: verwoest of onherstelbaar beschadigd	28 panden.
cat. B.: zwaar, doch herstelbaar beschadigd	167 „
cat. C.: geringe schade, dakschade en kleine reparaties	876 „
cat. D.: uitsluitend glasschade	4837 „

waren, was een der middelen om den drang naar daden en de werklust te stimuleeren. Het volledig en spoedig overnemen van de handhaving van rust en orde en de berechting der verkeerde elementen door politie, justitie en daartoe bevoegde militaire instanties, eventueel ook uit de O.D. Delta te vormen, achtte men in breede kringen even noodzakelijk als een behoorlijke voedselvoorziening, om, waar de bevolking in deze streken over het algemeen rustig en gemoedelijk is, de arbeidslust, het gevoel voor veiligheid en terugkeer tot geordende toestanden te versnellen, waardoor ook de herstelwerkzaamheden vlotter verloop zouden hebben.

De gebouwen en particuliere woningen, die het eerst in opdracht van of in samenwerking met „Openbare Werken” voor herstel in aanmerking kwamen, waren: het gebouw van de Kamer van Koophandel, het Openbaar Badhuis aan de Fellenoordstraat, de perceelen St. Annastraat 19, Dreef 6 en 8, Driesprong 45, Haagweg 32 en de Van Coothwoningen. Voor het onderbrengen van geallieerde militairen en evacués uit de omliggende dorpen moesten voorzieningen worden getroffen in de Mariascholen, de Bernardscholen, Patronaatsgebouwen, de kweekschool aan het Dr. Jan Ingenhouszplein en Concordia. Triplex- en cartonplaten moesten aanvankelijk het vensterglas vervangen, om de beschadigde woningen zooveel mogelijk af te dekken tegen koude en vocht. De burgemeester vaardigde een bekendmaking uit op grond van de Richtlijnen van den Algemeen Gemachtigde voor de Bouwnijverheid en den Wederopbouw, ten einde een opgave te verkrijgen van de in de stad aanwezige bouwmaterialen. Aan de opdracht v  r 10 November 1944 deze opgave in te zenden werd nog slechts sporadisch gevolg gegeven. Later werd dit beter, doch gezien de vele nooden en groote behoeften, was de beschikbare hoeveelheid absoluut onvoldoende. Allengs kwam er verbetering in den aanvoer van grondstoffen en konden overheid en particulieren in Breda den wederopbouw en het herstel krachtiger ter hand nemen, al is thans na twee jaren nog niet alle schade, tijdens en door den oorlog ontstaan, hersteld, laat staan dat het bouwen van nieuwe woningen en grootere werken in overeenstemming met de behoeften en in het vereischte tempo kan worden uitgevoerd.

Als we letten op de gunstige gevolgen van de bevrijding voor den gezondheidstoestand der bevolking tijdens de periode der beschieting maar ook daarna, dan is een op het psychologisch

juiste oogenblik gepubliceerde mededeeling van het gemeentebestuur in den vorm van een proclamatie op 28 October daarop van grooten invloed geweest. Daarin werd namelijk gewezen op de groote veiligheid, die een verblijf in den kelder waarborgt tegen artillerievuur. Groote openbare schuilkelders op vele punten van de stad werden in gereedheid gebracht ter huisvesting van hen, die zelf over geen kelder beschikten en al had de toewijzing of wel de organisatie soms nog beter gekund, daaraan is het voor een niet gering deel te danken, dat er geen paniek onder de bevolking ontstond, toen de beschieting door de Geallieerden begon en dat het aantal dooden en gewonden beperkt is gebleven. In totaal werden door den medischen dienst van Breda dadelijk na de bevrijding — rapport van 8 November 1944 — geteld 41 dooden, d.i. $\frac{1}{2}$ pro mille, en 71 meer of minder ernstig gewonden. We hebben in de voorafgaande beschrijving der ziekenhuizen, charitatieve- en strafgestichten reeds meegedeeld, hoe uitstekend de beveiliging hier en overal was geregeld en dat in de meeste gevallen van treffers slechts materieele schade en geen lichamelijk letsel viel te melden, mag voor het grootste deel worden toegeschreven aan de door de overheid, gestichtsbesturen en de meeste particulieren tijdig genomen doeltreffende maatregelen.

Zij, die als gesneuveld, doodelijk gewond of omgekomen door oorlogsgeweld overleden zijn, werden voor het meerendeel bij den G.G. en G.D. gebracht, daar geïdentificeerd, verzorgd, gekist en later ter aarde besteld, terwijl hun bezittingen aan de nabestaanden werden overhandigd en de namen en aan het Roode Kruis en aan den burgemeester werden gemeld. Ook werden bij den G.G. en G.D. een achttal gesneuvelde Duitschers, een zevental Polen en één Canadees gebracht, waarvan het stoffelijk overschot op dezelfde wijze werd behandeld als bovengemeld. Voorts maakte genoemde dienst contacten met den medischen staf der geallieerde bezettingslegers te Breda: o.a. met luit.-kolonel Mor-kow, Canadian Army, Major Cohen, American Army e.a. Tegen besmettelijke ziekten werden dadelijk de noodige maatregelen genomen en voor de verstrekking van medicamenten, voorzoover noodig en door de Duitschers weggeroofd, werd contact opgenomen met den heer Trines, inspecteur van de Volksgezondheid, afdeling pharmacie. In de eerste week na de bevrijding kwamen nog Deutsche granaten in de stad, die nog enkele dooden onder de bevolking eischten en weer duizenden, vooral des nachts, naar hun veiliger kelders deden verhuizen. Het Roode Kruis, dat overal

in de stad en ook wel in de omgeving hulp verleende, heeft het noodziekenhuis in de Huishoudschool aan den Boeimeersingel, eerst met 50 en daarna met 100 bedden, nog eenigen tijd in stand gehouden. Het noodziekenhuis aan den Sluissingel werd opgeheven en dat in het parochiehuis aan de Zandberglaan werd verplaatst naar de jongensschool in de Minister Nelissenstraat. De G.G. en de G.D. hielp zoowel het Roode Kruis als de plaatselijke ziekenhuizen aan verbandstoffen en medicijnen, waaraan ook hier groote behoefte bestond.

Toen West-Brabant veel erger dan Breda door den oorlogsgeselschap werd gestriemd, kwamen heele troepen evacués naar onze stad, hetgeen uit hygiënisch oogpunt heel wat bezwaren opleverde en niet alleen de overheid, doch ook de medici voor verschillende problemen plaatste. Deze tijdelijke bewoners werden voorloopig ondergebracht in de „Etna“, „Concordia“ en de Broederschool aan het Jan Ingenhouszplein. Een medische contrôle werd ingesteld en enkele diphtheriepatiënten werden geïsoleerd. De slechte verkeersgelegenheid ten behoeve van het ziekentransport was wel een der grootste bezwaren. Ook de noodige verpleegruimte voor de R.A.F. en het reserveeren en gereedhouden van bedden voor mogelijke luchtsalamiteiten moest onder oogen worden gezien. Het M.C. (Medisch Contact, leiding der illegale medische verzetsorganisatie) behartigde aanvankelijk alle medische aangelegenheden ten behoeve der bevolking. Den 27sten November 1944 kwamen ook nog 30 patiënten uit het St. Canisiusziekenhuis te Nijmegen, om in het Bredasche noodziekenhuis te worden opgenomen. „Concordia“ kon toen echter ontruimd worden in verband met de betere outillage in de St. Franciscusweekschool, waar 240 personen verbleven en die als evacuatiepost een „permanent“ karakter kreeg. Het St. Rochuspaviljoen voor besmettelijke ziekten, dependance van het St. Ignatiusziekenhuis, was intusschen overvol, hetgeen bij de bestrijding van diphtherie, roodvonk, dysenterie, erysipelas enz. niet zonder bedenking was. Door den zolder van dit paviljoen na eenige accommodatie te gebruiken ter eventuele uitbreiding hoopte men ook dgl. bezwaren te ondervangen. De bominslag op 23 December, toen te Breda 19 personen gedood en 14 ernstig gewond werden, stelde ook den eisch, om steeds voldoende bedruimte te reserveeren in verband met de gevaren uit de lucht. Voor de bestrijding van geslachtsziekten onder de bevolking werd contact opgenomen met kolonel Ansley, ten einde door samenwerking met de geallieerde militaire autoriteiten de

volksgezondheid te bevorderen. Vooral door het V. I wapen werd de veiligheid der Bredasche bevolking nog lang na de bevrijding bedreigd. Ik herinner hier slechts aan den noodlottigen bominslag op twee woningen aan den Lovensdijk op 22 Januari 1945, waarbij elf personen om het leven kwamen, waaronder tien kinderen. Ook op 30 Januari en 3 Februari hadden dgl. rampen plaats, waarbij resp. vier doden en één gewonde en twee doden en één gewonde vielen te betreuren.¹⁾

Ook het politiepersoneel verleende zijn diensten zoowel tijdens als na de bevrijding bij granaatinslag, het identificeeren en overbrengen van lijken, en het verzorgen van gewonden. Het uniform van dit personeel werd natuurlijk aanstonds bij het verdrijven der Duitschers zoodanig gewijzigd, dat daarop geen distinctieven meer voorkwamen, die tijdens de bezetting waren ingevoerd. Het politie-rapport maakt ook melding van het feit, dat ondanks de opgetogen en zelfs zeer uitbundige stemming der bevolking, toen zij haar bevrijding voor het eerst aanschouwde, nergens in de stad wanordelijkheden zijn voorgekomen, waardoor de politie een aangename taak had bij de handhaving van orde en rust. De Delta²⁾ deelde 33 man in ter beschikking van de politie, de voormalige Burgerwacht van Breda 37 man. De commissaris van politie, die door de Duitschers was ontslagen, meldde zich op 29 October 1944 bij den burgemeester weder in dienst.

De arrestatie van N.S.B.-ers en verdere wegens politieke delicten verdachte personen geschiedde door en op aanwijzing der Delta. Deze personen werden via het politiebureau voorloopig ondergebracht in het Huis van Bewaring en de strafgevangenis. De bevolking gedroeg zich ordelijk. De arrestaties geschiedden aanvankelijk wel wat demonstratief als uiting van reactie wegens het ondervonden leed en de kwellingen tijdens de bezetting, doch practisch zonder mishandelingen. Eenige vrouwen werd het haar afgeknipt, doch hieraan werd weldra een einde gemaakt. Het militair verkeer kon normaal voortgang vinden, al moest er aan-

¹⁾ De volgende gevallen met doodelijken afloop of van minder ernstigen aard, tengevolge van het V I wapen en granaten op Breda worden hier nog even gememoreerd: 20 Februari één doode; 25 Februari één ernstig gewonde; 5 Maart één doode; 12 Maart twee doden en eenige gewonden.

²⁾ Meestal aangeduid als Delta C, commandant of voorzitter der Binnenlandsche Strijdkrachten, bestaande uit den z.g. driehoek (delta), n.l. de topfiguren der drie erkende gewapende verzetsorganisaties: Landelijke Knokploeg, Ordedienst en Raad van Verzet (L.K.P.; O.D.; R.v.V.).

vankelijk sterk de nadruk op worden gelegd, dat het publiek zich zoo weinig mogelijk met fietsen, wagens en karren op de hoofdwegen begaf. De burgerij mocht zich van 6 November 1944 af tusschen zeven uur namiddags tot zeven uur voormiddags niet op straat bevinden. Daarna werden deze uren negen uur namiddags tot zeven uur voormiddags. Ook was er een verbod afgekondigd om de stad te verlaten en een ander op het gebruik van motorrijtuigen. Aanvankelijk verleende de politie ontheffing van bovenstaande verboden, later nog slechts van het eerste verbod. Plunderingen zijn niet bekend geworden.

Nadat reeds op Zondag 29 October door de Gemeentereiniging in beperkte mate glas geruimd was, werd dit Maandag d.v. voortgezet en des Dinsdags met al het beschikbare materieel. Een deel daarvan was verstopt in Princenhage en Ginneken, doch bij de beschieting kwamen hierop voltreffers terecht, waardoor het onbruikbaar werd. Op 3 November moest door een tegenaanval der Duitschers en het artillerievuur de dienst op het centraal terrein worden stopgezet, om tijdelijk te worden overgebracht naar den Kerkhofweg (Ginneken). De werkplaats van de Gemeentereiniging was aanvankelijk vrijwel de eenige in de stad, die nog auto- en motorreparaties kon verrichten. Hier werden dan ook de auto's en motorrijwielen, bij den O.D. in gebruik, gerepareerd en rijdbaar gemaakt. Twee vuilnisauto's werden door combinatie van onderdeelen eveneens bruikbaar gemaakt.

Behalve de reeds genoemde cijfers van oorlogsslachtoffers, dooden zoowel als gewonden, kunnen het leed van de bezetting en de offers der bevrijding nog in de volgende statistiek worden uitgedrukt (cijfers van April 1945):

Gesneuveld	300 personen.
Niet teruggekeerd	1000 personen.
Gedeporteerd	197 Joden.
Teruggekeerd	± 45 Joden. ¹⁾
Evacuée's in Breda gehuisvest circa	10000 personen.

¹⁾ Wat het juiste aantal Israëlietische stadgenooten betreft, die als gevolg van de Duitse terreur zijn omgekomen of eventueel als vermist worden opgegeven, daaromtrent bestaan tot dusverre onzekere gegevens. Ik leid dit af uit de mij van gemeentewege verstrekte gegevens en de van particuliere zijde meegedeelde cijfers, die niet geheel met elkaar overeenkomen.

Op de begraafplaatsen in deze gemeente begraven geallieerde en
Duitsche militairen 1940—1945:

Franschen	9		
Polen	142	Daarvan op de begraafplaats	
		van de parochie H. Laurentius	83
Nederlanders	3	van de parochie H. Martinus	3
Belgen	4	R.K. begraafplaats Zuylen ...	116
Engelschen	77	Prot. begraafplaats Zuylen ..	467
Canadeezen	13		
Nieuw-Zeelanders	7		
Amerikanen	14		
Russen	2		
Noren	1		
Duitschers	397		
	669		669

HOOFDSTUK VI.

Gevaren, welke de stad kort na haar bevrijding nog bedreigden. Wraakneming door de verdreven Duitschers. Bezetting van Breda door de Poolse, Canadeesche en Engelsche troepen. Arrestatie van Duitschgezinde elementen in de stad. Het werk van P.O.D., N.B.S. en andere illegale werkers. Hoe de bevrijding van verschillende dorpen in de Baronie van Breda en den Westhoek geschiedde. Bezoek van H.M. de Koningin aan de stad. Ulvenhout tijdelijke residentie van de Koninklijke familie.

Het was te voorzien, dat de Duitschers zich na de verovering der Noord-Brabantsche steden Bergen op Zoom—Breda—Tilburg—Den Bosch nog zoo lang mogelijk in den Westhoek zouden trachten te handhaven, om hun troepen, materieel en gestolen buit over de Moerdijkbrug en langs andere wegen in veiligheid te brengen. Door het mislukte geallieerde offensief bij Arnhem was verder te verwachten, dat Holland en wat verder van Nederland boven de groote rivieren ligt, wel tot het lente-offensief onzer bondgenooten bezet gebied zou blijven. Dit sombere vooruitzicht hing als een slagschaduw en tevens als een voortdurende bedreiging over het bevrijde Zuiden, want men rekende er op, dat de Duitschers nog wel eens zouden trachten hun verloren posities te herwinnen. Vandaar dat ook onze Bredasche jongens en zelfs ouderen, die zich daartoe vrijwillig als stoottroepen hadden aangemeld, werden ingezet voor de verdediging van de Maaslinie in het Noordwestelijk deel van dit gewest.

In de eerste dagen van November 1944 was de strijd der Geallieerden hier nog hevig en moesten zij alle krachten inspannen, om de Deutsche achterhoede over „het water” te drijven. De brug bij Keizersveer werd uitgeschakeld, doordat de geallieerde troepen den laatsten weg naar de brug hadden afgesneden bij Geertruidenberg. Toen deze brug voor de Duitschers dus onbruikbaar was geworden, waren zij aangewezen op de Moerdijkbrug en op het veer bij Numansdorp. Nog eenigen tijd hield de vijand bij de rivier de Mark stand, waar de Canadeezen hevigen tegenstand ondervonden en de bevolking van dit geteisterde gebied zwaar leed. Toen onze bondgenooten er in slaagden twee bruggenhoof-

den te vormen op den Noordelijken oever, het eene Noord van Oudenbosch, het andere ten Noorden van Breda, duurde de Duitse tegenstand nog voort wegens de dwingende noodzakelijkheid voor de Duitschers, om den laatsten weg, waarlangs zij konden ontsnappen, zoo lang mogelijk open te houden. Achtereenvolgens werden Oud-Gastel, Raamsdonk en Sprang bevrijd en parallel aan dezen strijd boden de Duitschers ook ten Westen van Den Bosch en op den verbindingsdam tusschen Walcheren en Zuid-Beveland krachtdadigen, ja verwoeden tegenstand. Zwaar waren in die dagen de verliezen aan beide kanten.

En toen de Duitschers er zelfs in slaagden om na verwoede gevechten een van de bruggenhoofden ten Noorden van de Mark te heroveren (2 November) en de brug over de Bergsche Maas bij Geertruidenberg op te blazen, werd de dreiging voor Breda volgens sommigen zóó ernstig, dat zij meenden er goed aan te doen de victorievlaggen ter eere van de bevrijding hunner stad maar weer in te halen! Zóó ernstig en gevaarlijk was de toestand natuurlijk niet, doch men kwam hier toch wel een beetje onder den indruk van de nog steeds bestaande afweerkraft van den vijand, waarmede rekening gehouden moest worden. De Duitschers groeven zich in langs de Mark in een lijn evenwijdig aan de Maas en meenden hier nog wel een poosje stand te kunnen houden, tot dat zij voldoende versterkingen uit „Holland” hadden gekregen om heel Noord-Brabant en Limburg weer te kunnen heroveren! Dat deze hoop in veler harten leefde, bleek uit de getuigenverklaringen van in die dagen in den Westhoek gevangen genomen Duitse soldaten, waaronder vele S.S.-ers. Zij meenden spoedig weer in het door hen „heroverd Breda” te zullen komen om dan allereerst „alle daar werkzame verzetslieden uit te roeien”!

Na het eerste bruggenhoofd bij Terheyden moest den volgenden dag — 3 November — ook het tweede bij Standdaarbuiten door de Geallieerden worden prijsgegeven, doch zij slaagden er daarentegen in twee nieuwe bruggenhoofden ten Noordwesten van Oudenbosch te vestigen, alsmede een derde bij Oosterhout over het Wilhelminakanaal. Toch moesten versterkingen worden afgewacht om een nieuw offensief te openen, terwijl het gros van het vijftiende Duitse leger ondertusschen gelegenheid kreeg zich op den Noordelijken Maasoever terug te trekken. Tusschen de Mark en het Hollandsch Diep deden Engelsche vliegtuigen herhaalde aanvallen op Duitse troepenconcentraties, die daar waren samengetrokken, waardoor van dezen tegenaanval niets is gekomen

en misschien een onmiddellijke bedreiging voor Breda en Bergen op Zoom werd weggenomen.

Toen nu de Poolsche versterkingen in den strijd werden geworpen, kwam er weldra een kentering ten goede. Op 4 November gelukte het den Amerikaanschen en Poolschen troepen tot 7 km van den Moerdijk door te dringen, terwijl de Polen eveneens Den Hout hadden bevrijd, toen de geallieerde troepen zich ten N.W. van Oosterhout hadden kunnen vereenigen. Ten Noorden van Oudenbosch werd het daar bestaande bruggenhoofd uitgebreid en verdiept, hetgeen den weg opende voor de bevrijding van het dorp Fijnaart. Des avonds werd gewag gemaakt van een zeer fellen geallieerden aanval en Duitschen tegenstand aan de Mark, waar met wisselend succes werd gestreden, totdat op Zondag 5 November ook Steenberg, Nieuw Vosmeer en Kladde onder Steenberg werden bevrijd. Het bruggenhoofd ten Noorden van Oudenbosch werd nu spoedig uitgebreid tot op 1½ km van Klundert en ten Noorden van Breda werd Wagenberg na zeer zware gevechten ingenomen. Van Geertruidenberg waren de Geallieerden toen nog 1½ km verwijderd, terwijl tegelijk troepenconcentraties twee tot drie uur Noord van Breda werden bestookt.

Tien dagen na de bevrijding van onze stad kon echter worden gemeld, dat de bevrijding van geheel Brabant zoo goed als een feit was geworden, waardoor ieder in West-Brabant, dus ook in Breda, ruimer ademhaalde. Op een klein Duitsch bruggenhoofd aan het Hollandsch Diep bij Willemstad na was Noord-Brabant op 7 November van vijanden gezuiverd. Toen hadden de Geallieerden de Maas bij Den Bosch tot Geertruidenberg bereikt, laatstgenoemde stad en Heusden bevrijd, — de brug bij dit stadje was eveneens door de Duitschers opgeblazen —, het Hollandsch Diep en het Volkerak bereikt, alsmede Klundert en Dinteloord gezuiverd. Toen restten den Duitschers nog slechts twee rivierovergangen in Brabant: de bruggen bij Moerdijk en het veer bij Willemstad, waar zij verbitterd tegenstand boden om den geheelen aftocht van het 15de leger te dekken. Deze werd begunstigd door het slechte weer, waardoor de geallieerde luchtmacht weinig kon uitrichten. Toch had dit leger de helft van zijn effectief verloren, — twee divisies waren geheel vernietigd —, maar oorlogsbuit van betekenis konden de geallieerde legers hier niet verwerven. Na den geslaagden Duitschen terugtocht werden twee bogen van de spoorbrug en één van de imposante verkeersbrug bij Moerdijk opgeblazen, terwijl nog een kleine afdeeling Duitschers aan den Zuide-

lijken oever van het Hollandsch Diep in de nabijheid van Willemstad achterbleef. Tien kleine binnenschepen, die troepen vervoerden, werden op de Maas tot zinken gebracht.

West-Brabant was dus in ruim een week van vijanden gezuiverd, maar ten koste van zware offers. Een van de kranigste operaties daarbij was wel het oversteken van het afwateringskanaal bij Den Bosch, waar de Duitschers zeer sterke posities hadden ingenomen. De aanval was echter zorgvuldig voorbereid en de geheele aanval een volkomen succes: binnen 24 uur waren de Britten bij Heusden aan de Bergsche Maas. En wat de Amerikanen in de Peel en de Polen bij Moerdijk tot stand brachten, bewees dat het den Geallieerden ernst was het gebied, begrensd door de lijn Oosterschelde-Keeten-Mastgat-Zijpe-Volkerak-Hollandsch Diep-Bergsche Maas-Maas-Waal-Maas voor goed veilig te stellen. Toen men hierin geslaagd was, kon men zich te Breda eerst recht zeker voelen van de victorie en bevrijding, al bleef de angst van een onverwachten Duitschen tegenaanval ook daarna nog bij menig Bredenaar leven. Vier en een half jaar bezetting en onderdrukking hadden velen angstcomplexen voor alles wat Duitsch was bezorgd, die blijkbaar niet zoo gemakkelijk te onderdrukken en verdringen waren.

Toen ook West-Brabant bevrijd was, werd hier ter stede door de militaire autoriteiten toegestaan, dat de bevolking zich inplaats van zeven, tot negen uur 's avonds op straat bevond. Wel werd het verkeer, ook van voetgangers, naar buiten de stad aan een strenge contrôle onderworpen en mocht men zonder toestemming van den militairen commandant de grenzen der gemeente Breda niet overschrijden. De bosschen in de Houtvesterij Breda konden vanwege het mijnengevaar nog niet alle worden betreden, waardoor het sprokkelen en de aflevering van brandhout practisch werden stop gezet.

Als laatste Duitsche bolwerk werd na hevigen tegenstand behalve Willemstad ook Moerdijk op den vijand veroverd, dat wel heel zwaar heeft geleden van het Edelgermaansche vandalisme. De laatste gevechten in Brabant concentreerden zich op den toegang tot de opgeblazen Moerdijkbruggen. Een Duitsche stelling bij de brug werd 9 November veroverd en het terrein ten Oosten van Moerdijk gezuiverd. De Polen paarden hier bijzonderen moed en dapperheid aan beleid en bewonderenswaardige tactiek, hoewel er zoowel van hen als van de bevolking zware offers werden geverg'd bij deze laatste zuivering. Zij drongen door de betonnen

versterkingen van de Duitschers heen en zuiverden het dorp met tanks en vlammenwerpers, braken stuk voor stuk allen Duitschen tegenstand, zoodat daarmee nu ook het laatste Deutsche bruggenhoofd bij den Moerdijk had opgehouden te bestaan. Toen trad in zekeren zin een gevechtspauze in, doch de hevige artilleriegevechten en -duels in het gebied van de Maas, welke thans volgden, evenals de patrouillegevechten, overvallen en strooptochten, toen kleine Deutsche eenheden meermalen de Maas overstaken, bewezen wel, dat de wraakneming door de verdreven Duitschers ook voor Brabant en Breda nog niet had opgehouden te bestaan.

Door de snelle verplaatsing der geallieerde legers, die in den herfst en winter van 1944 op '45 in ons land en Duitschland hebben gevochten, was Breda als garnizoensstad met een aantal kazernes en andere groote gebouwen, scholen en particuliere woningen aangewezen als tijdelijk verlofcentrum dezer troepen en om huisvesting te verleenen aan al degenen, die als combattanten en administratief of geneeskundig personeel bij die legers waren ingedeeld. Zodoende moest ook de burgerij zooveel mogelijk haar woningen openstellen voor deze huisvesting van militairen, tenzij evacuée's uit de verwoeste en zwaar getroffen gebieden in den huiselijken kring werden opgenomen. Zeer begrijpelijk behoefde thans geen dwang te worden uitgeoefend op de bereidheid der ingezetenen, om hun huizen beschikbaar te stellen voor opnemng van Poolsche, Canadeesche, Engelsche en Amerikaansche militairen, voorzover dezen geen plaats meer konden vinden in de bestaande kazernes, scholen en andere gebouwen, gelijk dat wèl het geval was tijdens de bezetting, toen de Duitschers zelfs met de politie als geleidster en kwartiermaakster zooveel mogelijk werden geweerd onder allerlei voorwendsels, bezwaren en dwarsdrijverij. Men durfde toen zelfs de aanwezigheid van ongedierte, besmettelijke ziekten enz. aangrijpen, om toch maar van dit ongewenschte bezoek verschoond te blijven!

Natuurlijk werden de bevrijders ook wel eens gastvrij ingehaald, om van hun betere levensmiddelen, rantsoenen en andere faciliteiten te profiteeren, doch doorgaans was het een uiting van dankbaarheid, wederkeurig dienstbetoon en Brabantsche gulheid, als ze in het huiselijk verkeer werden opgenomen. Men wilde ook wat doen als tegenprestatie en deed het spontaan, van harte en uit erkentelijkheid. Voor de officieren werd bij specialen oproep van den burgemeester van Breda inkwartiering verzocht bij de ingezetenen, die zich hiertoe konden opgeven ten stadhuize. Op

deze wijze werd de band tusschen bevrijders en burgerij nog inniger, al bleven dan ook teleurstellingen wegens misdragingen aan beide zijden helaas niet geheel uit, doch dit was vooruit wel te zien en is in de geschiedenis van een militair centrum, als Breda steeds geweest is, niets ongewoons.

Het was oorspronkelijk het werk van den O.D., om vóór de bevrijding de namen der Duitschgezinde elementen te registreeren en het bewijsmateriaal voor hun schuld wegens lidmaatschap van een verboden politieke partij, hulp aan of samenwerking met den vijand enz. te verzamelen, om hen daarna, direct na de bevrijding, in voorloopige bewaring te stellen. Doordat echter nog vóór de bevrijding van Breda er een soort van fusie was gevormd van de voornaamste groepen ondergrondsche werkers in de stad en omgeving en verder de leidende figuren van den O.D. tengevolge van het gebeurde aan de Vloeiweide moesten onderduiken, werd de regeling van een en ander in handen gelegd van de „Delta” (L.O. + K.P. + O.D.), waarvan de hoofden samenwerkten om met hard werken de gegevens nog in September en October 1944 te verzamelen en de lijsten voor gebruik gereed te hebben.

Want toen het naar de bevrijding liep, moesten de ergens verborgen lijsten nog bijgewerkt worden, niet alleen wat jaar en datum van geboorte, vestiging enz. betrof, doch ook ten aanzien van identiteit, wijk, straat, numer, betrekking enz., waarvoor de speciale medewerking van gemeentepersoneel, distributie- en P.T.T.-ambtenaren ingeroepen en volijverig verleend werd. Het moest niet alleen vaststaan, dat op de lijst voorkomende verdachten lid waren geweest van de N.S.B. of zich hadden doen kennen als collaborateur, samenwerkende of vertrouweliijken omgang hebbende met den vijand, doch er was nog meer bezwarend materiaal: abonnementen op de Deutsche Zeitung, het ontvangen van Deutsche chèques, extra-distributiebescheiden wegens werkzaamheden van het hoofd of leden van het gezin ten behoeve van den vijand enz. Al deze bewijzen moesten kunnen worden overgelegd, alvorens tegen verdachten een arrestatiebevel kon worden afgegeven.

En ook moest er naar huisvesting voor deze en andere verdachten worden uitgezien, want ieder begreep, dat het een klein kunstje was om politieke delinquenten op te halen, doch waar moesten zij worden ondergebracht? Daarom werd nog vóór de bevrijding een onderzoek in loco ingesteld in het Huis van Bewaring en in de Strafgevangenis, hoeveel plaatsen daar „vrij” waren, want niemand kwam toen nog op de gedachte, dat het heel wat beter

zou geweest zijn de reeds eeuwen geleden op vele verdachten toegepaste methode van oplegging van huisarrest te volgen dan het onmogelijke te willen: onvoorbereid eenige honderden politieke delinquenten, „zwarte” zoowel als „lichte” gevallen en zelfs enkele onschuldigen op te halen en op te sluiten in gebouwen, die zich daartoe in 't geheel niet leenden en hen onder omstandigheden te bewaken, welke niet zelden ontoelaatbaar waren.

Intusschen, men deed wat men kon en vele uitstekende vaderlanders hebben in die dagen en nog lang daarna, vaak belangeloos, gewerkt als paarden, zoowel ter bevordering van de rechtszekerheid, ter handhaving van orde, veiligheid en rust als in het belang van de verdachten zelf, want anders zouden de afschuwelijke tooneelen van een volksgericht hier en daar niet zijn uitgebleven. Wel hadden zij, die zich met deze moeilijke taak belastten, een zeer ondankbare taak op zich genomen, want behalve dat de critiek van het publiek ruimschoots werd gespuid op vaak zeer losse gronden en volkomen ondeskundig, was — het moet worden toegegeven, doch hoe kon het ook anders onder deze omstandigheden? — er aanvankelijk weinig systeem in den arbeid, ontbraken de meest onontbeerlijke zaken als voldoende bergruimte, liggings- en dekkingsstukken en veel wat nog meer noodig was, maar vooral voldoende geschoold en voor zijn taak berekend bewakingspersoneel. Arrestatieploegen rukten wel uit, doch er moest knap recherchewerk worden verricht, om ten slotte het bewijsmateriaal te leveren in die gevallen, waarbij men nog over te weinig gegevens beschikte. Het voorloopig kantoor van den P(olitieken) O(psporings) D(ienst), thans P.R.A., werd aanvankelijk nog al eens verplaatst: Academiesingel (kantoor Vriens), Koninklijke Militaire Academie (waar naderhand de R.A.F. werd ondergebracht), „St. Joosje”, kapel aan de Ginnekenstraat, „Hollenkamp” aan de Houtmarkt, totdat onlangs voor de vijfde maal een nieuw „home” voor dezen dienst werd gevonden, n.l. in het bureau van den voormaligen Town Major aan de Nieuwe Ginnekenstraat. De bij insiders bekende „Inlichtingendienst” aan de Markkade heeft in dit verband ook waardevol materiaal verstrekt, terwijl door de ontdekking en opsporing van de ledenlijst der N.S.B.- en verwante organisaties, zij het dan stuksgewijze en in verschillende etappes, het te leveren bewijs van schuld niet zelden werd vergemakkelijkt en versterkt. Een aantal juristen hier ter stede verklaarden zich als goede vaderlanders bereid het nieuwe apparaat van de politieke recherche en berechting met raad en daad ter zijde

te staan en leverde daardoor den onmisbaren grondslag voor de vereischte rechtszekerheid.

De taak der N.B.S., die ook hier voortkwam uit de rijen der oud-illegalen, breidde zich van handhaving der orde en veiligheid tijdens de eerste weken na de bevrijding uit tot een uitsluitend militaire, vooral toen de meesten van hen dienst namen in het geallieerde leger en werden ingedeeld bij de militaire stoottroepen, grensbewakingsdetachementen of bij andere onderdeelen. Verdachte, verkeerde en onwaardige elementen werden weldra uit de gelederen gekamd, toen de toets zuiverder, de eischen strenger en de contrôle-apparaten beter gehanteerd werden. Toch moesten aanvankelijk nog te veel kandidaten, die zich enthousiast meldden voor dienstneming bij leger en vloot, door allerlei oorzaken worden afgewezen en dat wekte in breede lagen ontstemming. Men kon zich nog niet dadelijk realiseeren, dat de belangen der algemeene oorlogvoering voorgingen, dat ons land voor de uitrusting van zijn nieuwe leger geheel afhankelijk was van Engeland en Amerika en de opbouw en organisatie van dat leger nog onvoldoende geregeld waren. Heer jammer was ook, dat allerlei ongewenschte elementen zich trachtten te nestelen onder de illegale werkers en het nieuwe leger in opkomst.

Een kort en zelfs betrekkelijk vluchtig overzicht van de geschiedenis der bevrijding van eenige dorpen rondom Breda is hier verder mede op zijn plaats, al betreft die niet rechtstreeks de gebeurtenissen in onze stad gedurende de bewogen dagen van 28—30 October 1944. Immers wat daaraan voorafging en wat er op volgde, de in- en doortocht der geallieerde troepen, raakt wel degelijk de voorbereidingen tot en de gevolgen van Breda's bevrijding voor geheel West-Brabant. En Breda ondervond daarvan, vooral wat den strijd in den Westhoek betreft, ernstige gevolgen. Men kan dat nader toetsen aan de volgende gegevens betreffende de bevrijding van de dorpen **Zundert**, **Bavel**, **Ulvenhout**, **Chaam**, **Princenhage** (Breda), **Etten** en **Klundert**, ook wat het met Breda verschillende tijdstip en de wijze van bevrijding aangaat.

Zundert. Dit grensdorp is er best afgekomen, wanneer men het vergelijkt met andere grensdorpen als Baarle-Nassau, Huibergen, Alphen enz. Doordat de Duitschers zich op een enkeling na tijdig hadden teruggetrokken, zijn er in Zundert zelfs geen gevechten geleverd. Bij het optrekken van de Amerikaansche stoottroepen werden door de Amerikaansche artillerie enkele granaten afgevuurd

op de kom van Zundert, om de Duitschers er uit te verdrijven. Toen den Amerikanen door de burgers het bericht werd overgebracht, dat er in Zundert in 't geheel geen Duitschers meer waren, werd het vuren aanstonds gestaakt, zoodat er slechts weinig schade werd toegebracht aan huizen en gebouwen. Hoewel op enkele meters afstand van de pastorie der Ned. Herv. gemeente een granaat in den tuin terecht kwam, leden kerk en pastorie alleen maar wat glasschade.

Terwijl de Amerikaansche soldaten langs den weg trokken in de richting van Breda, het artillerievuur nog als van dichtbij werd gehoord, werd op den gedenkwaardigen Zondag van 29 October 1944 in de Ned. Herv. kerk reeds een dankdienst gehouden en preekte Ds. E. R. O. Richard over den tekst van Ps. 18:29b: De Heere mijn God doet mijn duisternis opklaren. Tegelijk met dezen kerkdienst leidde de Amerikaansche veldprediker in de consistoriekamer een „communion service“, nadat hij te voren in het kerkgebouw in een gewone godsdienstoefening was voorgegaan. Met de bevrijding van Wuestwezel begon voor ons, zoo deelde men ons uit deze grensstrook mede, de meest spannende week van geheel den oorlog. In het kort willen wij hier nog eens de gewichtigste feiten meedeelen van 20 tot 28 October, opgeteekend door een grensbewoner.¹⁾ Vrijdag 20 October begonnen om half acht 's morgens de kanonnen te bulderen uit Zuidelijke richting. De groote activiteit in de lucht gedurende den ganschen dag versterkte het vermoeden, dat eindelijk het groote offensief in West-Brabant zou beginnen. Tegen den avond reden Duitsche tanks en gepantserde wagens in de richting Wuestwezel, terwijl ook Duitsche infanterie zich naar de grens begaf. Ook Zaterdag 21 October voerden de Duitschers versterkingen aan. Zondagmorgen werd Achtmaal zwaar beschoten door Engelsche artillerie. Na den middag omstreeks 5 uur artillerievuur op den Driehoek. Gelukkig kwamen deze granaten in de velden terecht. 10 minuten later werd het vuur verlegd op Wernhout. De pastorie en de kerk werden zwaar getroffen en Wernhout had zijn eersten doode te betreuren. Om kwart over één in den nacht van Zondag op Maandag kreeg Wernhout het erg te verantwoorden. Tal van huizen werden beschadigd door kanonvuur. In den nacht van Zaterdag op Zondag woedde een pantserslag aan en over de grens en Maandagmorgen

¹⁾ Uittreksel: Mededeelingenblad uitgegeven door „Delta Zundert“. 1e jrg, 11 Nov. 1944, No. 3. (Delta = driehoek van illegale organisaties voor den Ordedienst).

was deze slag afdoende beslist in het voordeel der Geallieerden.

Maandag, Dinsdag en Woensdag bleef het betrekkelijk rustig, al hoorden we het vuren der kanonnen en mitrailleurs naderbij komen. 's Avonds zagen we boerderijen in de grensstrook in brand. Donderdag 26 October bleek de gemeente Zundert bijna omsingeld. Vuren uit de richting Maxburg, het Rijk, Achtmaal en de Moeren. Zelfs geweerschoten werden op korten afstand gehoord. In den nacht van Donderdag op Vrijdag lieten de Duitschers verscheidene bruggen springen en kozen het welbekende hazenpad. Het schieten verplaatste zich meer Westwaarts en Zundert voelde de eindbeslissing naderen. Het wachten was nu op de tanks en soldaten der Engelschen en Amerikanen. In den namiddag drongen Amerikaansche stoottroepen dwars door de velden Zundert binnen en onder handgeklap en toejuichingen bereikten ze ook Wernhouts grondgebied.

Bavel. De mannelijke bevolking van dit dorp, vóór 1 Januari 1942 deel uitmakende van de voormalige gemeente Ginneken, thans van de gemeente Nieuw-Ginneken, was voor het grootste deel op Donderdagavond 26 October 1944 door de Deutsche Wehrmacht gevorderd, om den volgenden dag loopgraven te maken. Door het plotselinge vertrek der Deutsche militairen werd die opdracht niet uitgevoerd. Op Zaterdagmorgen 28 October om half zes werd de kerktoeren door de achtergebleven Deutsche militairen bezet voor de inrichting van een observatiepost met telefoonleiding. In den namiddag vielen hier en daar reeds eenige granaten, afgeschoten door het uit Gilze en Molenschot oprukkende Poolsche leger. De bevolking verwachtte deze hulp wel, doch was toch nog verrast door de spoedige komst der dapperen, van wie men de bevrijding verwachtte.

Met spoed zocht nu ieder de meest veilige plaats, in verband waarmee nagenoeg alle gezinnen een schuilkelder nabij hun woningen hadden gegraven en ingericht. Om half elf des Zaterdagmorgens vielen de eerste granaten in de nabijheid der kerk, terwijl er nog biecht gehoord werd voor de schooljongens, waarvan er één bij het naar huis gaan licht gewond werd. Daarna werd de strijd heviger tusschen het oprukkende leger der Polen met tientallen tanks en andere strijdagens en de zich hardnekkig verweerende Deutsche achterhoede met slechts één tank, eenige kanonnen en vele mitrailleurs. 25 Deutsche militairen waren dood op het slagveld blijven liggen, terwijl ook enkele Poolsche soldaten wer-

den gedood of gewond, welke laatsten echter dadelijk naar elders werden vervoerd, eerst achter het front, daarna — toen Breda was bevrijd — naar het inderhaast aldaar ingerichte Poolsche lazareth. Bovendien werden drie burgers gedood en eenigen licht gewond. Het echtpaar Johannes Bastiaanse-Oomen, pas enkele maanden gehuwd, werd door een tank in hun eigen schuilkelder gedood, die over de slachtoffers heenreed, terwijl Cornelis Diepstraten bij het bestellen van de briefpost door een granaat werd gedood. Een groot deel der boerderijen werd als gevolg van brandstichting door de aftrekkende Duitschers vernield en andere vlogen in brand door de granaten van het optrekkende Poolsche leger. Daardoor gingen voor het dorp en de provincie zeer mooie en typisch oude gebouwen onherstelbaar verloren, o.m. het prachtige, in oud-Brabantschen boerenstijl gerenommeerde café-restaurant „De Brouwers” en de antiek-rustieke boerenhoeve van den heer Van Gestel, beide aan den Gilzeweg gelegen. In totaal werden in Bavel 22 boerderijen met huis en stal geheel uitgebrand, daarbij nog 13 schuren en stallen met inhoud, terwijl nog een dozijn burgerhuizen door granaten meer of minder ernstig werd beschadigd. Ook de R.K. kerk en parochiale eigendommen hadden nog al veel schade opgelopen. Zoo kreeg de kerk 7 granaatinslagen, waarvan vier in den toren, tengevolge waarvan de spits moest worden vernieuwd. Het eigenlijke kerkgebouw bleef echter goed bruikbaar. Voorts kregen pastorie en R.K. jongensschool elk twee granaattreffers en de R.K. meisjesschool en onderwijzerswoning elk één, alle met lichte schade, evenals het Zusterklooster en Patronaatsgebouw. Omstreeks half drie in den namiddag van Zaterdag 28 October rukten de Polen met hun tanks en andere stijdwagens benevens de infanterie door het dorp Bavel. Met ontroerende dankbaarheid werden zij door de bevolking begroet, terwijl er onmiddellijk spontaan geschenken werden gewisseld: appelen en peren door de burgerij en cigarettten door de militairen. Na deze vrij onverwachte bevrijding meenden vele burgers, dat hen geen oorlogsgevaar meer bedreigde, doch tegen het vallen van den avond werden door de Duitschers nog granaten op Bavel afgevuurd, hetgeen ook in den nacht van Zaterdag op Zondag bleef voortduren en zelfs tot Zondagmiddag 29 October.

Op dien dag was overigens de eerste H. Mis om zeven uur reeds vrij goed bezocht, de tweede om 8.15 uur echter reeds veel minder en om 10 uur kon de Hoogmis wegens het voortdurende artillerievuur geen doorgang hebben. Nabij de bekende boerderij de

„Woestenbergsche Hoef” werden op Zondagmiddag de laatste Duitschers, die in Bavel hadden gelegen, verdreven en was het dorp dus geheel „van vreemde smetten” gezuiverd. Een fraai gebaar was het uitsteken van de Nederlandsche vlag op den gehavenden dorpstoren in tegenwoordigheid van den plaatselijken commandant der Polen met eenige stafofficieren en bijgewoond door de plaatselijke bevolking, die zeer onder den indruk was bij het aanschouwen der nationale driekleur, welke jarenlang verborgen had moeten blijven. Daarna werd in de kerk in een kort dankgebed de spontane erkentelijkheid van de dorpelingen uitgesproken tot den Hemelschen Redder uit den nood der tyrannie en onderdrukking.

Hieraan mag nog even worden toegevoegd, dat op 14 November 1944 te Bavel in de parochiekerk een plechtige H. Mis werd opgedragen door den Z.E. Heer Aalmoezenier van het Poolsche anti-tankregiment no. 77, met assistentie, voor de zielerust van meer dan 50 gesneuvelden van dit regiment bij den bevrijdingstocht van Normandië tot Breda over circa 600 km gevallen, die door militairen en burgers in een overvolle kerk werd bijgewoond. Aan het slot van dezen plechtigen en historischen dienst werd een collecte gehouden tot oprichting van een grafkapel als blijvende herinnering aan de omgekomen Poolsche strijders bij de bevrijding van Europa en de parochianen van Bavel hebben daaraan gaarne hun groote en kleine bijdragen geschonken.

Ulvenhout. Ook hier hadden de onderdrukkers in de laatste maanden der bezetting schrik en ontsteltenis veroorzaakt door diefstal en plundering van fietsen, dekens, costuums, onderkleding, horloges en sieraden, door vee uit de weide te stelen en het daarna dood te schieten met 9 mm kogels en mensen op te eischen voor de tankvallen bij Strijbeek. Eerst geschiedde dit door aanschrijving van officieele zijde, dat zij zich moesten melden bij den „spies” te Strijbeek, doch toen niemand aan dien oproep gehoor gaf, werden er razzia's gehouden en hier en daar handgranaten in de huizen geworpen. Vooral de Duitse bruid Sabotska maakte zich door deze terreurdaden nog meer gehaat en gevreesd dan hij al was. Hij schrok er zelfs niet voor terug, om een huis met den grond gelijk te maken door er een lading springstof tot ontploffing te brengen. Niemand voelde zich meer veilig voor dezen beestmensch. Men zag dagen lang mannen van allerlei leeftijd (17—50 jaar) door de velden zwerven als opgejaagd wild

en ook 's nachts zonder dekking in de open lucht doorbrengen, terwijl zelfs geestelijken bij de tankvallen te werk werden gesteld. Een geluk voor de Ulvenhoutsche bevolking en die der omgeving, dat deze beul onverwacht naar elders, — men sprak van naar het front — moest vertrekken en heel spoedig daarna reeds in Engelsche krijgsgevangenschap geraakte.

Toen op 28 October de eerste geallieerde granaten in de buurt van den Chaamschen weg insloegen en kort daarna Engelsche tanks tot Cauwelaer, dus op een uur afstand van Ginneken, waren genaderd, waren dit de eerste symptomen van Ulvenhouts bevrijding. Een deel der tanks trok het veld in om via den Strijbeekscheweg de Duitsche artillerie in de flank te komen, welke operatie heel goed slaagde. Het zware geschut liet zich nu spoedie hooren, de machinegeweren kwamen in actie, doch tevens ging de eerste boerderij onder den rook van Ulvenhout in vlammen op. Lichtspoor-munitie zocht haar weg over de kale akkers en de aanvallers trokken langzaam op.

Zondagmorgen 29 October bij het kriecken van den dag waagden zich reeds sommige dorpelingen op pad, om te zien of er nog Duitschers in Ulvenhout waren, hoever de Geallieerden genaderd waren en of er reeds met de politieke zuivering kon worden begonnen. De plaatselijke commandant der marechaussee trok er op uit, om contact te zoeken met de geallieerde voorposten en kwam weldra terug met een jong officier, hetgeen bij de bevolking natuurlijk niet onopgemerkt bleef, zodat zich voor en rondom de woning van den wachtmeester een groote menigte verzamelde. Maar... de Duitschers waren nog niet allen uit het dorp verdwenen en hoewel een deel ervan zich liever wilde overgeven dan vechten, waren er enkele sluipschutters, die de nieuwsgierige jeugd vroegen, waar de „Tommy” gebleven was, want ze hadden blijkbaar al vernomen van den een of anderen loslippige, dat hij een woning was binnengegaan. Terwijl ze nu in de richting der Engelsche voorhoede slopen met hun machinepistolen en andere vuurwapens in den aanslag, had de officier zich snel in een burgerpak gestoken, om in gezelschap van den wachtmeester weer naar zijn manschappen te gaan. Beiden moesten op dien terugweg de Duitsche sluipschutters passeeren, die hen aanvankelijk lieten gaan. Doch toen de officier en de wachtmeester al eenige honderden meters verder waren, bedacht een der Duitschers zich plotseling, dat hij misschien een waardevolle prooi had laten ontsnappen en schreeuwde hun een halt toe. Natuurlijk werd hierop niet gereageerd en

nieuwe sommaties volgden. Bij instinct kromden de achtervolgers den rug, zetten het op een loopen en waren bij een kromming van den weg en tusschen het geboomte weldra buiten het geschutsveld van den Duitscher. Ditmaal hadden de hersenen van dien Edelgermaan te traag gewerkt. En de wachtmeester had succesvol geholpen bij het Engelsche spionnagewerk.

De Duitscher, het gevaar van zijn toestand inziende, zwenkte nu zoo vlug hij kon het veld in. Even later deed het zwaar geronk van motoren weten, dat er aanstalten werden gemaakt om verder te trekken. Nauwelijks waren echter de geallieerde tanks in beweging, of er werd van de andere zijde geschoten. De bedienende tankboordschutters draaiden onmiddellijk hun geschutstoren het veld in en een oorverdoovend kanongebulder brak los. De infanteristen bewogen zich door de slooten, die aan beide zijden langs den straatweg liggen. Tegelijk met deze soldaten trokken twee tanks mee over de straat. Stieten de soldaten op tegenstand, dan werd dit met geweld door de tanks gebroken. Zoo rukten zij langzaam maar zeker op met niets te riskeeren en alles te begeeren. De Duitsche bedieningsmanschappen van een stuk antitankgeschut hadden het dan ook maar beter gevonden om in den schuil-kelder te blijven zitten, waaruit ze echter spoedig door de Engelsen werden opgevischt! Handen omhoog! was nu voor hen het parool. Op een andere plaats in het dorp werd een Duitsche luitenant, die daags te voren nog huizen had laten ontruimen en andere streken ten nadeele van de bevolking had uitgehaald, gevangen genomen, thans met knikkende knieën en in de meest deemoedige houding de bevelen van zijn vijand afwachtende, die zijn orders echter niet „schneidig” doch “quiet and peaceful” gaf. Ondertusschen raasde ook het oorlogsgeweld hier langzaam verder. Na ongeveer anderhalf uur was het dorp Ulvenhout bevrijd en gezuiverd, al bleken naderhand nog enkele verdachte individuen zich schuil gehouden te hebben, zelfs met hulp van eigen ingezetenen, die zich dus weinig met de bevrijding ingenomen hadden getoond. Ook des avonds van den bevrijdingsdag moest er nog een verzetsnest door enkele tanks worden opgeruimd. Verspreid liggende gesneuvelde Duitschers werden opgehaald. Ondanks krachtig artillerievuur was bevrijd Ulvenhout slechts licht beschadigd uit den strijd te voorschijn gekomen.

Chaam. Ook dit dorp werd op Zaterdag 28 October des v.m. 11.45 door gemechaniseerde eenheden van het 1ste Canadeesche leger,

alsmede door Engelsche infanterie bevrijd en leed minder schade dan aanvankelijk werd gevreesd. Doch het groote verlies van den markanten, historisch zoo belangrijken monumentalen toren¹⁾ tengevolge van moedwillige vernieling der Duitschers kan nimmer worden vergoed. Nog slechts enkele oogenblikken vóór de bevrijding had een Duitsch Sprengkommando kans gezien dit waardevolle cultuurmonument, waarvan de bezetter vreesde, dat het door de Geallieerden als uitkijkpost en verkenningstation zou worden gebruikt, op te blazen.

Behalve dat deze toren een welverdiende faam genoot als cultuurhistorisch monument, heeft het bouwwerk ook bij de zorg voor om-laag gestorte piloten aan de ondergrondsche verzetsstrijders, die in Chaam en de Chaamsche bosschen zulk goed werk hebben verricht voor de geallieerde zaak, belangrijke diensten bewezen als duikadres. Een enkel voorbeeld uit de geschiedenis van de illegaliteit in de Bredasche Baronie tijdens de bezetting, vooral in 1944, moge dat even toelichten.

Toen eens een groot Amerikaansch vliegtuig op weg naar Aken boven het vliegveld Gilze-Rijen werd aangeschoten en tot een noodlanding werd gedwongen, moesten 15 personen zich op Chaamsch grondgebied in veiligheid stellen. Slechts twee daarvan geraakten in Duitse handen, drie werden door koene marechaussee's gered, ofschoon dezen zelf door de Duitschers werden gedwongen aan de opsporing der vluchtelingen deel te nemen, en de rest wist over de Belgische grens te ontkomen. De drie werden door de marechaussee in een korenveld verstopt, vanwaar zij des nachts werden opgehaald. Een er van had een gewonde hand, die eerst door den Chaamschen geneesheer werd verbonden. Doch doordat het „pilotenpension" te Chaam reeds was „volgeboekt", moest voor deze drie een nieuw duikadres worden gezocht en dat vonden gediensstige handen in den monumentalen toren der Protestantische kerk. Hier werden vlug matrassen bezorgd en de voorloopige slaapstee was ingericht, totdat er een gunstige gelegenheid zou komen, om ook hen over de grens te brengen. De eenige(?) sleutel was in het bezit der ondergrondsche strijdkrachten, dus de piloten zaten er veilig, althans dat meende men.

Maar toen den volgenden dag massa's geallieerde vliegtuigen

¹⁾ Vgl. over dit bouwwerk, dat jaarlijks vele touristen trok en stond onder bescherming van 's Rijks Monumentenzorg: Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, prov. N.-Br., blz. 81.

over kwamen, wilde de nieuwsgierige bevolking wel eens weten of het thans het vliegveld van Gilze-Rijen zou gelden. Een smid bleek ook nog in het bezit van een sleutel te zijn, die op het slot van de torendeur paste en nu haastten zich verschillende dorpe-lingen naar boven, om den torenomgang te bereiken. Zij stuitten daarbij natuurlijk op de Amerikaansche piloten, die nu weldra in triomf naar beneden gedragen en door het dorp gevoerd werden. Zelfs bracht de door zijn enthousiasme wel wat al te loslippige vader-lander den burgemeester op de hoogte van zijn „vondst” in den toren. De piloten waren echter verstandiger, wisten er heimelijk tusschen uit te gaan en verstopten zich opnieuw in een korenveld. Toen de marechaussee's hiervan de lucht kregen, wisten dezen hen na enkele uren zoekens te vinden, bezorgden hun burgerkleeding en papieren en brachten hen 's nachts veilig over de grens. Den menschen, die van een en ander al iets hadden gezien, werd op het hart gedrukt: „mondje dicht”! aan welk consigne ook goed de hand werd gehouden. Zoo liep dit voorval dus nog goed af. Natuurlijk heeft ook dit en ander ondergronds werk te Chaam tot kort voor de bevrijding slachtoffers gekost. Een enkel feit daar-van wenschen we hier nog even te memoreeren in verband met het uitzonderlijk karakter er van. Een der ondergedoken L.O.-ers te Chaam werd aan de Alphensche baan gepakt en vastgezet door de S.S. Hij had echter het geluk te ontsnappen aan een anders wissen dood, doch werd natuurlijk ijverig gezocht. Als gevolg daarvan werd een koerier gepakt en twee boeren, bij wie de L.O.-er was ondergedoken geweest. Alle drie werden zonder vorm van proces ter dood veroordeeld, moesten in een greppel gaan lig-gen en werden vervolgens dood geschoten. Wat zand er over en weg waren de sporen van dit zooveelste gruwelijke misdrijf der beulen. Maar een der slachtoffers bleek niet doodelijk getroffen te zijn, had een schot in den nek gekregen, waardoor hij geduren-de korten tijd zijn bewustzijn had verloren, doch kroop weer uit zijn „graf”, toen hij zich had gerealiseerd wat met hem gebeurd was. Hoewel zeer onder den indruk van het gebeurde, kon hij Chaam bereiken en was dus toch nog den doodendans ontspron-gen.

Doordat in die dagen der bevrijding de frontlinie door de gemeente Chaam liep, hielp men hier ijverig gegevens te verzamelen over de Duitsche troepen, die gegevens per koerier naar Breda te bren-gen, vanwaar ze per „eigen lijn” door de L.O.-K.P. naar Eindhoven, toen reeds vrij en geallieerd hoofdkwartier, werden geseind.

Princenhage. Hoewel we hier eigenlijk niet meer kunnen spreken van een afzonderlijk dorp, als zijnde sedert 1942 ook een deel der gemeente Breda, evenals Ginneken, is de bevrijding benevens de zuivering van Duitschers er toch even later gekomen dan in het zuidelijk deel der gemeente. Vandaar dat we het hier onder de na Breda bevrijde dorpen opnemen.

In het park in de Heuvelstraat stonden op Zaterdag 28 October nog twee Duitse kanonnen, die onderscheidelijk in de richting Gilze en Zundert vuurden. 's Middags om drie uur werd nog huiszoeking gedaan door Duitschers aan den Haagweg, op welken rooftocht zij o.m. linnengoed stalen. Vier uur later beschoot de geallieerde artillerie op haar beurt den Haagweg van Markt tot kerkhof, vermoedelijk gericht op het Duitse geschut in de Heuvelstraat. 's Nachts om 10, 12 en 5 uur in den ochtend was de geallieerde artillerie het meest in actie. De gebouwen en woningen aan den Haagweg tusschen St. Maartensstraat en Esserplein, doch ook die aan de Dreef en Haagsche Markt liepen hier en daar nog al schade op, vooral de kapel op het R.K. kerkhof „Zuijlen“. De Duitschers vertrokken nu bij groepjes en ook wel individueel, in het laatste geval meest per gestolen fiets, ook de batterij aan de Heuvelstraat — 's nachts om half één —, doch die op den akker van een landbouwer aan de Oosterstraat bleef nog vuren.

In den voormiddag van Zondag 29 October, terwijl de Bredasche binnenstad al grootendeels bevrijd was, en men te Princenhage de geallieerde tanks in de stad reeds hoorde rijden, waren de eerste geallieerde patrouille's de Oosterstraat binnengeslopen, om met stenguns en handgranaten de Duitse geschutsopstelling onder vuur te nemen. De manschappen vluchtten meerendeels, doch werden naderhand door een andere Poolsche patrouille bij „de Roskam“ gevangen genomen. Een Duitse mortier reed intuschen nog maar steeds tusschen „Zuijlen“ en de Haagsche Markt op en neer, om de oprukkende Poolsche infanterie onder vuur te nemen bij wijze van antwoord op de zware geallieerde artillerie, waardoor wederom heel wat schade werd aangericht in huizen en gebouwen. O.a. brandden daardoor vier woningen in de Oosterstraat uit. In den namiddag van Zondag hield de Poolsche voorhoede halt bij „Zuijlen“, ofschoon de Duitschers toen de kom van Princenhage reeds hadden verlaten. En passant namen de Polen nog een Duitschen majoor en twee minderen gevangen, alle drie gewond en ter verpleging op weg naar een hospitaal te Breda, dus in de verkeerde richting! Een Hollandsche S.S.-man, door

Polen omsingeld en niet gezind zich over te geven, werd eveneens, gewond zijnde, ingerekend. En ook des nachts werden nog verschillende Duitsche officieren en minderen, op zoek naar hun legeronderdeelen, in en om Princenhage aangehouden en in arrest gesteld, want de Polen hadden hen volkomen verrast, toen ze bezig waren aan de Noordzijde van den weg mitrailleurposten en anti-tankgeschut op te stellen, o.a. aan den ingang der Kolfbaan, voor het afweren van eventueele Duitsche tegenaanvallen.

Hoewel reeds Zondagavond de eerste gepantserde eenheden met z.g. staghounds, groote gepantserde auto's op rubberbanden met geschut, bij Princenhage waren aangekomen, arriveerde des Maandags om ongeveer zeven uur v.m. de groote tros. De troepen, die dit westelijk en noordwestelijk stadsdeel bevrijdden, behoorende tot het 8ste bataillon infanterie (dienstnr. 62 en kenbaar aan de roode dasjes en blauwgroene vlaggetjes op de kraag), hadden hun weg genomen langs Poolscheweg, Wilhelminapark, Wilhelminasingel, Boeimeersingel, Julianalaan, tot het Verlaatbruggetje. Daar moesten ze halt houden, want dit onnoozele bruggetje moest Zaterdagavond onder dwang en op last van Duitsche militairen door de omwonende burgers worden afgebroken. Bij het naderen der Poolsche troepen bouwden de burgers echter op eigen initiatief de brug weer op, doch zij bleek te zwak voor de oprukkende tanks. Deze bleven er dan ook voor staan en ondersteunden nu met hun geschut de infanterie, welke verder via de Verlaatstraat, Oosterstraat, en na splitsing via Oranjeboomstraat, Rubensstraat en het Westeinde den Haagweg bereikte.

Bij dezen opmarsch waren van het bovengenoemde bataillon twee soldaten, n.l. een chauffeur en een kok, gesneuveld. Ze waren namelijk bij het transport van het middagmaal naar de stoottroepen, — hun keuken stond toen nog in de buurt van Gilze —, een verkeerde straat ingereden en daardoor het slachtoffer geworden van Duitsche scherpschutters. De bewoners van den Haagweg eerden hun nagedachtenis door de opbrengst van een huis-aan-huis-collecte te besteden voor een fraaie lijkkrans, welke op 2 November op de graven van onze gesneuvelde Poolsche strijders werd gelegd, terwijl voor het resteerende geld H. Missen voor hun zielerust werden opgedragen.

Een groot verlies voor Princenhage was de verwoesting van het wijd en zijd bekende St. Luciagesticht aldaar. Omstreeks zes uur in den morgen van Maandag 30 October werd deze instelling van weldadigheid aan de Liesboschlaan, tehuis voor ouden van dagen

en zieken, in brand gestoken of geschoten. Volgens sommigen geschiedde dit door de Duitschers, volgens den Rector van het gesticht, den Z.E. heer Loos, bestaat over de juiste oorzaak van den brand geen absolute zekerheid. Deze brand werd eerst waargenomen in den linkervleugel van het gebouw, links van den ingang, als men vóór het gesticht staat, doch onafhankelijk daarvan ontstond kort daarna ook brand in den rechtervleugel, zoodat er dus twee aparte brandhaarden moeten geweest zijn, hetgeen op het gebruik van phorphorbommen zou kunnen wijzen. Ter vervanging van dit gesticht heeft men naderhand voorloopig gebruik kunnen maken van het leegstaande gebouw der Israëlietische Gezondheidskolonie aan den rand van het bosch, dat de Duitschers tot ieders verbazing niet hebben platgebrand of verwoest, gelijk met de meeste Joodsche eigendommen en instellingen wel geschiedde. Ook de Zuidzijde van de Liesboschstraat en het Doelenstraatje kwamen er slecht af, terwijl de kerktoren eveneens nog al schade had opgelopen, evenals de pastorie der Ned. Herv. gemeente, de zuivelfabriek St. Martinus en vele particuliere woningen.

Hoe ook in Princenhage de bevolking tot onderlinge steun- en hulpverlening in deze oorlogsdagen bereid was, bleek behalve uit hetgeen we reeds meedeelden over het gemeenschappelijk gebruik van den schuilkelder der N.V. Culturen en Fabrieken Princenhage-Kapelle, ook uit het oprichten van een eenvoudigen gedenksteen voor den kelderingang der electrische timmerfabriek van de firma F. J. Brekelmans, eveneens aan den Bredascheweg gelegen, op 10 Februari 1945 daar onthuld en voorzien van de volgende inscriptie :

28 October—4 November 1944.

Met oprechten dank voor gebruik
van dezen kelder aangeboden door
de families :

F. Antonissen — H. van Buul — A. Heijnen — G. Holst —
J. Kalse — A. Kleemans — M. Molenars — Z. de Neef —
C. Verhagen — F. Wierckx.

Zulk een symbool van dankbaarheid voor de geboden hulp in nood, goeden burgerzin, wederkeurig dienstbetoon, bovenal van Brabantsche gastvrijheid en gulheid, inschikkelijkheid en offerzin temidden van de stormen en het geweld van den oorlog, van verwoesting en vernietiging, moge tot in lengte van dagen en voor het verre nageslacht de tolk zijn van wat er toen leefde aan

Christelijke deugden in de harten der geknechte en onderdrukte, uit hun huizen verdreven en met den dood bedreigde bewoners van de Bredasche Baronie. Want hoewel de Poolsche stoottroepen reeds des Maandags in den namiddag Princenhage weder verlieten, om hun werk der bevrijding elders voort te zetten, bleef dit deel der gemeente Breda nog de geheele week onder Duitsch granaatvuur, zoodat de meeste inwoners van Princenhage tot Zaterdag d.v. in hun kelders of in die van anderen bleven overnachten, practisch dus zoolang als de bevrijding van den geheelen Westhoek feit was geworden.

Etten. Hier waren het niet de Polen doch de Amerikanen, vanuit Zundert en Rijsbergen gekomen, die, dank zij den belangrijken voorbereidenden arbeid van de ondergrondsche verzetsbeweging, dit dorp in een snel tempo bevrijdden. Dat ging ongeveer als volgt toe.

Reeds Vrijdag 27 October lag de plaats regelmatig onder het geallieerde granaatvuur. Zaterdagmiddag en Zondagmorgen d.v. vielen er verscheidene granaten in de kom, vooral op het Moleneind, de Bredasche baan en het Leursche straatje, hetgeen ook slachtoffers onder de bevolking eischte. Ook werd dien Zondag nog een trein met Duitschers onder Etten zwaar beschoten door geallieerde piloten. Rond de Markt mochten de menschen niet meer op straat komen. Zelfs verboden de Duitschers om de dooden en gewonden van het Moleneind naar het Gasthuis te vervoeren. De bevolking was dan ook wel genoodzaakt om van Donderdagavond 26 October tot Maandagmorgen 30 October onafgebroken in de kelders of huizen of in de publieke schuilkelders door te brengen.

De gevaren, welke vooral de mannelijke bevolking bedreigden, werden nog vergroot door den eisch der achtergebleven Duitschers, — hoewel de meesten des Zaterdags al waren vertrokken —, ongeveer ten getale van vijftig, om van Zondagavond af de wegen ter versperring door te graven en de boomen langs den weg om te hakken of af te zagen. Niemand gaf echter aan dien oproep gevolg. Ook een herhaalde eisch bij burgerlijk en geestelijk gezag had geen resultaat ondanks het dreigement, dat indien vóór 's avonds tien uur geen werkkrachten zich zouden hebben aangemeld, dien nacht om drie uur niet alleen de toren, maar zelfs het geheele dorp zou worden opgeblazen! Aan de mogelijkheid van uitvoering van het eerste dreigement werd getwijfeld, omdat

de Duitschers nog nergens ladingen en leidingen in den toren hadden aangebracht en de tweede bedreiging was beslist onuitvoerbaar. Doch voor het overige konden deze bandieten nog schade genoeg veroorzaken, zoodat ieder in angstige spanning den nacht doorbracht in afwachting op de vreeselijke dingen, die mogelijkerwijze nog konden gebeuren. Doch dien nacht gebeurde er niets, maar wel hoorde men ondergronds, dat bovengronds in alle richtingen de wegen werden bereden. Gingen dus ook deze Duitschers aan den haal? Ieder der dorpelingen hoopte het vurig.

Den volgenden morgen, Maandag 30 October, heerschte er overal in het dorp een doodsche stilte. Nog om acht uur in den morgen leek de kom als uitgestorven. Wie het waagde boven den grond te komen ter observatie, bespeurde geen levende ziel, dus ook geen Duitschers meer. Dat gaf een groote opluchting, maar men bemerkte, dat op eenige plaatsen over de straten nabij de Markt mijnen waren gelegd.

Toen kwam geleidelijk de ondergrondsche — en dat nog wel gewapend! — te voorschijn en in actie, begon patrouille te loopen en de straten te zuiveren. Rond tien uur dien morgen kwamen de Amerikanen uit de richting Rijsbergen, maar zij vonden den Molenweg versperd door omgezaagde boomen en trokken daarom door de Veerstraat naar de Bredasche Baan. Doch ook daar, evenals nog op den Roosendaalschen weg bleek de toegang naar Etten afgesloten. Binnen een uur had de bevolking de barricaden echter opgeruimd en tusschen 11 en 12 uur trokken ongeveer 500 man Amerikaansche troepen te voet plechtig Etten binnen, als gold het een parade en was de „verovering” reeds door anderen uitgevoerd. Etten was bevrijd, één dag later dan Breda en groot was de vreugde der dorpelingen, waarin de geallieerde bevrijders gaarne deelden.

Klundert. Dit Westhoeksche dorp heeft onder de Westbrabantsche steden en dorpen het meest geleden van de Duitsche wraakzucht, van den harden strijd tusschen Brit en bezetter, van de Engelsche tactiek, om niets te riskeeren, als unfaire strijdmethoden, bij de Duitschers zoo dikwijls toegepast, hinderlagen en andere gevaren opleverden. Om die reden wordt een kort overzicht van den strijd om dit voorheen zoo bloeiende en welvarende dorp en van zijn bevrijding hier ten besluite opgenomen uit de beknopte oorlogsgeschiedenis van den jongsten tijd, meer als typologie dan om de historie zelf, hoe bewogen en spannend zij dan ook overigens

moge zijn. Inderdaad is dit een brok oorlogsgeschiedenis apart! Ook hier begon Zondag 29 October de spannendste week in Klunderts eeuwenoud bestaan. Op die dagen beschoten namelijk Engelsche jagers transportcolonnes van de Duitschers op bijzonder hevige wijze en trok een zevental Duitsche tanks Klundert binnen uit de richting Standdaarbuiten. Huis aan huis werd inkwartiering opgelegd en zwaar geschut opgesteld aan den Pietersdijk op den hoek Zevenbergseweg. 's Avonds en vooral des nachts werd hiermede geschoten in de richting Roosendaal.

Des Maandags d.v. werd de bevrijding van Oudenbosch bekend en bereikten de Engelsche troepen reeds Standdaarbuiten. Den volgenden dag vielen de eerste granaten op Klundert en werd het zware Duitsche geschut van den Pietersdijk verplaatst via Moerdijk naar Dordrecht. Troepenbeschietingen op den Langeweg tusschen Klundert en Roode-Vaart-Moerdijk op Woensdag 1 November waren oorzaak van de sinds lang bekende Duitsche distanciëeringsbewegingen. Den daaropvolgenden dag had Klundert zijn eerste slachtoffers onder de burgerij te betreuren. Bij één familie sneuvelde door het sterker geworden artillerievuur een zoon, en voltreffers doodden aan den Schansweg een onderduiker en twee geëvacueerden uit Zeeland.

Steeds heviger werd de strijd in den Westhoek, toen op Vrijdag 3 November Fijnaart en Noordhoek waren gezuiverd van Duitsche troepen en verscheidene vaak kapitale boerderijen in brand waren geschoten. De Wagenstraat werd dien dag gebombardeerd met raketbommen. De Duitschers vertrokken naar de frontlinie bij den Noordhoek, waar hevige gevechten tot 's morgens vier uur werden geleverd. Nogmaals keerden de Duitschers in Klundert terug, terwijl de Engelsche troepen bij Standdaarbuiten werden teruggeslagen over de Mark. Vermeldenswaard bij de hier geleverde zware gevechten is, dat een Joodsch meisje over de rivier zwom met inlichtingen, bestemd voor de Engelsche troepen.

Des Zaterdags — 4 November — volgden hevige bombardementen van de Engelsche jagers, die de doorbraak trachtten te forceeren, want de geallieerde verliezen waren aanzienlijk. De Hilsche straat, Van der Elststraat, Kade of Hoogstraat, Wagenstraat en de President Steinstraat werden ernstig getroffen en zwaar beschadigd. Ook de beschietingen op voertuigen en ander rollend materiaal op den Langeweg in de richting Moerdijk eischten slachtoffers, al schoten de Duitschers nog zoo hard op de vliegtuigen met machinegeweren. De Duitsche Staf was toen nog inge-

kwartierd op den Schansweg, doch vertrok in den namiddag — om circa vijf uur — via Moerdijk naar Dordrecht. Helaas bleven de vernielingstroepen achter, die de rampen voor Klundert nog zouden vergrooten, terwijl des avonds om acht uur een contingent Duitsche valschermjagers en stoottroepen dit geboefte nog vermeerderden. Hun werk was, om 's avonds van ongeveer elf uur af met mortieren „De Druif” (kruispunt Zevenbergsche weg en weg Noordhoek) te beschieten, om na plundering van verscheidene huizen en achterlating van phosphor en handgranaten des Zondagsmorgens om vijf uur eveneens te vertrekken.

Dien Zondag, 5 November 1944, zou de droevigste bladzijde leveren in de geschiedenis van Klundert. Om negen uur in den morgen werden de torens van de Ned. Herv. kerk en van de R.K. kerk opgeblazen door het achtergebleven Duitsche Sprengkommando. De inwoners vluchtten voor een groot gedeelte de polders in wegens het moorddadig artillerievuur der Geallieerden. Tal van boerderijen stonden door de beschieting in brand of werden door de Duitschers in brand gestoken. Het leek wel of hier niets en niemand meer gespaard zou worden: de hel van den modernen oorlog was over deze zwaar geteisterde streek losgebarsten. Duitsche artillerie aan den Noordelijken oever van het Hollandsch Diep voltooide haar waanzinnig vernielingswek en van den Brabantschen kant drongen de Geallieerden met hun zwaar geschut, tanks en vliegtuigen langzaam op, niets meer riskeerende en daardoor alle verdachte bouwsels, die de vijandelijke achterhoede steun zouden kunnen bieden, wegmaaiende, gelijk ook bij Standaardbuiten was geschied. Want de verliezen aan deze zijde waren zwaar geweest: veel dooden en gewonden. Zoo kwam Klundert onder een adembenemend trommelvuur te liggen, waardoor de Voorstraat en de Molenstraat in brand geraakten. Dit had tengevolge, dat de Duitsche sluipschutters, die de brug in de Schanspoort onder contrôle hadden, werden bedolven onder het puin der huizen.

De bevolking, voorzoover nog niet elders dekking gezocht hebbende, vluchtte naar den Stoofdijk in de richting Fijnaart. Zij ontmoette de Engelsche troepen op dien weg en op den Boerendijk. De Schanspoort en de meubelfabriek van Speij leken één groote vuurzee. De gewonde burgers werden in allerijl getransporteerd naar Oudenbosch en Roosendaal. Om drie uur des namiddags van dien vreeselijken Zondag trokken de Engelsche troepen het ten deele uitgebrande en verwoeste Klundert binnen, waarvan het

fracie raadhuis gelukkig gespaard was gebleven. Bij deze Engelsche stoottroepen bevonden zich ook twee Nederlandsche jongens. Spoedig werden nu de eerste Duitsche krijgsgevangenen opgebracht en ingesloten in het raadhuis. De Engelschen hielpen blusschen en zorgden voor de eerste brooduitdeeling onder de zóó zwaar beproefde bevolking.

De oorlogsrampen voor dit deel van Brabant werden den volgenden dag, Maandag 6 November, nog verergerd, doordat de aftrekende Duitsche achterhoede kans had gezien twee bogen van de spoorbrug en een van de vaste brug over den Moerdijk op te blazen, die eerst na bijna twee jaar zouden kunnen worden hersteld. Vergelijkt men dan ook de tijdens de bevrijding in den Westhoek en speciaal te Klundert, Willemstad, Moerdijk, Standdaarbuiten en Zevenbergen veroorzaakte oorlogsrampen, vooral als gevolg van de opzettelijke vernielingen, terreur en gemeene oorlogspraktijken der Duitschers, met de gevolgen van Breda's bevrijding, dan kunnen de Bredanaars niet anders dan heel blij en dankbaar zijn, dat hun stad en bevolking in verhouding met wat in genoemde dorpen voor onheil werd aangericht, zoo weinig heeft geleden, dank zij vooral de snelle omsingelingspolitiek en de beleidvolle strategie der Geallieerden, inzonderheid van de Polen.

Het spreekt vanzelf, dat H.M. de Koningin en de Nederlandsche Regeering in Londen dadelijk van Haar groote belangstelling blijk gaven, zoowel ten aanzien van de bevrijding van het Zuidelijk deel van ons land, als wat betreft het „leed der victorie" in Zeeuwsch-Vlaanderen, den Westhoek van Brabant en het Oostelijk deel dezer provincie, alsmede van Noord- en Midden-Limburg, waar de bevrijding overal offers had gekost, de materiele schade enorm en het leven der getroffenen in den winter door honger en koude vaak alledroevigst was. Alleen Prins Bernhard en enkele ministers konden vooralsnog het bevrijde gebied bezoeken, onder wie Professor Gerbrandy en Dr. Bolkestein. Eerstgenoemde verklaarde bij zijn bezoek aan Brabant, dat hij bij de vorming van een nieuw kabinet na de totale bevrijding van ons land niet meer als kabinetsformateur wenschte op te treden, daar hij van oordeel was, dat deze taak ter hand moest genomen worden door iemand, die zelf de bezettingsjaren in Nederland had doorgebracht en die bij voorkeur een rol gespeeld moest hebben in de illegaliteit.

En toen minister Bolkestein den 12den Februari van het volgende jaar weer voor het eerst in Breda kwam, om een vergadering van de hier bereids opgerichte sectie Onderwijs, Opvoeding en Voor-

lichting van het Comité voor Maatschappelijken Wederopbouw bij te wonen, liet Zijne Excellentie zich door wln. Mgr. Frencken, voorzitter van deze sectie, voorlichten over de tot op dat tijdstip verrichte werkzaamheden. Daarna gaf de minister gelegenheid de verschillende problemen betreffende onderwijs, jeugdbeweging en cultuur kenbaar te maken en stelde zich voorts uitvoerig op de hoogte van de vernieuwingsgedachten, die ook te Breda en verder in het bevrijde gebied op het aangeduide terrein waren gegroeid.

Maar als een groot verlangen bleef a.h.w. in de lucht hangen de algemeene verwachting, dat ook H.M. de Koningin het bevrijde gebied zou bezoeken. Nadat in Januari 1945 het groote gevaar van een herovering van de Antwerpsche haven, hartader van het geallieerde verkeer, en daarmee van Brabant¹⁾, door de Amerikanen en de andere bondgenooten was bezworen na het mislukte Ardennen-offensief van Von Roenstedt en de Amerikanen op 7 Maart d.v. bij Remagen over den Rijn waren getrokken, waardoor de Rijnoever van Nijmegen tot Koblenz geheel in geallieerde handen was gekomen, verraste Koningin Wilhelmina Haar bevrijde onderdanen met Haar eerste en nog onverwacht bezoek aan de provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg gedurende 12—23 Maart 1945.

Voor het eerst sedert 1940 betrad Hare Majesteit toen weder den Nederlandschen bodem en onbeschrijfelijk was overal het enthousiasme der bevolking.

Het was een historische gebeurtenis van de eerste orde, toen Zij den 12den Maart 1945, om 12 uur 29 minuten bij het Zeeuwsch-Vlaamsche grensplaatsje Eede op bevrijd Nederlandsch gebied luide werd toegejuicht en op Zondag 18 Maart Haar eersten kerkdienst onder bevrijde onderdanen bijwoonde in de Groote Kerk te Breda, waar Ds. A. P. Mijnarends in den dienst des Woords voorging en preekte naar aanleiding van 2 Cor. 12 vs. 9a: Mijn genade is u genoeg.

Ten stadhuize werd H.M. kort daarna, op 17 Maart, ontvangen door den loco-burgemeester Mr. E. L. H. M. van Mierlo, die met lt.-kolonel

¹⁾ Bij hun Ardennen-offensief, Kerstmis 1944, hadden de Duitschers ook plannen gemaakt voor een aanval van uit Holland naar het Zuiden, waarbij de herovering van Breda een der voornaamste offensieven gold. Terzelfder tijd zou een kleine vloot van motortorpedobooten en kleine duikbooten de Schelde binnendringen, om de geallieerde scheepvaart te bestoken. Deze actie kwam echter niet tot ontwikkeling, mede doordat een afdeeling Nederlandsche mariniers onder bevel van sergeant Vink twee kleine duikbooten tot zinken heeft gebracht.

Baron D. C. C. van Boetzelaer, militair commissaris, onze Landsvrouwe te Breda verwelkomde, en Haar tal van personen voorstelde. Om half zes kwam ook de grijze bisschop van Breda, Mgr. P. Hopmans, gekleed in het bisschoppelijk purper, zijn opwachting maken. Met tal van personen uit de burgerij, waaronder verschillende getroffen en illegale werkers, leden van het V.H.K. en anderen, onderhield Hare Majesteit zich geruimen tijd en de meer dan twee uur geduldig wachtende, duizendkoppige menigte bracht de Vorstin op de Groote Markt een spontane ovatie. De tegenwoordige minister-president Dr. L. J. M. Beel, toen ook deel uitmakende van het z.g. Londensche kabinet, vergezelde H.M. op dezen tocht en was bij de gesprekken op het Bredasche marktplein tegenwoordig. Nadat de Koningin ook nog Limburg had bezocht, aanvaardde Zij per vliegtuig den terugtocht naar Londen, waar Zij Vrijdagmiddag 23 Maart 1945 behouden aankwam, na ruim tien dagen in het Zuiden des lands te hebben vertoefd en zich persoonlijk van de nooden der bevolking op de hoogte te hebben gesteld.

Aangezien in die voor het Westen des lands zoo buitengewoon zware maanden de vijand nog de schrikkelijkste terreur in bezet Nederland uitoefende, moest dat eerste verblijf van de Koningin in bevrijd gebied zooveel mogelijk geheim worden gehouden, doch nog vóór de capitulatie, toen de Koningin en Prinses Juliana Haar verblijf permanent naar ons land overbrachten, behoeften deze voorzorgen niet meer genomen te worden. Dat Zij reeds op 3 Mei zich onmiddellijk woonstee koos in de schoone boschrijke omgeving van Breda, op het landgoed „Anneville” bij Geersbroek onder Ulvenhout, en daar in gezelschap van Haar dochter H.K.H. Prinses Juliana tot 20 Juni verbleef, gaf aan de Baroniestad nogmaals het historisch karakter van tijdelijke residentie der Oranje's, gelijk zij dat in vroeger eeuwen zoo dikwijls was geweest.¹⁾ Z.K.H. Prins Bernhard vestigde als Bevelhebber der Nederlandsche Binnenland-sche Strijdkrachten korten tijd zijn bureau in de Kraanstraat te Breda en kon daardoor ook af en toe van de rust op „Anneville” in den kring der Koninklijke familie genieten. Op denzelfden dag,

¹⁾ De datum van aankomst was oorspronkelijk vastgesteld op 28 April, doch in verband met de ongunstige weersgesteldheid moest het vertrek uit Engeland van Koningin en Prinses tot 3 Mei worden uitgesteld. Hare Majesteit woonde reeds den volgende dag, op 4 Mei, in gezelschap van H.K.H. Prinses Juliana den kinderzang bij op de Groote Markt en bezocht toen nogmaals het Stadhuis. Dit bezoek was echter niet officieel. Een verslag van deze bezoeken vindt men in de plaatselijke pers van resp. 24 Maart en 5 Mei 1945.

dat de verrader van Oostenrijk en de tyran van Nederland, Seyss Inquart, per motorboot naar Duitschland vluchtte — 3 Mei 1945 —, keerden de Koningin en Prinses der Nederlanden als doorluchtige Oranjeballingen van overzee naar het land Harer vaderen terug, om krachtens Haar erf- en grondwettelijke rechten weder bezit te nemen van Haar prerogatieven in het Rijk der Nederlanden.

Per Dakota-vliegtuig, omstuwd door 12 Nederlandsche Spitfires, arriveerden Zij te Gilze-Rijen en vandaar ging het per auto door de Baroniestad en Ginneken, waar de Koningin en Prinses overal luide werden toegejuicht. H.M. de Koningin was voornemens zich voorloopig op het landgoed „Anneville” te vestigen, doch zoo vaak Haar plichten dit noodig maakten, zou Zij zich weer naar Londen begeven. In verband met de tijdsomstandigheden wenschte H.M. in haar residentie bij Breda dezelfde eenvoudige levenswijze voort te zetten, welke ook haar verblijf te Londen tijdens de bezetting had gekenmerkt. Op „Anneville” vernam de Koningin Vrijdagavond 4 Mei ook het groote nieuws van Duitschlands capitulatie. Op het vernemen van deze blijde boodschap, welke Haar werd gebracht, toen Zij in gesprek was met den Chef Staf Militair Gezag, generaal-majoor Mr. H. J. Kruls, toonde onze Vorstin zich zeer ontroerd. Niet lang nadat Hare Majesteit deze voor Haar Huis en Haar volk zoo verheugende tijding had ontvangen, drong een groote stoet Bredanaars tot het buitenverblijf door om Koningin en Prinses een treffende hulde te brengen. Op het terras, dat werd verlicht door koplampen van auto's heeft Hare Majesteit, in gezelschap van Haar dochter en enkele adjudanten, deze spontane hulde in ontvangst genomen, waarvoor Zij in een korte toespraak zeide zeer verheugd te zijn.

Menigeen herinnert zich voorts nog het bezoek van Koningin en Prinses op Vrijdag 4 Mei aan de aloude Baroniestad Breda, toen Zij ongedwongen onder het juichende publiek verkeerden, evenals de radiorede van H.M. op Zaterdagavond 5 Mei over den zender Herrijzend Nederland gericht tot het Nederlandsche volk. Hierin bracht de Koningin hulde aan haar onderdanen hier en overzee, die vijf lange en bange jaren getoond hadden om ook onder zeer moeilijke omstandigheeden het Huis van Oranje trouw te blijven, speciaal aan de verzetslieden, die goed en bloed hadden gewaagd en bovenal aan hen, die in dezen strijd waren gevallen. Des Zondags ging de Koningin, thans met de Prinses, weer ter kerke naar Breda, ditmaal onder het gehoor van Ds. Westerveld, terwijl op 27 Mei ook een bezoek werd gebracht aan de Kathedraal, waar

in een specialen bevrijdingsdienst de bisschop van Breda, Z.H. Exc. Mgr. P. Hopmans, het woord voerde en de Vorstinnen uitgeleide deed. De massale huldiging der Hooge gasten op „Anneville” door de Bredasche bevolking werd op Woensdag 9 Mei nog eens herhaald, toen de stoet werd gevormd door enkele tienduizenden per auto, fiets, boerenkarren, allerlei vaak antieke vehikels en de meesten per pedes apostolorum, waaronder vele vereenigingen. Ditmaal waren het enkele tienduizenden uit de Baronie, die van hun onwankelbare trouw aan het Huis van Oranje getuigenis aflegden. H.M. de Koningin en Prinses Juliana vertoonden zich wederom op het terras van het buitenverblijf en namen gedurende het geheele defilé de spontane huldeblijken van de duizendkoppige menigte in ontvangst.

Tijdens Haar verblijf op „Annevilla” wandelde de Koningin meermalen in de landelijke omgeving van het buitenverblijf, om met de inwoners van het dorp Ulvenhout en het gehucht Geersbroek een praatje aan te knopen, hen in hun woningen op te zoeken, of wel in de stad Breda in gezelschap van de Prinses een leidstercursus van de Nationale Gezinszorg aan de Markkade bij te wonen en elders op andere wijze van Haar groote belangstelling bij den wederopbouw en het volksherstel blijk te geven. Zoo bezocht ook de Prinses het Noodziekenhuis aan den Boeimeersingel en de Rosaschool, waar de Repatrieringsdienst was gevestigd, om kennis te nemen van het werk dezer organisatie, zich persoonlijk te interesseeren voor de lichamelijk lijdende en door deportatie getroffen, thans weder teruggekeerd uit Duitschland en elders en hun persoonlijk een bemoedigend woord toe te spreken. In het Noodziekenhuis, waarvoor de Prinses als Eere-Voorzitster van het Roode Kruis bijzondere belangstelling toonde, sprak Zij bij een rondgang door het geheele gebouw met talrijke patiënten afzonderlijk, hetgeen velen ontroerde.

Nadat de Nederlandsche regeering met volle medewerking der Geallieerden van Londen naar Den Haag was overgebracht en op 23 Mei het kabinet voor de eerste maal weer in bevrijd Nederland vergaderde in het Departement van Binnenlandsche Zaken, was ook voor de Koningin het tijdstip gekomen om haar residentie van Breda's omstreken naar Het Loo te verleggen. Spoedig daarop vertrok de Prinses naar Canada, om de Prinsesjes terug te halen. Ter gelegenheid van het vertrek van H.M. de Koningin naar Het Loo noodigde H.M. de bewoners van de buurtschap Geersbroek nabij Haar tijdelijke residentie „Anneville” Woensdagavond 20

Juni uit op een intiem avondpartijtje. Om half acht des avonds trok een opgetogen menigte naar het landgoed, waar H.M. verblijf hield. De genoodigden werden op eenvoudige, doch treffend hartelijke wijze verwelkomd door H.M. de Koningin en Prinses Juliana. Het terrein was feestelijk versierd en op het grasveld voor „Anneville” stonden tafeltjes en stoelen. De stemming was er zoo, want de vorstelijke Personen waren zóó hartelijk en ongedwongen, dat de meest eenvoudige Geersbroeker zich dadelijk in dit Hooge gezelschap thuisgevoelde. Des te meer kon dit het het geval zijn, toen men ook muzikanten opmerkte in ouderwetsche boerendracht.

Toen de muziek inzette en tot dansen noodde, gaf H.K.H. de Prinses onmiddellijk Zelf het voorbeeld, zoodat in een wip het terrein was bezet met vroolijke en enthousiaste dansers. Van tijd tot tijd werden de gasten onthaald op tulband, limonade, bier enz. Jammer genoeg kwam er plotseling een flinke donderbui, waardoor de feestvierenden wel genoodzaakt waren voor een tijd beschutting te zoeken.

Maar de stemming leed er niet onder en de bevolking bleef even spontaan uiting geven aan haar enthousiasme. De beide Vorstinnen bewogen zich gemoedelijk onder de gasten en H.K.H. de Prinses diende eigenhandig gebakjes rond.

Ook aan dit „sprookje”, zooals de heer Thijssen het terecht noemde, die zich welwillend als woordvoerder der gasten beschikbaar stelde, kwam een einde, toen de tijd van vertrek was gekomen. Op de hem eigen vlotte manier zei de spreker: „Het sprookje van Geersbroek is ten einde. Maar tot in lengte van dagen zal dit aan onze kinderen en kleinkinderen worden verteld”. Uit naam van alle buurtbewoners bedankte hij H.M. de Koningin zeer hartelijk voor de groote eer, door Haar en de Prinses aan Geersbroek bewezen.

Hare Majesteit nam toen het woord en dankte den heer Thijssen voor zijn innemende toespraak en alle buurtbewoners voor de groote blijken van belangstelling tijdens Haar verblijf op „Anneville” ondervonden en zei, dat Geersbroek steeds in Haar gedachten zal blijven.

Tot slot dansten allen met H.K.H. Prinses Juliana rond Hare Majesteit en zongen den traditioneelen en in dit geval zeker even oprechten als eerbiedigen wensch: „Lang zal Zij leven!” De eenvoudige en intieme avondpartij in de Ulvenhoutsche heerlijke bosschen werd op waardige wijze besloten met het „Wilhelmus”.

Daarna trok H.M. zich terug, doch op Haar verzoek bleven de gasten zich nog wat vermaken, hetgeen natuurlijk bij ieder in goede aarde viel. H.K.H. de Prinses bleef onder de genoodigden. Er werden nu nog worstenbroodjes met bier gepresenteerd. Om elf uur werden allen door H.K.H. uitgeleide gedaan en ieder der eenvoudige buurtbewoners ging vol lof over dezen even zeldzamen als onvergetelijken avond huistoe. De hechte band met Oranje was ook hier weer eens verstevigd en met dankbare herinnering aan het tijdelijke verblijf van de Koninklijke Barones van Breda raakt ook thans nog elke Geersbroeker, die dit afscheid heeft meegemaakt, daarover niet uitgepraat.

HOOFDSTUK VII.

Gevallen in den strijd tegen den vijand tijdens de bezetting en bevrijding. De bevrijding van Breda betaald met het offer van hun leven.

Wanneer men dit boek mede wil beschouwen als een stille opdracht en weemoedige hulde aan hen, die voor de bevrijding van stad en lande van Breda, — gelijk de oude term luidde —, zijn gevallen, dan zal men het niet ongewoon vinden, als hier nog eens in herinnering wordt gebracht het nog te weinig bekende gedicht van A. den Doolaard: De Partisanen, waarvan enkele toepasselijke coupletten volgen:

Dit is de roem der partisanen:
Te strijden, de uitkomst ongeteld,
Niet deinzend voor het dichtst geweld
Noch zijn millioenen onderdanen,
Alleen te staan desnoods, met God,
Alleen, gesteund door 't straf geweten:
In 't kleed, tot op den draad versleten,
Koning te zijn in 't vuilste kot.

Dit is het loon der partisanen:
Tien regels in 't geschiedenenisboek,¹⁾
Een kuil, in een vergeten hoek
En hier en daar herdenkingstranen.

Die 't leven in de waagschaal stelt
Omdat 't meedoogenloos geweten
Geen rust hem liet, die heeft gekweten
Zich van de taak, door God gesteld.

Al wie met aardsche maten meten
Die zien de dingen vlak en klein
Daden willen gewogen zijn,
En God weegt enkel naar 't geweten.¹⁾

In voorgaande bladzijden hebben we reeds verschillende van zulke Bredasche partisanen genoemd, van hun daden gewaagd, hun moed en durf geprezen, niet in de eerste plaats om den eenen persoon boven den anderen te prijzen, doch om de intentie, waarmee hun

¹⁾ Spatiëring van mij. H.

aller werk tot bevordering van vrijheid en vrede werd verricht. Volgens een ter gemeentesecretarie berustende lijst zijn de in deze gemeente gedurende de bezetting door of vanwege den vijand doodgeschoten en de volgende personen — Eere hun nagedachtenis, onvergetelijk blijven hun namen in het geschiedboek van stad en lande van Breda tijdens de Duitsche tyrannie en terreur bewaard! —

1. Op 9 April 1944 bij zijn woning in de Ulvenhoutsche laan 84: **Hendrikus Antonissen** bij een razzia voor den arbeidsinzet;
2. op 14 Juli 1944 in zijn woning aan de Wilhelminastraat 2: **Fritz Hubert Ernst Bicknese**, vermoedelijk als représailles voor den moordaanslag op den plaatselijken commandant van de Landwacht Jos. Driessen;
3. op 6 September 1944 op de open plaats achter het gebouw van de Ortskommandantur Willemstraat 28: **Franciscus Laurentius de Bruin**, wegens bezit van vuurwapens;
4. op 7 September 1944 op de open plaats achter het gebouw van de Ortskommandantur Willemstraat 28: **Willem J. Scheffelaar**, officier van gezondheid 1e kl., wegens het in bezit hebben van verboden wapens;
5. op 7 September 1944 op de open plaats achter het gebouw van de Ortskommandantur Willemstraat 28: **Frederikus Bertus Bastiaansen**, wegens het betreden van verboden terrein in den Vuchtpolder;
6. op 28 September 1944 in de Willemstraat: **Gijsbertus Kragting**, reiziger, wegens weigering om hulp te bieden bij het ruimen van puin in die straat;
7. op 5 October 1944 op het schietterrein in het Mastbosch: **Johannes Jacobus Bakker, Hendrikus Heiko Hofman, Adrianus Johannes van den Heuvel, Franciscus Frederik de Visser** en **Johannes de Vries**, allen wegens deelneming aan het ondergrondsche verzet. De onder 7 genoemde personen behoorden tot een O.D.-groep, waarvan reeds op 4 October 1944 bij een gevecht te **Rijsbergen J. J. van den Boogaard, H. G. P. M. van den Boogaard, H. P. J. Brautigam, J. M. Nelissen, J. M. Oberg, H. G. P. M. van der Sande, H. A. J. Touw** en **H. J. P. Windhausen** door de Duitschers werden neergeschoten. Zij, die onder 7 zijn genoemd, vielen bij dat gevecht levend in Duitsche handen en werden naar Breda overgebracht, waar zij den volgenden dag zijn gefusilleerd. We hebben hun portretten, voorzover we daarover de beschikking kregen, in dit boek opgenomen, min of meer groepsgewijs ingedeeld.

Maar behalve de hierboven genoemde 19 personen zijn er in de stad en het rayon van aan Breda grenzende gemeenten nog wel meer personen als partisanen omgekomen in den verbeten strijd met den landsvijand, of wel dezen zijn min of meer passief het slachtoffer geworden bij het verzet en bij den slag om Breda. Van hen noemen we in de eerste plaats het volgende tweetal uit de ondergrondsche groep van de D. 68. **René W. G. Tijssen**, geb. 5 Dec. 1919 te Breda, nam deel aan het ondergrondsche werk tijdens de bezetting en was bij de bevrijding aangesloten bij de D. 68. Met anderen van zijn groep had hij op 28 October 1944 een stelling betrokken in de Christelijke of Dr. de Visserschool te Ginneken. Toen de Polen ter plaatse kwamen en de bevrijding van deze, ook al te weinig bewapende groep tot aller geluk een feit was geworden — 29 October —, werden posten in de buurt uitgezet, omdat er nog Duitschers in den naasten omtrek waren. René Tijssen nam met een Poolschen soldaat zijn plaats in aan de Regentesselaan tegenover genoemde school, doch beiden werden kort daarop door een Duitse granaat getroffen, de Pool doodelijk en Tijssen zwaar gewond, doordat een scherp zijn long had doorboord, hetgeen veel bloedverlies ten gevolge had.

Vervoerd naar het Laurentiusziekenhuis, overleed hij, eenigst kind zijner ouders, in vollen vrede den daarop volgenden nacht van Zondag op Maandag 30 October 1944. In het kantoor (trappenhal) van de Inspectie der Directe Belastingen, waarbij de gesneuvelde voordien werkzaam was, werd te zijner gedachtenis een gedenkplaat onthuld.

Petrus Antonius Marie Avontuur, geb. 30 Jan. 1920 te Princenhage, reeds sedert 1940 aangesloten bij een illegale verzetsgroep van den O.D., naderhand bij D. 68, hielp bij de bevrijding van Breda als sectie-commandant N.B.S. versperringen, springstoffen enz. opruimen, om mee te werken aan een snelle verovering onzer stad door de Geallieerden. Na de bevrijding trok hij op met het geallieerde leger als sectie-commandant van de 10de Compagnie Stoottroepen Regiment Brabant door West-Brabant en Zeeland, om nog niet bevrijde gebieden van Duitschers te zuiveren. Zoo vocht hij ook mee in den bloedigen strijd om St. Philipsland tegen een overmacht van S.S.-ers en hield nog dapper stand, toen de Engelschen reeds terug weken en de Duitschers zelfs de Engelsche tanks bezetten. Zijn moed werd beloond, doch zelf sneuvelde hij helaas in den nacht van 22 op 23 Januari 1945 aan den Noordweg in den Anna-Jacobapolder op genoemd Zeeuwsch eiland. De

Engelsche commandant aldaar roemde zijn grooten moed en dapperheid. De gemeente Breda eerde zijn nagedachtenis blijvend in een straatnaam.

Zoo is er verder een lijst, samengesteld door de illegale groepen van de L.O.-K.P., waarvan hier ook een opgave volgt. Deze betreft de volgende personen, die ook gewelddadig om het leven kwamen. Deze slachtoffers van de Duitsche terreur uit de ondergrondsche organisaties van L.O. en K.P. te Breda tijdens de bezetting, waarvan hier eveneens de portretten zijn opgenomen, waren niet allen Bredanaars.

Willebrordus Cornelis van den Corput, geboren en gewoond hebbende te Ginneken (Breda), Ploegstraat 2, ongehuwd, schilder, R.K., werkzaam als koerier voor de L.O. te Chaam, gearresteerd en gefusilleerd te Alphen 7 October 1944, eerst begraven te Alphen, daarna bijgezet op het R.K. kerkhof te Ginneken.

Frederik Wiebe Heslinga, (schuilnaam als illegaal werker **Nico Smit**), geboren te Arum (Friesland) en gewoond hebbende te Breda, bedrijfsassistent in den landbouw, Gereformeerd, ongehuwd, wel verloofd, werkzaam als koerier voor de L.O. in het rayon Breda, gearresteerd 18 Augustus 1944 in den trein, gevangen gezet te Arnhem, Vught en Oraniënburg (Duitschland), vermoedelijk overleden door ziekte en uitputting in het concentratiekamp in of bij Oraniënburg en aldaar ook begraven.

Johannes Albertus Rosendahl, geboren te Berch (Gelderland), gewoond hebbende te Princenhage, ongehuwd, wel verloofd, R.K., straatmaker, plaatselijk medewerker voor de L.O. in het rayon Breda, omgekomen te Rijsbergen op Zondag 29 October 1944, toen hij de Amerikaansche soldaten hielp bij het opruimen van wegversperringen door de laatste granaat, die in Rijsbergen viel, begraven op de R.K. begraafplaats te Princenhage.

Pieter Bogaard, (schuilnaam als illegaal werker **Piet Haag**), geboren te Alphen a. d. Rijn en gewoond hebbende te 's-Gravenhage, later te Breda, gehuwd, drie kinderen, R.K., expediteur, werkzaam voor de L.O. te Breda, gearresteerd 29 Sept. 1944, gevangen gezet te Scheveningen van 29 Sept.—7 Oct. 1944, doodgeschoten aldaar 7 Oct. 1944, begraven te Rijswijk.

Dirk Willem van Ouwerkerk, (schuilnaam als illegaal werker **Dick en Hans**), geboren te Rotterdam en gewoond hebbende te Breda (Ginneken), ongehuwd, wel verloofd, Ned. Hervormd, bedrijfsleider N.V. „Het Klaverblad” te Leur (N.-Br.), werkzaam voor de L.O. Breda, gearresteerd te Princenhage 19 Juli 1944, gevangen gezet te Haa-

ren, H. v. Bew. te 's-Hertogenbosch, Vught, gefusilleerd aldaar 11 Augustus 1944 en door de Duitschers gecremeerd.

Cornelis Johannes Klaas Hageman, geboren te Teteringen en gewoond hebbende te Dordrecht, van beroep onderbaas bij de Gloeilampenfabriek Philips N.V. te Dordrecht, gehuwd, één kind, Ned. Hervormd, werkzaam voor de L.O., eerst te Dordrecht en daarna te Breda, op 29 Sept. 1944 door de Duitschers doodgeschoten bij zijn werkzaamheden voor de L.O. te Raamsdonkveer, begraven te Raamsdonk.

Adrianus Theodorus Joannes van Gestel, (schuilnaam als illegaal werker **Eduard**), geboren te Woensel (gem. Eindhoven), gewoond hebbende te Baarle-Nassau, gehuwd, één kind, R.K., wachtmeester Kon. Marechaussée, werkzaam voor de L.O., district Breda, speciaal te Baarle-Nassau en in de grensstrook, verder in Oost- en West-Brabant en België bij het over de grens brengen van geallieerde piloten, hulp aan onderduikers en ander illegaal werk in samenwerking met zijn collega, wln. de wachtmeester Kon. Mar. **Gradus Antonius Gerritsen** (alias „Geert”) en **Maria Josepha Verhoeven** (alias „Mieke Pauwe”), echtgen. van Hugo Cornelissen te Baarle-Hertog (België), alle drie gearresteerd 9 September 1944, gevangen gezet in het Huis van Bewaring te Breda, gefusilleerd op de Galdersche heide bij Breda op 10 September 1944 en begraven op het R.K. Kerkhof te Baarle-Nassau.

Gaarne was hier ook nog plaatsing verleend aan een lijst van Israëlietische slachtoffers der Duitse terreur in Breda, doch deze was bij het ter perse gaan van dit boek nog niet beschikbaar.

Bij verschillende gelegenheden na de bevrijding werden in doodenherdenkingen, meest met een kerkelijk karakter, deze slachtoffers van het verzet herdacht, voor hun zielerust gebeden en den nagelaten betrekkingen woorden van troost toegesproken. Ook van overheidswege werd niet nagelaten aan de gevallen van Breda een eerbiedige hulde te brengen. Dit geschiedde voor het eerst op Zaterdagmiddag 25 November 1944, toen de familieleden van degenen, die gesneuveld zijn bij de bevrijding van Breda, werden toegesproken in de raadzaal van het stadhuis. Burgemeester van Slobbe bracht bij die gelegenheid den familieleden officieel de deelneming over van het gemeentebestuur en zeide, dat zij steeds op allen mogelijken steun en medewerking van het stadsbestuur konden rekenen. De tweede spreker, de heer

W. L. Vergeer, voorzitter van het comité tot eerbetoon aan de gevallen burgers, verklaarde o.a., dat men niet eerder tot een grootse betuiging van rouw en deelneming in de droevige verliezen had kunnen overgaan, omdat allerlei dringende zaken in de eerste bevrijdingsweken directe afdoening eischten. Ook hij gewaagde met piëteit van de groote verdiensten van de gevallenen, wier offer, dat van hun leven, de hooge tol voor 's volks vrijheid is geworden. Vele kransen getuigden van het medeleven der burgerij.

Een week later, Zaterdagmorgen 2 December, werd in de Kathedraal een plechtige Requiemmis opgedragen voor de zielerust van de gevallenen onder de Binnenlandsche Strijdkrachten bij de bevrijding van Breda. Dit misoffer, opgedragen door den toenmaligen plebaan Mgr. H. G. M. Schrauwen, met assistentie van kapelaan Hofmans en kapelaan de Beer, werd bijgewoond o.a. door den bisschop van Breda, Mgr. Hopmans, verder door den commandant van de troepen, die Breda bevrijdden, den militairen commissaris, verschillende geallieerde autoriteiten, commandanten van de N.B.S. en vertegenwoordigers van de gemeente Breda en randgemeenten. Naast de katafalk, die gedekt was met de nationale driekleur, hadden de naaste familieleden van de gevallenen plaats genomen. In een aangrijpende prediking wees de moderator, kapelaan J. Plasschaert op de hooge beteekenis van het offer van hen, die vielen.

Het koor der kathedrale kerk, onder leiding van den heer Freijters, zong op imponeerende wijze de prachtige Requiemmis van Perosi. En het door allen gezongen Wilhelmus, onze nationale hymne, besloot deze indrukwekkende plechtigheid.

Ook in de Groote Kerk werd een herdenkingsdienst gehouden, gewijd aan de nagedachtenis der gesneuvelden, waarin voorging Ds. D. Westerveld. Geallieerde en burgerlijke autoriteiten waren aanwezig, benevens eenige leidende figuren uit de verzetsbeweging. De kansel was geflankeerd door de Nederlandsche driekleur en de kerk was versierd met Oranje. Een gemengd koor zong onder andere het „Gebet“ van C. W. Glück en het Engelsche lied, in vertaling als „Blijf bij mij Heer“ ook hier te lande in Protestant-sche kringen zeer bekend.

De prediker handelde over het tekstwoord uit Openbaringen 11 vs. 10, waarin de apostel spreekt over de trouw in het leven van den mensch, de trouw aan onze beginselen, aan ons geloof, aan ons land, aan de idealen, waarvoor onze jongens zijn gevallen.

Toen allen het Wilhelmus hadden gezongen, viel er een plechtige stilte in de kerk. De gemeente bleef eenige oogenblikken staan uit eerbied voor hen, die in en rondom Breda hun leven gaven voor de vrijheid. Aan het einde van den dienst speelde het orgel nog het Engelsche en Poolsche volkslied.

Nog een herdenkingsbijeenkomst in dit kader op 8 December 1944 moet hier even gememoreerd worden, n.l. die van het O. L. Vr. Lyceum, dat anders op 8 December zijn traditioneel schoolfeest viert, doch op dien datum in het jaar der bevrijding de dooden herdacht, die in zijn gelederen waren gevallen. Men herinnere zich in dit verband alleen reeds den op zoo noodlottige wijze aan de Vloeiweide omgekomen teekenleeraar en kunstschilder Paul Windhausen. Nadat 's morgens door den moderator J. Plasschaert een plechtige Requiemmis met assistentie was opgedragen, die door velen werd bijgewoond, werd in den namiddag de eigenlijke herdenkingsbijeenkomst gehouden, waarbij bestuur, leeraren, leerlingen, talrijke oud-leerlingen en verder de familieleden van de gevallenen aanwezig waren. Na het openingswoord van dr. L. G. J. Verberne, tijdens de bezetting wmd. rector der school, riep de voorzitter van het bestuur, Mr. J. Maijer, den rector dr. J. Gerretzen, die door de Duitschers uit zijn functie was „ontslagen”, een hartelijk welkom toe. Dr. Gerretzen herdacht op ontroerende wijze de dooden, die het Lyceum onder zijn leeraren, leerlingen en oud-leerlingen te betreuren heeft. Ook door drs. A. v. d. Poel, een der leeraren en plaatselijk leider der verzetsbeweging, in den O.D. georganiseerd, en door een der oud-leerlingen, werden ter nagedachtenis van de diep betreurde dooden treffende woorden gesproken. Eenige declamaties en een tweetal liederen, gezongen door het knapenkoor van de Sacramentskerk, omlijstten deze stijlvolle herdenkingsbijeenkomst.

Ook de gevallen Polen, die zulk een belangrijk aandeel hadden bij de bevrijding van Breda, werden al spoedig op een bijzondere wijze herdacht op initiatief van eenige burgers hier ter stede, die den volgenden oproep in de plaatselijke pers deden opnemen onder het opschrift:

Dankbetuiging aan de Polen.

Eenige inwoners van onze stad Breda hebben het plan opgevat een adres van dankbetuiging te zenden aan de Poolsche helden, die onze stad hebben bevrijd. Het zal in een album met zooveel

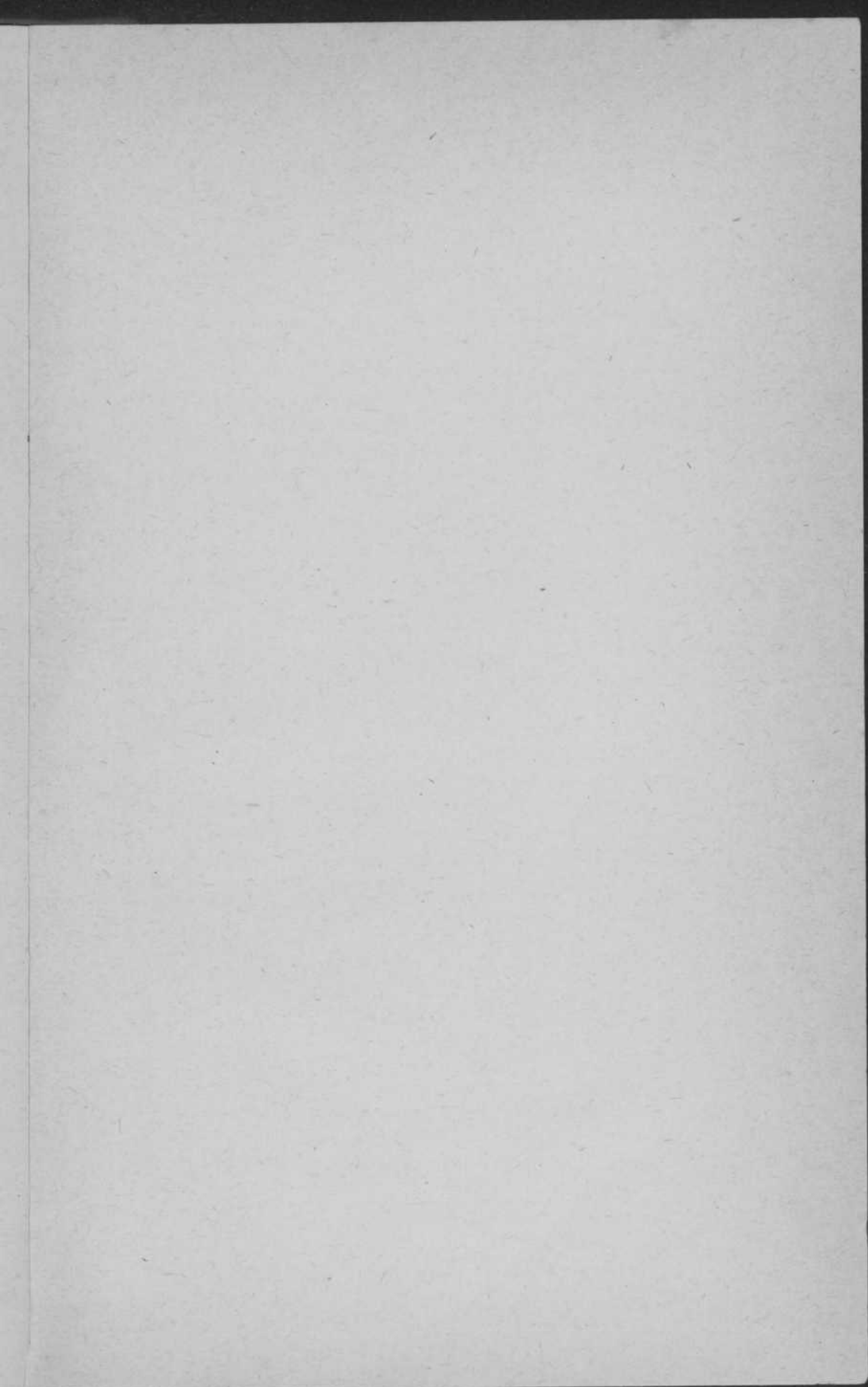
mogelijk handteekeningen aan den Commandant der 1ste Poolse Pantserdivisie worden aangeboden. De Poolse en Franse tekst luidt — vertaald — als volgt: De bevolking van Breda, een in de geschiedenis van Nederland bekende stad met een roemrijk verleden, wenscht haar groote dankbaarheid te betuigen aan de helden der 1ste Poolse Pantserdivisie voor de bevrijding van het Duitsche juk, waaronder haar stad gedurende 4½ jaar heeft geleden. Dank zij den krachtig doorgezette aanval der Polen is onze stad — met volledig behoud van haar trotsche historische gebouwen — op 29 October 1944, vrijwel onbeschadigd uit den strijd te voorschijn gekomen. **Zij herdenkt met grooten eerbied hen, die bij de verovering van onze stad en de verdere operaties in de richting van Moerdijk, ver van hun vaderland verwijderd, hun leven hebben gegeven voor de bevrijding.** Zij uit de gerechte wenschen, dat het God moge behagen, Polen weder de vrijheid en den ouden roem van weleer te hergeven, waarvoor haar zonen een heldhaftigen, eeuwenlangen strijd hebben gestreden, een strijd, die altijd de onverdeelde bewondering der geheele wereld heeft gewekt. Dit grootsche betoon van erkentelijkheid en eerbied van de Bredasche burgerij aan de Poolse bevrijders werd, voorzien van ruim 18000 handteekeningen, den 15 Februari 1945 in Hotel de Kroon aan den Poolschen Commandant Generaal Maczek aangeboden.

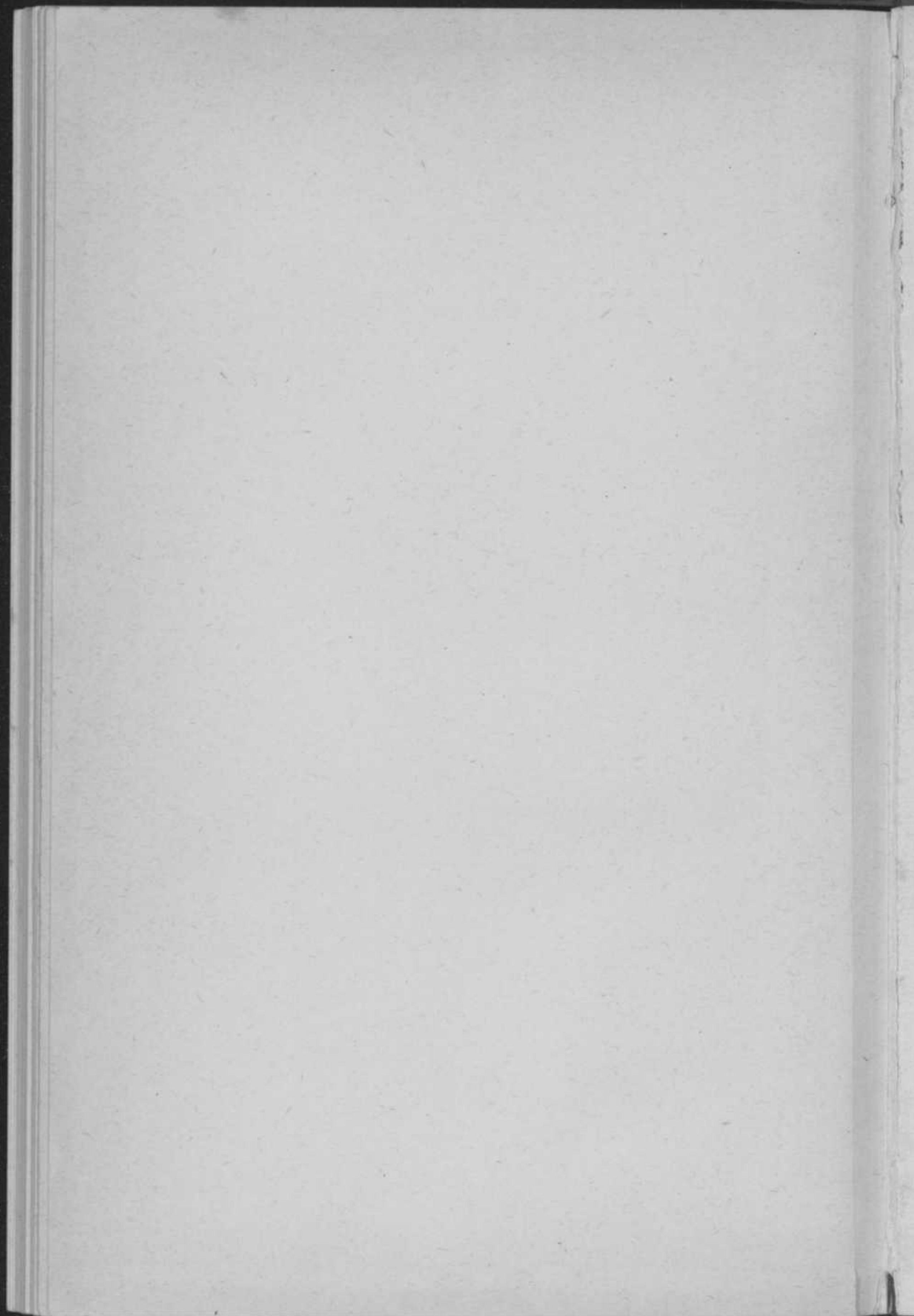
Naderhand, in 1945, en ook daarna, is nog meermalen de gelegenheid aangegrepen om de dooden op een passende wijze te herdenken, die onder de Geallieerden en uit de burgerij van Breda ten offer zijn gevallen aan de brute moordlust van den vijand of aan het oorlogsgeweld vóór en tijdens de bevrijding. Dat wij allen hen nimmer mogen vergeten! Hun namen beslaan een onuitwischbare plaats in het gulden boek van Breda's historie.

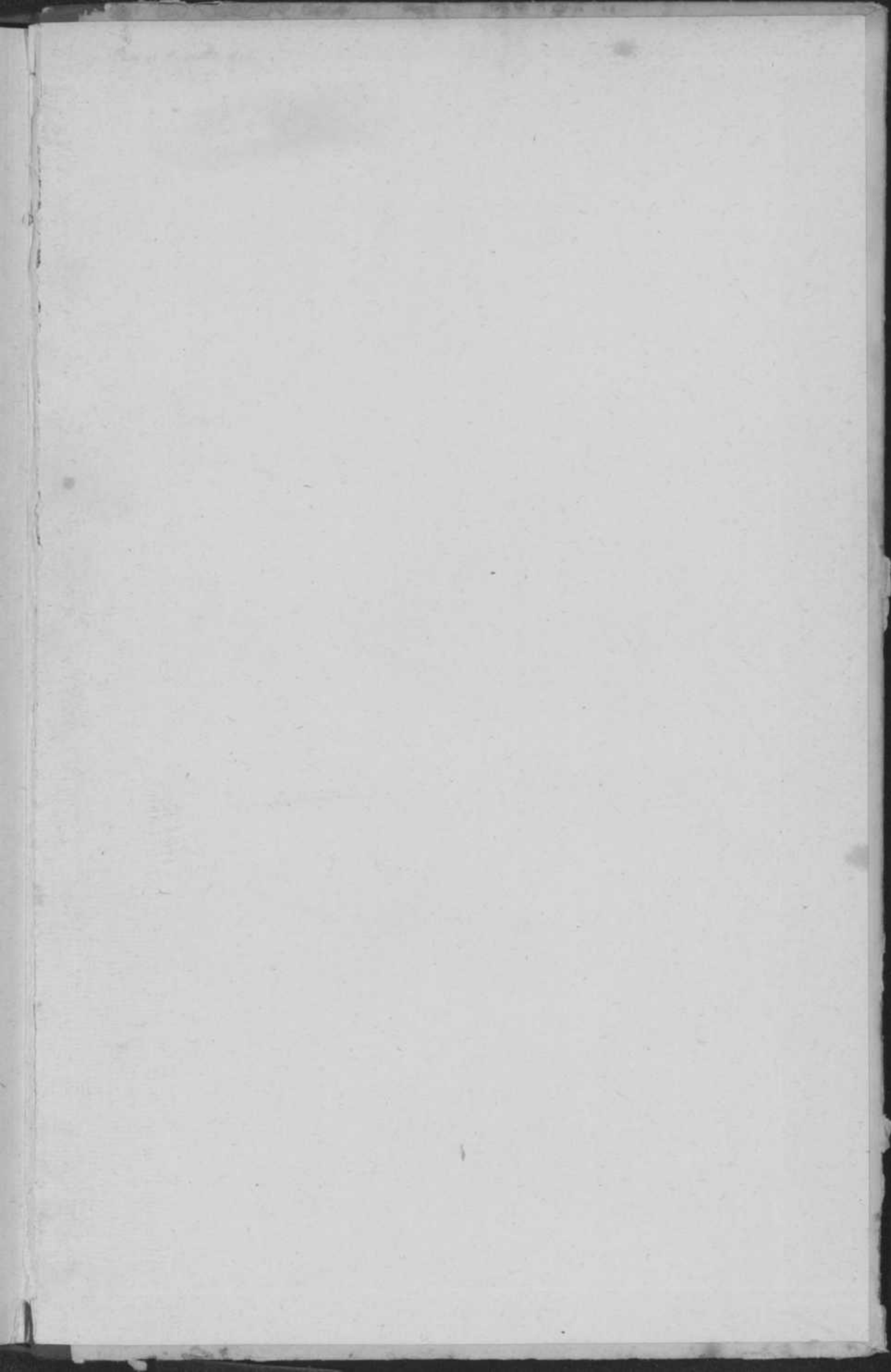
Band en stofomslag: Vic. van Schoonhoven van Beurden

Kaart van Breda: P. A. H. Hornix

Druk: N.V. v/h Broese & Peereboom, Breda

BRINKMAN PROD. NR. B

60 02 206

DEPOT NED. PUBL.

4 079 705